LENNART WAARA

Den statliga företagssektorns expansion

Orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv

Lennart Waara

Den statliga företagssektorns expansion

Orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv

AKADEMISK AVHANDLING

som för avläggande av filosofie doktorsexamen vid Uppsala universitet kommer att offentligt försvaras i Universitetets lärosal IV onsdagen den 21 maj 1980 kl. 10

Abstract

Den statliga företagssektorns expansion. Orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv. (The Rise of the State Corporate Sector: Causes of nationalisation in an historical and international perspective) Dissertation written in Swedish by Lennart Waara, Department of Economic History, University of Uppsala.

A set of causal hypotheses are presented in the first part of the dissertation. A socio-economic perspective is adopted in explaining why the state corporate sector expanded in developed industrial economies. The historical pattern of development is similar in its major features. The state corporate sector has expanded during periods of economic crisis and war. A displacement effect is evident in relation to state entrepreneurial activity at the international level. The structure and size of the state corporate sector is investigated with different economic variables. Internationally, the structure of the state corporate sectors is similar. Capital intensive sectors and natural monopolies are often nationalised as well as the infrastructure. In size, it comprises 10—20 % of fixed investment and 5—10 % of employment. The motives for Swedish nationalisations are analyzed and parallels with the international trend are evident. Structural crisis in the economy and war are some of the major causes. The hypothesis that social democracy has a socialisation ideology that is implemented in nationalisation policy is rejected. Instead, the causes are located in structural economic necessities. The structure of the Swedish state corporate sector is investigated and analysed for the postwar period. Significant similarities with the international structure in relation to patterns of development, branch structure and relative size are presented.

Lennart Waara, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet. 309 pp.

Lennart Waara

Den statliga företagssektorns expansion

Lennart Waara

Den statliga företagssektorns expansion

Orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv

With a summary in English

LiberFörlag Stockholm

ISBN 91-38-05374-8
© Lennart Waara och LiberFörlag 1980
Omslag: Arne Öström, Liberform
LiberTryck, Stockholm 1980

TILL BRITT

Doktorsavhandling vid Uppsala Universitet 1980

Abstract

Den statliga företagssektorns expansion. Orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv. (The Rise of the State Corporate Sector: Causes of nationalisation in an historical and international perspective) Dissertation written in Swedish by Lennart Waara, Department of Economic History, University of Uppsala.

A set of causal hypotheses are presented in the first part of the dissertation. A socio-economic perspective is adopted in explaining why the state corporate sector expanded in developed industrial economies. The historical pattern of development is similar in its major features. The state corporate sector has expanded during periods of economic crisis and war. A displacement effect is evident in relation to state entrepreneurial activity at the international level. The structure and size of the state corporate sector is investigated with different economic variables. Internationally, the structure of the state corporate sectors is similar. Capital intensive sectors and natural monopolies are often nationalised as well as the infrastructure. In size, it comprises 10—20 % of fixed investment and 5—10 % of employment. The motives for Swedish nationalisations are analyzed and parallels with the international trend are evident. Structural crisis in the economy and war are some of the major causes. The hypothesis that social democracy has a socialisation ideology that is implemented in nationalisation policy is rejected. Instead, the causes are located in structural economic necessities. The structure of the Swedish state corporate sector is investigated and analysed for the post-war period. Significant similarities with the international structure in relation to patterns of development, branch structure and relative size are presented.

Innehållsförteckning

Förord 11
Inledning
Bakgrund 13
Syfte 13
Avgränsningar 14
Definitioner 15
Formal-juridisk avgränsning kontra funktionell 18
Noter 22

Kapitel I. **Litteratur och forskningsläge**
Statsvetenskaplig litteratur 25
Ekonomiskteoretisk litteratur 30
Empirisk litteratur 35
Noter 38

Kapitel II. **Hypoteser**
Inledning 45
Grundläggande hypotes 45
Systemimperfektioner i förening med samhällsekonomiska mål 49
Orsaker som är externa till det ekonomiska systemet 51
Övriga hypoteser 52
Sammanfattning 54
Avhandlingens disposition 55
Noter 56

Kapitel III. **Den internationella utvecklingen av den statliga företagssektorn**
Det europeiska statsföretagandets ekonomiska historia
Inledning 58
Utvecklingen fram till första världskriget 58
Utvecklingen fram till andra världskriget 61
Utvecklingen från andra världskrigets utbrott 66
Framväxten av statliga holdingbolag 71
Multinationella offentliga företag 74
Den ekonomiska utvecklingen av den statliga företagssektorn
Inledning 76

Statistiktillgång 77
Skattning av osäkerheten i nationalräkenskapsstatistiken . 77
Klassificering av de offentliga företagen 78
Den statliga företagssektorns andel av den fasta kapitalbildningen
Inledning 80
Utvecklingen från 1950 till 1973 80
Andel sysselsatta i statsföretagen 84
Den statliga företagssektorns branschstruktur 89
Hypotesprövning 96
Sammanfattning 99
Noter 100

Kapitel IV. **Den statliga företagssektorns uppkomst och utveckling i Sverige**
Inledning 108
Affärsverkens tillkomsthistoria
Postverket 108
Televerket 110
Statens järnvägar 114
1939 års riksdagsbeslut om förstatligande 119
Domänverket 122
Statens vattenfallsverk 125
Statens reproduktionsanstalt, SRA 127
Försvarets fabriksverk 128
Luftfartsverket 129
Tillkomsten av de statliga aktiebolagen 131
De tidiga förstatligandena och första världskriget 132
Förstatliganden under 1920-talet 136
Kreditkassans tillkomst 138
Kreditkassans organisation 139
Kreditkassans uppgifter 139
Verksamhetens utvidgning 139
Kreditkassans stödaktioner 140
Kreditkassans avveckling 141
Kommentar 142
Socialiseringsnämnden 143
Förstatliganden under 1930-talet 146
Förstatliganden under kriget och 1940-talet 149
Utvecklingen under 1950-talet 153
Förstatliganden under 1960-talet och den socialdemokratiska "näringspolitiska offensiven" 154
Förstatliganden under 1970-talet och den borgerliga koalitionsregeringens förstatligandepolitik 168
Sammanfattning 177
Noter 179

Kapitel V. **Den statliga företagssektorns utveckling 1950—1975**
Investeringarnas utveckling ... 198
Antalet anställda i statsföretagssektorn ... 208
Statsföretagssektorns branschstruktur ... 213
Företagsstorlek i den statliga företagssektorn ... 217
Den statliga företagssektorns regionala spridning ... 218
Noter ... 223
Sammanfattning ... 226

Summary ... **230**

APPENDIX
Metodappendix
Begrepp och metod
Inledning ... 234
Vad är en hypotes? ... 234
Förklaringsnivåer ... 236
Nivåbegreppet ... 236
Nivåstrukturer ... 236
Förklaringar på flera nivåer ... 239
Val av förklaringsnivå — två exempel ... 240
Stålverk 80 ... 240
Statsföretag AB ... 242
Sammanfattning ... 244
Orsak och lagbundenhet
Begreppen kausalitet och determinism ... 245
Är historiska händelser unika? ... 246
Historiska processer och lagbundenheter ... 247
Icke kausala lagbundenheter ... 249
Sammanfattning ... 249
Noter ... 250

Statistikappendix
Diagram A—B ... 252
Statistikappendix I—X ... 254
Statistikappendix XI. Statsföretagens andel av den fasta kapitalbildningen ... 265
Statistikappendix XII—XV ... 299
Käll- och litteraturförteckning ... 304

Förord

Avhandlingen har producerats inom ramen för projektet "Offentliga sektorns expansion under 1900-talet" som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond. Projektet har letts av Bo Gustafsson som under hela avhandlingsarbetet varit min handledare.

I projektet har också ingått Christer Florman, Anders Forsman, Enrique Rodriguez och Kurt Wickman. I denna krets av vänner har många diskussioner förts som varit fruktbara för avhandlingsarbetet.

Yngve Andersson har läst och kommenterat mina utkast och befriat avhandlingen från oklarheter. Håkan Lindgren har läst och kommenterat avhandlingen på ett sent stadium.

Thomas Berglund har hjälpt mig med de statistiska bearbetningarna och Anders Kristoffersson har ställt medel till förfogande för databearbetning på UDAC. Britt Andersson har läst och kommenterat hela avhandlingen och hjälpt mig med excerpering och bearbetning av det statistiska materialet. Karin Sjögren och Ingbritt Dalin har renskrivit avhandlingen. Bidrag till tryckning av avhandlingen har lämnats av Riksbankens Jubileumsfond och Statsföretag AB.

Alla ovan nämnda tackar jag varmt liksom också alla vänner vid ekonomisk-historiska institutionen och annorstädes som bidragit till avhandlingens förverkligande.

Borås i januari 1980

Lennart Waara

Inledning

Baserad på motstånd mot socialisering, kärnkraftsutbyggnad och högskattepolitik socialiserar regeringen i ofantlig skala näringslivet, bygger kärnkraftverk och höjer skatterna.

Under energiskt genomförd opposition mot denna politik föreslår socialdemokratin socialisering av näringslivet, utbyggnad av kärnkraften och höjda skatter.

(Lars Gustafsson, Filosofier, Stockholm 1979.)

Bakgrund

En av de viktigaste ekonomiska förändringarna under 1900-talet har varit framväxten av den offentliga sektorn som en mäktig ekonomisk institution i det moderna samhället. I det totalaggregat som benämns *offentlig sektor* ingår sektorer med olika kvantitativa och kvalitativa egenskaper. I den följande undersökningen skall vi behandla en sådan, den *statliga företagssektorn*.

Den statliga företagssektorn i Sverige har expanderat och ibland hävdas att expansionen kan förklaras med hänvisning till socialdemokratins långa regeringsinnehav.

Den statliga företagssektorns expansion är en internationell företeelse. Utvecklade industristater har statsföretagande som en viktig agent i det ekonomiska livet. Ofta spelar företagen också en växande roll i ekonomin. Ekonomiskt utvecklade ekonomier har i dag en blandning av privat och offentligt ägande av produktionsmedlen. Det bör därför vara möjligt att finna generella förklaringar till varför sektorn är så betydande och expanderar. Länder med likartad produktionsstruktur och produktionsförhållanden har en likartad statlig företagssektor; den kan således inte huvudsakligen förklaras av nationella säregenheter. Förklaringar på en generellare nivå kan och bör sökas.

Syfte

Undersökningens huvudsyfte är att *beskriva* den statliga företagssektorns uppkomst, utveckling och struktur i Sverige. Med utgångspunkt från offentligt material diskuteras de statliga företagens ekonomiska historia. I ekonomiska termer och mått beskrivs den reella betydelse statsföretagen har i ekonomin. I det avsnittet ligger tyngdpunkten på efterkrigstiden.

Undersökningens andra syfte är att ange *förklaringar* till sektorns uppkomst och expansion. Kausalförklaringarna diskuteras med per-

spektivet att expansionen är generell och internationell. Metodologiskt betyder det, att ansatsen är internationell i en utsträckning som saknas i svenska undersökningar av statsföretagen.

Det saknas en undersökning som behandlar den statliga företagssektorns *långsiktiga utveckling* och som sätter in den svenska sektorns struktur och utveckling i ett internationellt komparativt perspektiv. En makro-studie ger också möjlighet att bedöma aktuella frågor och en ram för uppslag till forskningar kring specifika problem i statsföretagandet, problem som med det valda angreppssättet endast har kunnat antydas i avhandlingen.

Undersökningen är huvudsakligen förankrad i en socio-ekonomisk nivå.[1]

Avgränsningar

Ett strukturellt perspektiv förutsätter att tidsperspektivet görs så långsiktigt som möjligt. Avgränsningen bakåt i tiden sätts 1907 vid tillkomsten av vårt första statliga aktiebolag, Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB).

Avtalet mellan staten å ena sidan och LKAB, Trafik AB Grängesberg-Oxelösund (TGO) och AB Gällivare malmfält å andra sidan innebar, att staten övertog hälften av aktierna. Staten erhöll rätt att under vissa förutsättningar inlösa även den andra hälften av aktiekapitalet.[2] År 1907 är således bakre gräns för en undersökning av aktiebolagen. Däremot går affärsverkens historia längre tillbaka, i Postverkets fall till 1600-talet. I beskrivningen av affärsverkens historia flyttas tidsperspektivet till 1800-talet.

Gränsen framåt i tiden kommer av praktiska skäl att sättas år 1975. Det hindrar inte, att vi, när så är möjligt, försöker teckna en bild av utvecklingen *efter* 1975. Flera viktiga förändringar har också inträffat efter denna tidpunkt, förstatligandet av varvsnäringen, järn- och stålindustrin och TEKO-industrin.

I undersökningen behandlas den *statliga företagssektorn*, vilket innebär, att de statliga aktiebolagen (och deras dotterbolag) samt de sju statliga affärsverken, Domänverket, Förenade fabriksverken, Statens vattenfallsverk, Luftfartsverket, Postverket, Statens järnvägar samt Televerket (och deras dotterbolag) inkluderas. Däremot kommer inte den kommunala företagssektorn — aktiebolag och affärsverk — att undersökas. En kortare genomgång av den offentliga företagssektorn[3] görs i samband med att den statliga företagssektorn beskrivs i ekonomiska termer.

Den kommunala företagssektorn behandlas inte i avhandlingen därför att den är så omfattande att den förtjänar en särskild studie. Dessutom är materialtillgången sämre än för de statliga företagen. Den statistik vi använder ger endast data över andel av de totala bruttoinvesteringarna. Även när det gäller att analysera tillkomsten av de kommunala

företagen blir situationen svårbemästrad då källmaterialet måste sökas i varje enskild kommuns arkiv och tryck.

Det är tänkbart, att de kommunala företagen löser vissa typer av strukturella problem och att de statliga företagen löser andra. Den kommunala företagssektorn har till exempel en annan branschstruktur än den statliga.[4] I avhandlingen diskuteras varför den statliga företagssektorn har tillkommit och varför den expanderar. En undersökning av de kommunala företagen skulle således kunna komplettera och fördjupa orsaksbilden. Av arbetsekonomiska skäl har vi tvingats avstå från en sådan undersökning.

Andra former av kollektivt eller "offentligt" ägande som löntagarägt/arbetarstyrt eller kooperativt kommer inte att undersökas då den problematiken ligger vid sidan av vår undersökning. Vi granskar den statliga företagssektorn som en del av totalaggregatet den offentliga sektorn. Det kan möjligen finnas strukturella samband mellan statliga företag och andra former av kollektivt ägande. I en mening kan de imperfektioner i marknadssystemet som orsakar förstatliganden också orsaka att företag övertages av de anställda för att trygga en fortsatt drift.[5]

Avgränsningen av de statliga företagen från de privata bolagen och från förvaltningen diskuteras i samband med att vi definierar offentlig produktion i företagsform.

Definitioner

I den svenska — liksom i den internationella — litteraturen förekommer olika termer och definitioner av företeelsen *statlig varu- och tjänsteproduktion i affärsmässiga former*. Antalet försök till definition är lika många som antalet författare. Trots risken att ytterligare öka förbistringen är det dock nödvändigt att diskutera en definition. Den har två syften: dels att avgränsa undersökningsområdet och dels att klargöra innebörden i olika begrepp. Vi skall också diskutera de problem som är förenade med en *formal-juridisk avgränsning* av den statliga produktionen från den totala produktionen.

De termer som förekommer i den svenska litteraturen är en kombination av följande:

Ägar- och kontrollfunktionen	**Formen**
Statliga	Bolag, aktiebolag, företag,
Statsägd	industri, företagssektor,
Statskontrollerad	företagsamhet
Nationaliserad	”
Socialiserad	”

Vissa av dessa termer är synonymer: statliga och statsägda är det. Nationaliserad och socialiserad är i sak samma företeelse, även om de inte

används parallellt i litteraturen. Nationaliserad används i regel i Storbritannien för Labours förstatliganden under den omedelbara efterkrigstiden. Samma begrepp — refererande till en liknande företeelse — används i Frankrike.[6] I Sverige tenderar man att i större utsträckning använda begreppet socialisering. Begreppet har svagheten att implicera till stor del irrelevanta ideologiska samband (socialisering — socialism). Därför kommer inte termen socialiserad att användas liksom inte heller nationaliserad.[7]

I stället använder vi termen FÖRSTATLIGANDE. Därmed avses både startande av statliga företag och övertagande av företag från privata ägare. Det innebär, att den statliga företagssektorn kan växa till följd av följande förändringar:

1. Överföring av företag från den privata till den statliga sektorn. Det betyder en ändring av ägare/huvudman och en förändring av samhällets ägarstruktur. Det är förstatligande i egentlig mening.
2. Staten startar verksamhet i företagsform där det inte finns något företag tidigare.

Vidare kan också den statliga företagssektorn (aktiebolag och affärsverk) expandera till följd av:

3. Överföring av företag från lokala (kommunala) ägare till statliga ägare. (I detta fall är termen förstatligande applicerbar, det sker ju en ändring i statlig riktning.)
4. Överföring av verksamhet från statsförvaltningen till statliga företagsformer. Affärsmässig verksamhet förekommer och har förekommit i den rena förvaltningen. En del av affärsverken har tillkommit just som ett resultat av att affärsmässig verksamhet har utsöndrats från förvaltningen och man har skapat särskilda former lämpade för den typen av verksamhet. Termen förstatligande är visserligen inte direkt applicerbar här men får ändock inbegripa även denna form av expansion av statsföretagandet.

Flera problem återstår dock. Ett företag kan vara statligt utan att vara aktiebolag (exempelvis våra sju affärsverk); det kan vara statskontrollerat utan att vara aktiebolag (exempelvis starkt subventionerad och reglerad tjänsteproduktion, innovationsforskning); det kan vara nationaliserat utan att vara statligt (andra former för offentligt ägande exempelvis kommunalt). Uppenbarligen finns det frågor och oklarheter som måste klaras ut.

Följande villkor måste statsföretagandet uppfylla:

1. Att företagen är helt statsägda eller om ägandet är partiellt, domineras av staten.
2. Att de har till huvuduppgift att producera varor och tjänster.
3. Att de åsyftar full kostnadstäckning såvida ej särskilda omständigheter är förhanden.

4. Att verksamheten inte (eller blott i ringa utsträckning) åsyftar offentlig maktutövning, varmed avses förvaltning i offentligrättslig mening.

Dessa fyra villkor som bygger på Elis Håstad[8] bör kompletteras med en precisering av det partiella ägandet, vilket tillåter en avgränsning från de privata företagen. 1948 års budgetutredning ger oss en användbar definition av begreppet statsägda aktiebolag. Följande krav skall uppfyllas:

5. Att staten direkt eller indirekt äger 50 procent eller mer av aktiekapitalet och/eller har
6. röstmajoritet på bolagsstämman.[9]
7. Eventuellt kan man tänka sig andra bestämmelser av specifik art som tillförsäkrar staten dominans över företaget.

Utredningen tillägger, att företaget skall bedriva en "verksamhet som för framtiden avses skola stå under statligt inflytande". Därmed avses att avgränsa sektorn från sådana företag, som kommit i statlig ägo genom att staten i samband med exempelvis en skattefordran (kvarlåtenskapsskatt) erhållit aktier som likvid. I det fallet — och andra liknande — anses det statliga aktieinnehavet vara av tillfällig natur.[10]

En definition liknande 1948 års budgetutredning används av Landström för det vidare begreppet *statligt företag* (här kan man tänka sig att inkludera affärsverken).[11] I definitionen behandlas det *indirekta statliga ägandet*, vilket måste avse de statliga aktiebolagens såväl som de statliga affärsverkens dotterbolag. Denna precisering av definitionen ansluter vi oss till i punkt 5 i vår begreppsbestämning. Marcus använder termen *statskontrollerade aktiebolag* och har en till sakinnehållet något vidare och utförligare bestämning.[12]

Tersman gör i två arbeten en distinktion mellan den *helstatliga* och det *halvstatliga bolaget*.[13] De tre sistnämnda begreppen kommer icke till användning i vårt arbete.

För den följande framställningen utgår vi från den i de sju punkterna ovan givna definitionen och använder följande termer som synonymer: *Statligt företag, statsföretag, statlig företagssektor* (om alla statliga företag). I dessa begrepp inkluderas de statliga aktiebolagen samt de statliga affärsverken och deras respektive dotterföretag.

Statsägda aktiebolag, statliga aktiebolag, (statliga bolag), *statlig aktiebolagssektor* (om alla statliga aktiebolag), varmed avses de statliga aktiebolagen och deras dotterbolag definierade enligt ovan.

Med begreppet *offentliga företag* (företagssektor) avses de statliga aktiebolagen med dotterbolag, de statliga affärsdrivande verken med dotterföretag *samt* de kommunala aktiebolagen och affärsverken med respektive dotterföretag.

Med *statlig företagsamhet* avses den verksamhet som bedrivs i den statliga företagssektorn.

Denna formal-juridiskt definierade begreppsapparat reser en rad synnerligen viktiga och svårlösta ekonomisk-teoretiska gränsdragningsproblem.

Formal-juridisk avgränsning kontra funktionell

Statlig affärsverksamhet erbjuder en rad varianter. I praktiken är det fråga om en gradvis förändrad skala. Vi har endast tagit hänsyn till de kategorier som är principiellt åtskilda. Följande verksamhetsformer kan urskiljas:[14]

1. Statliga förvaltningsgrenar med affärsverksamhet.
2. Statliga inrättningar för affärsverksamhet (affärsverk, public corporations).
3. Statliga bolag:
   a) helt ägda av staten;
   b) till en del ägda av staten och dominerade av denna;
   c) holdingbolag, bildade för att köpa, leda och förvalta (samt eventuellt försälja) underordnade företag.
4. Bolag i vilka staten äger mindre än hälften av aktierna och där staten inte dominerar på annat sätt.

I. Det första fallet är den sedvanliga förvaltningsgrenen, som bedriver en viss form av affärsdrivande verksamhet, i första hand tjänsteproduktion men också någon gång varuproduktion. I detta fall är den affärsmässiga verksamheten underordnad och huvudverksamheten utgörs av traditionell förvaltning.

Andra organ än de statliga affärsverken och de statliga aktiebolagen bedriver således affärsinriktad verksamhet — offentlig produktion i egentlig mening — och producerar varor och tjänster mot fastställda taxor. Exempel på detta är den försäkringsverksamhet (yrkesskadeområdet), som bedrivs av riksförsäkringsanstalten i konkurrens med enskilda företag, kommerskollegii förvaltning av statlig gruvegendom, vägverkets omfattande anläggningsverksamhet samt den tillverkning som förekommer vid vissa av försvarets verkstäder på uppdrag av enskilda. Vetenskapliga och andra institutioner bedriver tjänsteproduktion mot fasta priser; exempel är statens väginstitut, statens geotekniska institut, statens veterinärmedicinska anstalt, statens centrala frökontrollanstalt, statens lantbrukskemiska kontrollanstalt, statens provningsanstalt, statens skeppsprovningsanstalt, statens bakteriologiska laboratorium samt statens farmaceutiska laboratorium.[15]

De har icke — även om det i vissa fall varit påtänkt — ombildats till affärsverk eller aktiebolag och erhållit den särställning inom förvaltningen som formen ger. Tersman menar, att taxorna är satta så, att de icke täcker driftutgifterna. Ekonomiska bidrag krävs därför från statsmakternas sida. Samhällsintresset har ansetts så påtagligt, att förvaltningsorganen icke kunnat göras till organ för statlig affärsverksamhet.[16]

Tersman finner liksom vi, att den statliga affärsverksamhet, som är *direkt* affärsmässig huvudsakligen bedrivs av de statliga affärsverken och de statliga aktiebolagen.

"Ifrågavarande organ får därför betraktas som statliga företag och organisationsformen som affärsdrivande verk respektive aktiebolagsformen utgör till följd härav den statliga företagsamhetens huvudformer i vårt land. De viktigaste skillnaderna mellan dessa är otvivelaktigt, att bolagen utgör fristående rättssubjekt, medan affärsdrivande verk ingår i statsförvaltningens organisation som organ för Kungl. Maj:t och kronan."[17]

II. Den andra typen av verksamhet är alltså de för affärsverksamhet inrättade institutionerna. Anknytningen till offentlig förvaltning kan vara mer eller mindre fast. Som exempel kan nämnas affärsverken som är helt inriktade på affärsverksamhet men är underordnade den statliga budgeten. Sociala synpunkter har föranlett att administrationen av företagen, i synnerhet vid taxesättningar, kringgärdats av bestämmelser fastlagda av statsmakterna.

Affärsverkens drag av förvaltningsorgan visas framför allt av att staten ytterst ansvarar för driften genom att bevilja medel för investeringar och täcker eventuell förlust via statsbudgeten samt att vinsten inlevereras till statsverket.[18]

I den internationella floran av företagsformer finns public corporations — exempelvis TVA (Tennessee Valley Authority) i USA och de brittiska företagen — som liknar denna företagsform.[19]

III. Den tredje typen av företag är de statliga bolagen eller aktiebolagen där staten äger merparten — 50 procent eller mer — av aktiekapitalet och på så sätt dominerar bolagsstämman. Ibland kan man via speciella avtal tillförsäkra sig rätten att tillsätta bolagsstyrelse och således leda företaget utan att besitta de nödvändiga 50 procenten av rösterna på bolagsstämman eller 50 procent av aktiekapitalet.

Skillnaden mellan de statliga aktiebolagen och de statliga affärsverken är följande. Aktierna i aktiebolagen ägs av staten. Verksamheten i företagen regleras av aktiebolagslagen. Styrning av företagen sker i huvudsak via bolagsstämman.

Affärsverken är konstitutionellt en del av statsförvaltningen. De är i princip bundna av samma ekonomiska och personalpolitiska styrsystem som statsförvaltningen. De har dock en något friare ställning som anpassats till verksamhetens affärsmässiga inriktning.

IV. Den fjärde formen utgörs av aktiebolag där staten innehar mindre än 50 procent av aktiekapitalet och rösterna på bolagsstämman. Staten har exempelvis 5 procent av aktierna i Cementa AB. Här är aktieinnehavet så litet att vi inte betraktar företaget som statligt. Men var skall gränsen dras? Är Svenska AB Navigator ett statligt företag? Staten äger totalt — via flera ägarhuvudmän och delposter — 29 procent av aktiekapitalet men får för dessa 43 procent av rösterna på bolagsstämman.[20] Vi har formellt fastslagit att staten skall äga 50 procent av aktierna eller röstmajoritet på bolagsstämman. En röstandel på 43 procent är inte absolut majoritet men det är en så betydande post, att vi måste anse, att staten har ett dominerande inflytande på företaget, varför vi betraktar detta företag som statligt.

Det illustrerar, att gränsdragningen mellan statligt ägda och privatägda företag med inslag av statligt delägande måste vara flytande. Principiellt är distinktionen naturligtvis viktig då vi primärt är intresserade av produktion i offentlig regi. I praktiken är de fall som är tveksamma ganska få och en ändrad bestämning av dessa skulle inte komma att påverka totalbilden. Det är för det mesta fråga om mindre dotterföretag till de statliga aktiebolagen.[21]

Diskussionen har syftat till att påvisa att de konkreta yttringarna av statlig produktion i affärsmässiga former kan ses som en glidande skala verksamhetsformer.

Gränsdragningen mot det privata har diskuterats. Ett annat problem är att gränsen mot produktion i offentlig förvaltning kan vara ännu mer svårbestämd. Det som faller under punkten "statliga förvaltningsgrenar med affärsverksamhet" behandlas inte i vår undersökning. Vi har genom en formal-juridisk avgränsning exkluderat dem från vad vi menar med statliga företag.

Metodologiskt kan man invända mot gränsdragningen, att den medför en oönskad — om än növändig — begränsning av ämnesområdet.[22]

En viss produktion, exempelvis transporttjänster, kan i ett land juridiskt tillhöra produktion i offentlig förvaltning. I ett annat land produceras samma transporttjänster i statsföretagsform. En avgiftsfinansierad tjänsteproduktion kan i ett land vara administrerad som en del av den offentliga förvaltningen, samma starkt subventionerade tjänsteproduktion kan vara organiserad som statligt företag i ett annat land.

Det för över till frågan om det över huvudtaget är meningsfullt att *skilja mellan produktion i offentlig förvaltning och produktion i statsföretag*. Det är den offentliga produktionen som är primärt intressant! Vilka områden är den inriktad på? Varför har den vuxit fram? I totalaggregatet "den offentliga sektorn" utgör den offentliga produktionen en viktig del.

I den välfärdsekonomiska teorin behandlas sällan de statliga företagen som särskilda/avskilda ekonomiska fenomen. Det är den offentliga produktionen av varor och tjänster som diskuteras, framför allt med inriktning på prissättning av varor och tjänster.

Nu kan man hävda, att det ändock finns en skillnad mellan olika typer av offentlig produktion. Två huvudgrupper kan urskiljas, även om gränserna dem emellan är flytande.

Den ena utgörs av de "kollektiva" tjänster som sjukvården är exempel på. Utbildning, försvar och produktion av vägar, gator, vatten, avlopp och reningsverk är andra exempel. Dessa varor och tjänster utmärks framför allt av att de är "odelbara". Vi konsumerar alla en del vare sig vi vill eller inte. Det förekommer ingen individuell prissättning på konsumtionen, utan alla betalar via skattesystemet för produktionen.[23]

Man kan hävda, att konsumenterna av "kollektiva" varor styr utbudet av dem eller i varje fall fördelningen mellan dem — totalmixen av kollektiva varor och tjänster — genom att uttala sina preferenser i val till de styrande församlingarna på lokal och nationell nivå.

Den andra formen utgörs av varor och tjänster som produceras i offentlig regi men som *konsumeras individuellt* och som säljs på mark-

naden och är prissatta. Järnvägstransporter, produktion av elektrisk energi, flygtransporter är exempel på sådan produktion. Produktionen i "public utilities" har av skäl som skall diskuteras senare omhändertagits av offentliga myndigheter men konsumeras på en marknad, där efterfrågan styr kraftigare och tydligare än i fallet med kollektiva varor. De sju affärsdrivande verken producerar varor av denna karaktär.[24]

I vissa fall produceras de under konkurrens. Järnvägstransporterna arbetar under allt starkare konkurrens från ett utbyggt system av privata landsvägstransporter.

Den tredje formen är offentlig produktion av varor och tjänster på en konkurrensmarknad. Produktionen sker på samma villkor som gäller för privata producenter av samma varor och tjänster. Konkurrensföretagen är en ny och omdiskuterad form för statlig/offentlig produktion.[25] Vi kan konstatera, att aktiebolagsformen inte bara är en svensk utan också en internationell företeelse, vilken växer i omfattning och betydelse. Den nya formen av offentlig produktion är intressant för en undersökning. Det innebär, att vi inte bara avgränsar vårt ämnesområde formal-juridiskt. De statliga och kommunala aktiebolagen och affärsverken utgör en viktig variant av det allmännas produktion som i viss mening kan betraktas som självständig.

Speciella ekonomiska lagar reglerar tillkomst och verksamhet. Det är en av anledningarna till att vi granskar den offentliga företagssektorn. (Den ytterligare begränsning som det innebär att avstå från att undersöka de kommunala företagen är redan tidigare motiverad). Den funktionella avgränsning, som vore den ideala, står inte i någon motsättning till en mer praktiskt inriktad formal-juridisk avgränsning. Det finns argument av båda slag för den avgränsning som vi föreslår för undersökningen.

Man kan också varna för slutsatsen, att ett land som uppvisar en större andel offentligägd produktion (i företagsform) av varor och tjänster har påverkat den totala resursallokeringen i större omfattning än ett land som har en lägre andel.

Land A socialiserar en stor del av sin transportsektor men fortsätter att prioritera en företagsekonomisk skötsel. Man kräver full kostnadstäckning och en bestämd avkastning på det satsade kapitalet. Land B har i stället valt metoden att behålla sektorn i privat ägarregi men reglerar den genom kraftig kontroll. Genom att staten ger de privata företagarna koncessioner på verksamheten kan man också kräva kontroll av prissättningen. Ibland bidrar staten med direkta subventioner i form av bidrag eller förmånliga lån. De privata företagarna kan därför hålla en prisnivå som tangerar eller endast obetydligt överstiger marginalkostnaderna och kan arbeta med någon form av socialt och politiskt bestämd vinstkvot.

Med dessa två enkla fall som exempel kan man påstå, att land B påverkar resursallokeringen i större grad än land A. Transporterna blir billigare för transportkonsumenterna och priset kan förväntas sjunka då efterfrågan ökar.

Noter

1 Se metodappendix för en diskussion av nivå-begreppet. Där diskuteras också begrepp som förklaring och hypotes.

2 Prop. 1907:107.

3 *Offentlig företagssektor* utgörs av de statliga aktiebolagen och de statliga affärsverken (med resp. dotterbolag) *samt* de kommunala aktiebolagen och affärsverken (med resp. dotterbolag).

4 Waara/Wickman/Rodriguez/Forsman, Offentliga sektorns tillväxt. Företagsamheten, den statliga företagssektorn och den ekonomiska planeringen, Malmö 1978, ss. 17 och 22—23.

5 Motiveringarna har ibland liknande innehåll. Förstatliganden har skett med motiveringen att trygga sysselsättningen i en region. De anställda har övertagit företag med motiveringen att trygga sysselsättningen i samband med hot om nedläggning. Ett exempel är sömmerskornas övertagande av Surahammars syfabrik.

6 Några verk där dessa begrepp förekommer är följande: R. Kelf-Cohen, Nationalization in Britain. The End of a Dogma, London 1958. Graham L. Reid/Kevin Allen, Nationalized Industries, Penguin books 1970. A.H. Hanson (ed.), Nationalization. A Book of Readings, London 1963. Norman Chester, The Nationalization of British Industry 1945—51, London 1975. William A. Robson, Nationalized Industry and Public Ownership, London 1966. Bernard Chenot, Les Entreprise Nationalisées, Paris 1972. René Gendarme, L'Expérience Française de la Nationalisation Industrielle et ses Enseignements économiques, Paris 1950.

7 Den borgerliga koalition som tillträdde regeringsmakten i Sverige 1976 har ju förstatligat i stor omfattning. I det fallet är det tydligt, att socialistiska motiveringar knappast dikterat övertagandena. Se till exempel Nils G. Åsling, Industrins kris och förnyelse. Näringspolitiken inför 80-talet, Hälsingborg 1979.

8 SOU 1956:24, Statliga företagsformer II. Statsägda företag i utlandet. En översikt redigerad av Elis Håstad, s. 11.

9 SOU 1952:45, Bestämmelser och praxis rörande statens budget. Redogörelse avgiven av 1948 års budgetutredning.
Denna diskussion har tidigare publicerats i Lennart Waara, "Orsaker till förstatliganden. Teori- och metodproblem", i Bo Gustafsson (utg.), Den offentliga sektorns expansion. Teori- och metodproblem, Uppsala 1977.

10 Ibid., s. 192.

11 Lars Landström, Statligt kontra privat företagande. En jämförande organisationsteoretisk studie av det statliga företagandets beteende. Ak. avh. Uppsala 1970, s. 1.
> "Med statligt företag avses i denna studie ett företag som till minst 50 procent direkt eller indirekt ägs av staten eller ett företag där staten genom speciellt avtal direkt eller indirekt tillsätter majoriteten av styrelsen oavsett ägarandel."

Ytterligare en begränsning i Landströms studie görs genom att författaren endast behandlar svenska *konkurrensföretag* varmed förstås sådana företag som "huvudsakligen via ett direkt bidrags- och belöningsbyte avses själva generera behövliga resurser för sin verksamhet och detta utan en mer eller mindre formellt konkurrensskyddad position". Det innebär, att de affärsdrivande verken — som regleras av den statliga budgeten — exkluderas liksom också kreditföretagen, vilka utesluts på mer oklara grunder.

12 SOU 1951:34, Betänkande angående omorganisering av apoteksväsendet i riket m.m. av M. Marcus, s. 610.

> "Såvida i aktiebolagsform drivna företag vilkas aktiekapital helt eller till viss del ägs av staten eller där staten eller något statligt organ utan delägarskap i aktiekapitalet har ett bestämmande inflytande på ledningen eller en fortlöpande kontroll av verksamheten eller som till staten överlåter sin vinst."

Denna definition överensstämmer med en definition given i "Betänkande av 1948 års Revisionsutredning om riksdagens revisorers och statens sakrevisions granskningsrätt rörande statskontrollerade aktiebolag". Stockholm 1948, stencil, s. 24. Att uppmärksamma är att statliga utredningar avgränsar den statliga företagssektorn begreppsligt på olika sätt. I praktiken lär dock samma företag avses. Jämför till exempel ovanstående definition med den som gavs av 1948 års budgetutredning.

13 Rune Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen. Ak.avh., Halmstad 1959, s. 13., samt Rune Tersman, Statliga företagsformer I. Statsägda aktiebolag i Sverige. SOU 1956:6, s. 7.

14 Vi bygger på Håstad i SOU 1956:24, ss. 12—17 men vi har modifierat indelningen av organisationsformerna.

15 Exemplen hämtade från Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, s. 15. Se också SOU 1960:32, Statliga företagsformer V. Betänkande med förslag till reformering av de nuvarande statliga företagsformerna m.m., s. 15. I Statliga företag, 1963, diskuteras ytterligare exempel på sådan i förvaltningen bedriven affärsverksamhet. A.a., s. 8.

16 De offentliga utgifterna finansieras främst via skatter men också via avgifter. Avgifterna svarade 1965 för 11,0 av de totala offentliga inkomsterna och 12,9 procent år 1975. Det kan vara *ett* grovt mått på den verksamhet som det offentliga bedriver och som kan sägas gränsa till affärsmässig verksamhet. Avgiftsfinansiering används av det allmänna för att med taxor (priser och prissystem) uppta ersättning för bestämda utförda prestationer. Se Anders Forsman/Enrique Rodriguez/Lennart Waara/Kurt Wickman, The Expansion of the Public Sector in Sweden in the Post-war Period, publicerad i Bo Gustafsson (ed.), Post-Industrial Society, London 1979, ss. 194—235.

17 Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, s. 15. De statliga affärsformerna har diskuterats i flera offentliga utredningar. I ett antal monografier över affärsverken diskuterade Socialiseringsnämnden formerna för den statliga affärsdrivande verksamheten. Se exempelvis SOU 1924:30 och SOU 1930:18. 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna har publicerat fem betänkanden. Två behandlar statsägda aktiebolag i Sverige och statsföretagande i utlandet. Två volymer innehåller förslag rörande statens reproduktionsanstalt och statens vattenfallsverk. I en avslutande femte volym behandlas de statliga företagsformerna. Utredningarna är SOU 1956:6, SOU 1956:59, 1957:26 och SOU 1960:32. Vidare har affärsverksutredningen diskuterat affärsverkens ställning m.m. i SOU 1968:45 och SOU 1968:46. Se också SOU 1978:85, ss. 279-280, 304.

18 SOU 1956:24, s. 12.

19 Håstad urskiljer public corporations som en särskild kategori, till skillnad från exempelvis Robson och Friedmann. Anledningen är bland annat att public corporations själva bestämmer över prissättning och att verksamheten inte regleras i statsbudgeten. Vi hänför formen till grupp 2 därför att de är särskilda statliga inrättningar för affärsverksamhet utan att vara bolag.

20 Statliga företag 1976. En redogörelse för affärsdrivande verk och statligt ägda aktiebolag, utarbetad inom industridepartementet, ss. 60, 105 och 111.
AB Navigator är ett holdingbolag som äger aktier i bildelsföretag, hemelektronik- och kommunikationsföretag samt i företag som tillverkar fritidsmöbler. Statliga företag 1976, s. 60 SOU 1978:85, ss. 327—333.

21 Se redogörelserna för samtliga aktiebolag och deras aktieinnehav i dotterbolag i publikationen Statliga företag 1976, ss. 105—144 och i Statliga företag 1977, ss. 114—153.

22 Följande citat från Statsföretagsutredningen, SOU 1978:85, s. 31, visar problemen kring en sådan avgränsning.

> "I vidaste mening kan all affärsdrivande verksamhet som ägs eller styrs av staten betecknas som statliga företag. Det kan gälla verksamheter som i olika juridiska former, t.ex. aktiebolag med ett dominerande statligt ägande men också myndigheter eller andra statligt dominerade organisationer som helt eller delvis finansierar sin verksamhet genom intäkter från försålda varor och tjänster.
>
> Av praktiska skäl används. . . begreppet statliga företag för aktiebolag där staten äger minst hälften av aktierna samt för affärsverken. Övrig statlig intäktsfinansierad verksamhet, t.ex. sådan som bedrivs av andra myndigheter än affärsverk, behandlas alltså inte som statliga företag."

Utredningen använder samma begreppsapparat som vi själva föreslagit, i bland annat Gustafsson, Den offentliga sektorns expansion, ss. 110—111.

23 För en diskussion av detta se Richard A. Musgrave, The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy, Tokyo 1959. William J. Baumol, Welfare Economics and the Theory of the State, London 1967.

24 "Public utilities" har ofta — som exempelvis de svenska affärsverken — en verksamhet, som är av betydelse för infrastrukturen.

25 För en jämförande undersökning av det statliga och privata företagets beteende — skillnader och likheter — se Landström, a.a.

Kapitel 1 Litteratur och forskningsläge

Statsvetenskaplig litteratur

I den statsvetenskapliga litteraturen finns flera intressanta studier av den statliga företagssektorn. Två viktiga bidrag utgör *Rune Tersmans* båda arbeten *Statsägda aktiebolag i Sverige*[1] samt *Statsmakterna och de statliga aktiebolagen*.[2] I den förra redogör författaren för de statliga företagens förvaltningsformer och arbetssätt. I två avsnitt behandlas i korthet de individuella företagens bakgrund och tillkomst.

I "Statsmakterna och de statliga aktiebolagen" menar författaren, att de "grundläggande orsakerna till att staten beslutat engagera sig i den verksamhet de statliga bolagen bedriver" är värda ett närmare studium men att det också finns andra frågeställningar, som i lika hög grad kan göra anspråk på att behandlas. Tersman undersöker frågan "i vilka former och till vilken grad statsmakternas inflytande gentemot bolagen gör sig gällande". Den frågan är av vikt att belysa ur två aspekter. I första hand framhålls, att de statliga företagen icke var förutsedda vid vårt statskicks tillkomst och att relationerna mellan företagen och statsmakterna icke har reglerats i grundlagen. Det kan därför vara av vikt att granska hur företagen knutits till den statliga förvaltningsapparaten och hur problem i samband därmed fått sin lösning. För det andra är det väsentligt att granska hur statsmakternas styrning av bolagen utvecklas. Den frågan anknyter till skälen för att man valt aktiebolagsformen, vilken tänkts medföra större handlingsfrihet och därmed också större effektivitet.[3]

I undersökningen granskas sedan de statliga företagens tillkomst och utveckling, statsmakternas judiciella och finansiella relationer till företagen, dess ledning av företagen och de kontrollinstanser som statsmakterna har.

Författaren sammanfattar undersökningen med att konstatera, att bolagsformen är ändamålsenlig som form för statlig affärsverksamhet då den tillåter ett stort mått av rörelsefrihet för bolagsledningen. Det finns dock en motsättning mellan kravet på insyn och styrning från ägarsidan — staten — och behovet av en fri och effektiv skötsel av

verksamheten. Ifråga om statsmakternas kontroll föreligger klara skillnader mellan de statliga bolagen och den statliga förvaltningen.

Aktiebolagsformen skiljer sig från *affärsverksformen* på denna punkt. Aktiebolagsformen har medfört konstitutionella problem, främst hur statens styrning av bolagen skall skötas. Det föreligger också risk för att motsatta krav kolliderar: å ena sidan krav på konstitutionell rättssäkerhet och å andra sidan krav på effektivitet.[4]

I *Lars Landströms* avhandling *Statligt kontra privat företagande*[5] görs en systematisk jämförelse av det statliga och det privata företagets beteende. Författaren frågar sig för det första om det föreligger systematiska skillnader mellan det statliga och det privata företagets beteende; för det andra vilka i så fall dessa skillnader är; för det tredje vad dessa skillnader beror på?[6]

Styrkan i avhandlingen utgörs av systematiken. Här har vi den — såvitt oss bekant — mest omfattande sammanställningen av skillnader mellan statliga och privata företag.[7] En del av dessa kan förefalla tämligen triviala, t.ex. att statliga myndigheter har större krav på de statliga företagen i fråga om information och samarbetsåligganden.[8] Andra är av betydligt större vikt. De förväntningar som de anställda i statliga företag känner innebär, att och det statliga företaget styrs som det privata ifråga om produktions-, relations- och fördelningssystem, så är risken för konflikt högre i det statliga företaget. Författaren exemplifierar sin tes med strejken vid LKAB vintern 1969. Konflikten blev svår och långvarig därför att företaget var statsägt.[9]

Roger Hennings avhandling *Staten som företagare*[10] är ett försök att med statsvetenskapligt perspektiv förklara tillkomsten av de statliga företagen och förvaltningsbolaget Statsföretag AB i slutet av 60-talet.

Hennings syfte med avhandlingen är dels att beskriva de politiska partiernas inställning till den statliga företagsamheten och statsföretagens (d.v.s. aktiebolagens) mål, måluppfyllelse och organisation, dels att undersöka relationerna mellan statsmakterna och de statliga aktiebolagen med ett vidare "teoretiskt statsvetenskapligt syfte".[11]

Värdefull är författarens skildring av expansionen i samband med den näringspolitiska offensiven och motiven för förstatligandena. Analysen av de politiska partiernas syn på statsföretagandets funktion och resultat ger också insikter som är viktiga.

I två kapitel, som behandlar relationen mellan statsmakterna och statsföretagen och statsföretagens effektivitet påvisas flera intressanta förhållanden.[12] Genom inrättandet av Statsföretag AB minskade statsmakternas möjligheter att form- och resursstyra de enskilda företagen.[13] Henning hävdar också att skillnaderna mellan de statliga och de privata företagen i konkurrenshänseende är marginella. I effektivitetsfrågan hyste de borgerliga partierna stark misstro mot statsföretagens förmåga att infria de uppställda målen medan socialdemokraterna visade en stark tilltro till deras effektivitet. Henning påvisar också att de tre första åren av Statsföretag AB:s verksamhet resultatmässigt var negativa. Orsaken var inte — som hävdats — att företagen ålagts sysselsättningspolitiska uppgifter. I stället pekar författaren på fyra faktorer; begynnelseåren

sammanföll med en lågkonjunktur; i några fall kalkylerade man med förluster; koncernens heterogena sammansättning och direkta felbedömningar av marknadsläget.

I fråga om den statliga företagssektorns expansion påpekar författaren att den i stor utsträckning har inneburit att antalet företag ökat men att detta inte har medfört någon motsvarande expansion av sysselsättningstillfällena på orter med problem.

Henning ifrågasätter om företagets övergripande målsättning om expansion under krav på lönsamhet infriades under de tre första åren. Dessa resultat och slutsatser har senare bekräftats av Statsföretagsutredningen under Gunnar Söder.[14]

Det finns dock invändningar mot Hennings diskussion; hans tendens att betrakta den socialdemokratiska näringspolitiken som påverkad av socialistiska motiv[15] utan att han övertygande kan visa detta; hans indelning av de statliga företagen i två huvudgrupper beroende på om allmänpolitiska eller företagsspecifika motiv låg bakom förstatligandet; den faktiska klassificeringen och i all synnerhet de slutsatser som dras, nämligen att socialistiska motiv styrt övertaganden och nyetableringar av statliga företag efter 1968.[16]

Metodiskt är undersökningen huvudsakligen genomförd på en ideologisk/politisk nivå;[17] i förklaringarna till den näringspolitiska offensiven, expansionen av den statliga företagssektorn, tillkomsten av Statsföretag AB och inrättandet av industridepartementet saknas så gott som helt hänvisningar till förändringar på en socio/ekonomisk nivå.

Det är uppenbart att en tillfredsställande beskrivning av den statliga företagssektorn (vilken har funktioner som framträder både på en socio/ekonomisk OCH en ideologisk/politisk nivå) måste inkludera en beskrivning och analys av uppenbara ekonomiska utvecklingstrender.

Vi vill också erinra om Hennings brist på internationellt perspektiv.[18] För att riktigt bedöma den svenska expansionen under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet är en diskussion om utvecklingen i andra jämförbara länder under denna period av synnerlig vikt. Som vi kommer att visa senare i avhandlingen är utvecklingen i Sverige under den nämnda perioden ingalunda säregen. I flera andra länder expanderar den statliga företagsektorn på ett motsvarande sätt eller till och med snabbare än i Sverige.[19]

I beskrivningen av den svenska statliga företagssektorn saknas en beskrivning av sektorns branschstruktur och expansion i ekonomiska termer. För det första skulle den visa att expansionen som förefaller så kraftig om man betraktar antalet nya statliga företag (övertaganden eller nystartade) inte alls är så markerad om utvecklingen beskrivs i ekonomiska termer.[20] För det andra skulle en redogörelse för sektorns branschstruktur tillåta en jämförelse med den internationella bilden.

En viktig invändning kan således resas mot Hennings metodiska begränsning. Sektorns expansion under denna tid måste ses i ett vidare perspektiv där de långsiktiga ekonomiska strukturförändringarna tillsammans med kortsiktiga konjunktursvängningar är väsentliga förklaringsvariabler.[21]

Henning följer SAP:s diskussion under partikongresserna 1960 och 1964 men någon ordentlig diskussion om traditionen i den socialdemokratiska politiken genomförs icke. Det är vår uppfattning att socialdemokratins politik under 1960-talet — vari den näringspolitiska offensiven ingår — inte kan förstås utan hänvisningar till den arbetsmarknadspolitik, som beslutades under 1950-talet med Gösta Rehn och Rudolf Meidner som inspiratörer.[22] Kanske måste perspektivet utgå från 30-talskrisen, då en expansiv ekonomisk politik slår igenom i Sverige.[23] I en statsvetenskapligt inriktad studie där det aktörsteoretiska perspektivet står i centrum är aktörernas ekonomiska paradigm, tradition och betingelser av vikt att analysera.[24]

Man kan också tänka sig andra perspektiv som låter sig härledas ur målsättningarna. Arbetsmarknadspolitiken kan betraktas som en "multipurpose"-politik med flera målsättningar som skall balanseras mot varandra.[25] Rudolf Meidner menar, att arbetsmarknadspolitiken — när den nått en viss ambitionsnivå — måste integreras med en näringspolitik, som syftar till att omvandla näringslivet i önskad riktning. I det sammanhanget har den statliga företagsamheten en tillväxtskapande effekt och tillkomsten av förvaltningsbolaget kan betraktas som del i denna politik.[26]

En betydande författare i den brittiska litteraturen är *A.H. Hanson*. I en rad arbeten publicerade under 1950- och 1960-talen har han analyserat den brittiska erfarenheten av statlig företagsamhet.[27]

I boken *Parliament and Public Ownership* behandlas problemet hur regering och parlament skall förena kravet på styrning och kontroll av de förstatligade företagen och samtidigt behålla företagens självständighet och flexibilitet. I *Public Enterprise and Economic Development* behandlas de statliga företagens roll i tillväxtprocessen i utvecklingsländerna. Författaren diskuterar hinder för en ekonomisk utveckling — varav intern och extern kapitalbrist utgör ett — och de medel som står till buds för att få igång en ekonomisk utveckling. De statliga företagens roll — som specifik del av den offentliga sektorn — diskuteras i detta perspektiv utifrån tre konkreta "fall", Turkiet, Mexico och Indien. Turkiet och Mexico, som båda saknat en utvecklad makro-ekonomisk planering, har använt statliga företag som medel för offentliga investeringar. Författarens slutsats om sambandet mellan statliga företag och ekonomisk planering är intressant och visar vilken vikt man tillmäter statliga företag som medel för en expansiv tillväxtpolitik.

> "Public enterprise without a plan can achieve something; a plan without public enterprise is likely to remain on paper"[28]

De statliga företagen utgör således "pace-makers" för att komma över initialsvårigheter och upprätthålla en tillväxtprocess. När den privata företagssektorn visar sig oförmögen att mobilisera kapital och investera tillräckligt i förhållande till uppställda mål, kan den statliga företagssektorn komma att spela en avgörande roll.

Statsmakternas skicklighet i att använda de statliga företagen blir en

avgörande faktor. I särskilt hög grad gäller detta då man prioriterat den tunga industrin i industrialiseringsutvecklingen.[29]

Det finns en omfattande litteratur som behandlar de statliga företagen som instrument för att få till stånd "take-off" och upprätthålla en tillväxtprocess. Vi kommer dock inte att diskutera den litteraturen. Det i sig mycket intressanta problemkomplexet kring utvecklingsländernas användande av den offentliga sektorn (och de statliga företagen) i den ekonomiska utvecklingsplaneringen är annorlunda än det problem vi beskriver. Annorlunda formulerat; förstatliganden i de utvecklade kapitalistiska staterna är resultatet och snarast *slutsteget* i en lång historisk process av industriell organisering och utveckling; i de underutvecklade staterna däremot är det *första steget* på väg mot ett industrialiserat samhälle.[30]

I boken *Public Enterprise* har Hanson samlat uppsatser i en komparativ studie med regionala översikter av Europa, Latin-Amerika, Mellanöstern, Sydost-Asien och Afrika. Att försöka sammanfatta de olika varianterna och mångfalden av nationella system är i det närmaste ogörligt. I sammanfattningen av erfarenheterna i Europa konstateras, att en förklaring till skillnaderna mellan länderna i termer av ideologiska förutsättningar inte för särskilt långt.

Vid första anblicken förväntar man sig, att socialistiska partier med stöd av fackföreningarna arbetar för att genomföra förstatliganden. Följaktligen skulle länder med starka socialistiska partier ha en högre grad av statlig företagsamhet än andra. Men det föreligger ingen korrelation mellan fackföreningarnas och de socialistiska krafternas politiska styrka å ena sidan och förstatliganden å den andra.[31] Författaren exemplifierar med Sverige, Italien och Väst-Tyskland.

Storbritannien och Frankrike — där socialister och kommunister vid makten förstatligade nya företag — är inte entydiga motinstanser då de privata företagen på de områden förstatliganden inträffade inte utgjorde realistiska alternativ.[32] De socialistiska partierna skapade inte en ny trend, möjligen accellererades en redan befintlig.

I det nämnda arbetet inleds översikterna med en artikel av *W. Friedmann* om bl.a. motiveringar för skapandet av offentliga industriföretag.[33] Han menar, att framväxten och tillväxten av offentliga industriföretag markerar en signifikant förändring i det ekonomiska och sociala tänkandet mellan 1800-talet och 1900-talet. Han grupperar tre huvudmotiv bakom etablerandet av offentliga företag (grundat på observationer av utvecklingen i 14 stater).

Det första huvudmotivet innebär, att varor och tjänster som är av vitalt nationellt praktiskt intresse har föranlett förstatligande. Det kan exempelvis sammanhänga med att privat investeringskapital saknas eller är otillräckligt.

För det andra har försvarsöverväganden och strategiska behov direkt och indirekt föranlett etablerandet av statliga företag. I en uppsats med liknande innehåll — publicerad på annat håll — nämner Friedmann också svåra ekonomiska depressioner — exempelvis 30-talskrisen — som en orsak till att offentliga företag uppstår.[34]

För det tredje har förstatliganden kommit till som resultatet av medveten politisk filosofi. Formen "public corporation" betraktas som en kompromiss mellan socialistiska krav på statlig kontroll — när man övergivit de äldre och mer dogmatiska socialiseringskraven — och behov av företagsekonomisk autonomi.[35]

I de allra flesta fall har dock en blandning av politiska och praktiska motiv dikterat tillkomsten av statliga företag.

> "Some countries have been pushed into a remarkable degree of state enterprise by a combination of circumstances and emergencies rather than by any deliberate plan."[36]

I Friedmann/Garner från 1970 hävdas, att ett maximum av praktiska hänsyn och ett minimum av socialistisk teori har dikterat förstatliganden i sådana länder som exempelvis Canada, där socialismen allmänt sett är svag.[37] Ännu mer kategoriskt uttrycker han sig i inledningen till samma uppsats:

> "In the great majority of cases, the various forms of public enterprise have developed as empirical responses to specific needs, without any preconceived theory, and with much uniformity."[38]

De slutsatser Friedmann drar är intressanta och bygger på ett omfattande komparativt material (i de två arbeten han redigerat presenteras ett flertal europeiska länders erfarenheter av statlig företagsamhet på ett fylligt och bra sätt).[39]

Vi konstaterar, att det för vår del just är de praktiska motiven och faktorerna som är primärt intressanta.[40]

Ekonomiskt teoretisk litteratur

Stuart Holland

Stuart Holland behandlar i *The State as Entrepreneur*[41] den italienska erfarenheten av statlig företagsamhet i allmänhet och holdingbolaget IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) i synnerhet. I en inledande uppsats diskuteras statlig företagsamhet och statsintervention med ett makro-ekonomiskt perspektiv.[42]

Holland menar, att det internationella intresset för IRI-modellen avspeglar begränsningarna hos keynesiansk efterfrågereglering i en ekonomisk politik inriktad på strukturella och sociala problem.[43]

Utgångspunkten för Hollands diskussion är, att de statliga företagen utgör en del av den statsinterventionistiska politiken för att lösa problem som skapas av brister i marknadsekonomin.[44]

Det finns två av varandra beroende tendenser i den kapitalistiska

ekonomiska utvecklingen. För det första har konkurrensen som motor i tillväxtprocessen i stor utsträckning begränsats av monopolistiska tendenser. För det andra kan tillväxtprocessen i sig hämmas av strukturella brister som marknadsmekanismerna inte kan lösa. Resultatet blir, att tillväxttakten blir lägre än tillväxtpotentialen. Den keynesianska efterfrågemanipulationen, som är effektiv när det gäller att mobilisera oanvända resurser genom att öka efterfrågan, förmår icke lösa strukturella problem.

Dessa problem har tre dimensioner. Den första kan vi kalla den strukturella arbetslösheten eller undersysselsättningen. Tillräckligt med riskvilligt kapital blir inte tillgängligt för att uppnå full sysselsättning för den befintliga arbetskraften.

Den andra kan vi kalla regional arbetslöshet eller undersysselsättning. Även om kapital blir tillgängligt i vissa regioner där företagen är snabbt tillväxande och högprofitabla så tenderar det att ske på bekostnad av andra regioner, där företagen varken är tillräckligt stora eller vinstgivande för att attrahera sparande för investeringar.

Mot Holland kan man invända, att finansiellt kapital anses vara lättrörligt och att det finns tillgängligt därför att det finns profitabla projekt att satsa på i vissa regioner. I andra regioner kanske inte samma förutsättningar för privat lönsamhet finns på tänkbara projekt. Det behöver i och för sig inte ha att göra med att existerande företag inte är tillräckligt stora eller vinstgivande. Det kan bero på, att man i samband med nyetableringar överväger bästa möjliga regionala lokalisering ur företagets synpunkt.

I sådana fall kan staten gripa in på olika sätt för att till exempel trygga regional sysselsättning genom subventioner eller statliga företagsetableringar. En sådan politik KAN komma i konflikt med tillväxtmålet om de statliga åtgärderna sätts in för att övervinna nackdelar som regionen har ur företagsekonomisk synvinkel.

Den tredje dimensionen kallar vi den sektoriella (branschvisa) underinvesteringen. Den allmänna tillväxttakten eller konsumtionsnivån i en kapitalistisk ekonomi kan vara otillräcklig för att tillförsäkra alla sektorer eller branscher en tekniskt möjlig eller socialt önskvärd tillväxtkvot.

Det är tre typer av disekvilibria som kan uppstå i en kapitalistisk ekonomi, vilka inte keynesiansk efterfrågestyrning ensam kan bemästra. I alla tre fallen tenderar räntabiliteten på investeringar att vara för låg eller för långsiktig för att attrahera privata investeringar. Holland menar, att staten inte kan substituera marknadsmekanismerna men att staten kan tillse, att de storskaliga och långsiktiga investeringarna kommer till stånd. Investeringar som skapar förhållanden inom vilka marknadsmekanismerna kan fungera på ett ekonomiskt effektivt och socialt acceptabelt sätt.

Staten kan komplettera det privata initiativet delvis genom direkt intervention och delvis genom ekonomisk planering. För att effektivare utnyttja tillväxtmöjligheterna i ekonomin kan enligt Holland, en aktiv makro-ekonomisk planering komplettera mikro-ekonomisk intervention i nyckelföretag och sektorer.[45]

Förstatligande orsakas således ytterst av de betingelser som skapas av bristerna i marknadssystemet. Den socio-ekonomiska nivån bestämmer inriktningen på statens åtgärder på den politiska nivån.

Holland pekar på fem problemområden där en statlig ekonomisk politik med förstatligande som medel kan kompensera marknadssystemets brister och stimulera tillväxten.

För det *första* kan staten via statliga företag investera långfristigt i strategiska sektorer. Staten går därmed aktivt in som företagare och styr företagen istället för att bara låna ut kapital till privata företagare.

Statliga investeringar via statliga företag inriktas inte bara på basnäringarna utan också på helt nya sektorer (ny teknologi):

> "The vital means of breaking through a low growth and investment syndrome is securing enterprise investment in the intermediate sectors which constitute the broad range of a present privately owned manufacturing, a s w e l l a s basic industry and services and those advanced technology sectors with sound growth prospects . . ."[46]

Teorin om målsektorer för statliga investeringar i form av statliga företag tangerar våra hypoteser. Kapitalbildningen som förklaringsvariabel för den statliga företagssektorns expansion utgör en viktig punkt i orsakshypoteserna.

För det *andra* innebär en statlig företagssektor, att man har tillgång till ett instrument för regionalpolitik. De statliga företagen kan lämna ett viktigt bidrag till industrialisering och modernisering av infrastrukturen i underutvecklade områden. Den italienska södern har stimulerats dels med bidrag från den särskilt inrättade Cassa per il Mezzogiorno och delvis via IRI-investeringar.[47] Statliga företag kan också stimulera långsiktiga investeringar som direkt och indirekt verkar tillväxtbefrämjande. Med hjälp av några stategiska förstatliganden i en region kan de statliga investeringarna medverka till multiplikativa effekter på privata företag i regionen. Selektiva eller partiella förstatliganden kan motverka marknadskrafternas negativa inflytande på regionen.

För det *tredje* kan förstatligande vara ett medel att svara på utmaningen från de multinationella företagen. De makro-ekonomiska intressen, som en regering vill befrämja, kan komma att motverkas av de multinationella företagens mikro-ekonomiska intressen. Inhemska, avancerat teknologiska branscher kan konkurreras ut eller köpas upp av multinationella företag. För en regering, som vill möta det långsiktiga hotet från de multinationella företagen, föreligger tre möjligheter. Den första innebär ett övertagande av företaget före de multinationella företagen. Det andra tillvägagångssättet är att ingå i projekt av samägande med dominerande privata företag. Den tredje taktiken är helt enkelt att ingå i ett samägande med det multinationella företaget som hotar att övertaga ett strategiskt viktigt företag.[48] Man kan tillägga att multinationella företag också kan medföra fördelar för ett land. De kan överföra ny teknologisk eller administrativ kunskap till landet och branschen. Om ett företag

konkurreras ut kan det betyda sysselsättningsproblem men om ett företag köps upp av ett multinationellt företag behöver det inte betyda några effekter på sysselsättningen.

Den *fjärde* uppgiften för ett förstatligande i en marknadsekonomi är att medverka till att upprätthålla den kapitalistiska konkurrensen. Den traditionella politiken för att bekämpa monopolistiska och oligopolistiska tendenser består av ett statligt övervakningssystem med regler och bestämmelser för att förhindra kartellavtal, prisövervakningar, straffsatser mot priskarteller m.m. (s.k. marknadskonforma åtgärder). Staten kan använda statliga företag som medel för att bibehålla en konkurrenssituation och komplettera en statlig antimonopolistisk politik. Ett redan existerande statligt företag i en sektor med oligopolistiska tendenser kan vidare bedriva en prispolitik, som motverkar verkningarna av den oligopolistiska marknaden. Men, viktigast är att staten kan styra en oligopolistisk sektor så att den tillgodoser allmänhetens intressen genom att överta det företag som är dominerande.

För det *femte* utgör förstatliganden och en organiserad statlig företagssektor (i form av holdingbolag) en viktig del av den statliga makroekonomiska planeringen. Staten får ett medel i sin hand för att omsätta bestämda planmål. Holland menar, att detta medel i en indikativ planering utgör ett effektivare vapen än något annat. Det gäller, menar han, både för en ekonomi planerad för hög tillväxttakt som Frankrike och en ekonomi med låg tillväxt som Storbritannien.[49]

De ekonomiska problemen har inte lösts på det sätt som politikerna antog under 1950-talet, utan problemen har i stället antagit nya former. Antagandet att en ekonomi kan arbeta på en förhållandevis hög sysselsättningsnivå och därigenom åstadkomma hög tillväxt utan inflation, är orealistiskt och förenklat.[50] På mikro-ekonomisk nivå har problemen med de multinationella företagens penetrering av de teknologiskt avancerade sektorerna blivit allt klarare. De multinationella företagens intressen kan vara motsatta samhällets kort- och långsiktiga intressen. Det betyder, enligt Holland, att en planering, som inte arbetar med styrmekanismer både på makro- och en mikro-nivå kan komma att misslyckas.

IRI-modellen har, enligt Holland, visat att statsföretag, hela sektorer eller dominerande företag i en sektor, kan fungera som direkta eller indirekta styrmedel och påverka investeringskvoten i problemregioner och i ekonomin som helhet. Då statliga företag utgör faktiska eller potentiella ledare i oligopolistisk mening, kan nationella eller regionala planmyndigheter utnyttja dem för att uppnå de mål som läggs fast i planen, medan man samtidigt bevarar de positiva elementen i den fria konkurrensen.

Hollands diskussion är i flera avseenden hållen på ett allmänt plan. De ekonomiska argumenten och analysen bakom påståendena är inte alltid explicita och ibland kan man ställa sig tveksam till slutsatserna. Hans strävan att normativt förklara statlig företagsamhet utifrån imperfektioner i marknadsekonomin är dock en utgångspunkt som knyter an till hypoteserna i denna avhandling (kap II).

Det faktum att Holland i det närmaste ensam fått representera den

ekonomisk-teoretiska litteraturen är också ett uttryck för det ringa intresse ekonomerna visat det statliga företagandet.

Peacock och Wiseman

Peacock och Wiseman har utarbetat en "teori" om de offentliga utgifternas expansion.[51] Den är grundad på bestämda antaganden om de politiska och sociala processerna. Den fundamentala tesen är att expansionen av offentliga utgifter är resultatet av politiska beslut. I "normala" samhällen är befolkningens uppfattning om tolerabla skattebördor och skattesatser ganska stabil. Den begränsar det offentligas inkomster och därmed också möjligheten att expandera utgifterna. I tider av social störning i form av kriser och krig sker en "displacement effect" som gör, att de offentliga utgiftsbehoven stiger, vilket motiverar och på sikt också förändrar uppfattningen om tolerabla skattebördor.[52] En kraftig expansion av utgifterna inträffar under exempelvis krigstider. Vid periodens slut kommer inkomst- och utgiftsnivån att sjunka men ligga på en högre nivå än före störningen. Ett genombrott och en höjning av den acceptabla skattebördan har därmed permanentats. Författarna menar, att det är möjligt att spåra denna "displacement effect" också för de statliga företagen.[53]

Det antages ofta att efterkrigsförstatligandena i Storbritannien orsakades av att Labour-regeringen genomförde ett gammalt socialistiskt program som hade sina ideologiska rötter långt tillbaka i tiden. Mot denna tes hävdar Peacock och Wiseman att andra världskriget inte kan avfärdas som förklaringsgrund. Den allmänna tes de driver är således att kriget ansträngde och desorganiserade viktiga industrier som kol- och transportsektorn. Krigsekonomin kom också att påverka efterkrigspolitiken. Ingen regering — oavsett politisk färg — kunde ignorera de aktuella problemen.

För det första skedde en avsevärd förslitning av det fasta kapitalet i transportväsendet samt i bränsle- och energibranschen. Därför blev återuppbyggnadsproblemen så stora att någon form av offentligt ingrepp var nödvändigt. Dessutom hade krigsekonomin kommit att medföra kraftig statlig kontroll och styrning. Kombinationen behov av statsstöd och tillgång på en redan fungerande apparat för statlig kontroll, initierad av kriget, "invited nationalization as a solution".

För det andra måste en omfattande förstatligandepolitik ha väljarnas stöd och opinionen måste vara beredd att acceptera ett program med drastiska ingrepp i ekonomin. Kriget hade fört Labour-partiet till makten med en kraftig majoritet bakom sig, på ett program *för* förstatligande av viktiga branscher.

Det är naturligtvis svårt att veta vad som skulle inträffat om kriget inte kommit. Det är dock troligt, att krigserfarenheterna kom att medföra en allmän tilltro till statlig planering och statsintervention. Författarna avslutar diskussionen av de "nationaliserade" industrierna med en sammanfattande analys av orsakerna:

> ". . . it seems clear that the growth of this part of the public sector has shared in the displacement effect of war that we have found important to the evolution of government activities of other kinds."[54]

Författarna jämställer således motståndet mot ökade skattebördor med det motstånd som eventuellt fanns mot förstatligande.

Tesen kan ses som en empirisk generalisering och det finns paralleller till våra egna hypoteser (jmfr kap II). Om man kompletterar iakttagelsen med att sektorn expanderar under perioder av ekonomisk kris så är iakttagelsen giltig också för Sverige. Vi betonar, att vi med detta *endast* avser tesen som ett empiriskt mönster. Författarnas förklaring med begreppet "displacement effect" är vi mer tveksamma till. Det kan finnas element av "displacement effect" i vissa förstatliganden. De förstatliganden som genomfördes av den borgerliga regeringen under 1976 och 1977 kan utgöra exempel på att motstånd mot förstatligande brutits av de allvarliga kriserna i varvs-, TEKO- och stålindustrin.

Det är dock endast en förklaring på den politiska nivån. Förändringarna på den ekonomiska nivån utgjorde de betingelser som orsakade statlig intervention.

Empirisk litteratur

Fredric Pryor

I ett omfattande arbete har Fredric Pryor analyserat och testat hypoteser om orsaker till förstatliganden.[55] Syftet med undersökningen är att bestämma vilka faktorer som bestämmer gränslinjen mellan offentligt och privat ägande.[56] För detta ändamål gör författaren bruk av en definition av egendom som kan vara värd att granska något.

> "Property is a bundle of rights or a set or relations between people with regard to some goods, service, or 'thing'; such rights must have economic value and must be enforced in some societally recognized manner."[57]

Det är en definition av egendom som gränsar till ekonomisk makt eller kontroll. Den innefattar inte endast traditionella former av ägande utan också byråkratisk makt och inflytande som hävdas med hjälp av lagstiftning. I den ekonomisk-teoretiska litteraturen har man ofta använt sig av en alltför snäv definition av egendom knuten till ägande i institutionell mening.

Hos institutionalisterna har dock intresset för egendomsbegreppet varit mer markerat. Moderna marxister har, menar författaren, underlåtit att utveckla Marx' teori till en mer allmän teori om egendom som skulle inkludera också sådana nya fenomen som,

> "would cover bureaucratic types of property rights in centrally planned economies or property phenomena in capitalism that appear strongly to contradict Marx' original hypotheses".[58]

Pryor påpekar vidare, att han inte för fram en global teori om egendom utan att de hypoteser han framkastar och testar är hypoteser på mellannivå rörande speciella aspekter av begreppet egendom. Pryors "middle-level" hypoteser[59] anknyter i flera fall till de hypoteser vi kommer att anföra. Här skall vi kort relatera huvudinnehållet i hypoteserna. Vi begränsar analysen av Pryor till de aspekter som rör den offentliga företagsamheten.

Pryors första hypotes är en "noll-hypotes". Enligt denna föreligger det varken inom eller mellan nationer något samband mellan förstatliganden och ekonomiskt underliggande krafter. Förstatliganden förklaras huvudsakligen av en rad politiska och historiska tillfälligheter.

Den andra hypotesen innebär, att om minsta effektiva produktionsstorlek i en given industribransch medför att ett företag skulle komma att utöva avsevärd makt på marknaden (monopolmakt) då föreligger en klar risk att industrin förstatligas. Denna hypotes anknyter således till vad som vanligen brukar refereras till som "naturliga monopol". Här är det följaktligen två variabler som är intressanta för bedömningen, dels produktionens skaleffekter i den givna industribranschen relativt storleken på marknaden. Det intressanta är således om den optimala storleken för *ett* företag ligger på samma nivå som marknadens storlek.[60] Det är en synnerligen viktig aspekt ifråga om en relativt liten marknad som den svenska. Industrier inom vilka skaleffekter är av särskild vikt är "utilities" (vattenförsörjning, elektricitet, sophämtning) kommunikationer (post- och telesystem) samt transporter (särskilt järnvägarna).

Den tredje hypotesen avser förstatligande till följd av "externalities". Benägenheten att förstatliga en industri är större när det föreligger betydande negativa eller positiva "externalities" (teknologiska eller pekuniära) som följer av produktionsprocessen. Dessa skapar särskilda kostnader eller vinster för samhället vilka inte beaktas på ett adekvat sätt av privata företag i deras intäkts- och kostnadskalkyler.

Enligt den fjärde hypotesen föreligger det benägenhet för förstatligande när det finns fördelar att hämta genom en vertikal integration. Exempelvis i form av kostnadsbesparingar när en produktionsenhet sammangår med huvudköparen av dess "outputs" eller huvudleverantören av företagets "inputs". Ett extremt exempel är när staten är ende köparen av en produkt producerad av en enda producent.

En femte politisk-ekonomisk hypotes rörande förstatliganden går ut på att förstatliganden uppträder oftare i industrier med "oförtjänta inkomster". Sådana kan uppkomma som ett resultat av "naturliga monopol", ur monopol som uppstår som ett konkret resultat av historiska omständigheter eller som en följd av extra stora inkomster/vinster till följd av innehavet/ägandet av egendom som inte har något — eller litet — att göra med arbete eller förmåga hos ägaren. Ett exempel på vad som avses är när man hittar värdefulla mineraltillgångar på enskild egendom.

Den sjätte hypotesen utgår från att överväganden om nationell och/eller politisk suveränitet eller säkerhet kan utgöra grund för förstatliganden. Förstatliganden är särskilt troliga inom industribranscher eller enskilda industrier som tillhandahåller basen för betydande politisk eller ekonomisk makt och som berör hela nationen.

Möjligen borde också sambandet med militär makt och/eller intressen inkluderas. Exempel som Pryor anför är postväsendet, försvaret, vissa transportindustrier, energi- och bränsle-industrierna. De kan kallas interna politiska aspekter på suveräniteten. Ekonomiska aspekter på begreppet suveränitet kan läggas om vi definierar suveränitet som frånvaro av beroende av "outsiders". Det innebär för en regering att företag som producerar och tillhandahåller statens mest betydande "inputs" borde kontrolleras eller ägas direkt och för nationen som helhet kan detta betyda, att företag som producerar och tillhandahåller de för företagsamheten mest betydande inputs borde förstatligas.

I en sjunde hypotes utsträcks suveränitetsargumentet till "commanding heights" av ekonomin eller till vad som betraktas som "vital industries" eller till "industries serving the nation as a whole".[61] Teorin om "commanding heights" har först framförts av marxister i Sovjetunionen[62] i en analys av betingelser för att uppnå snabb ekonomisk tillväxt. För att uppnå detta mål måste den förstatligade sektorn ha en viss "kritisk" storlek och en bestämd sammansättning. I annat fall kommer det att bli svårt att genomföra den styrning från regeringens sida som är nödvändig för att effektivt omsätta utvecklingsplanerna.

Argumenten om "vital industries" och "industries serving the nation as a whole" framförs oftast — enligt Pryor — av icke-marxistiska socialister. Fackföreningarna i Storbritannien använde dessa argument efter kriget i förslag att förstatliga transportväsendet, järn- och stålindustrin samt textilindustrin liksom också bränsle- och energi-industrin.[63]

Pryor behandlar vidare en del metodologiska och mättekniska problem i samband med diskussionen om hypoteserna innan han går in på själva undersökningen och testandet av hypoteserna. Detta behandlas under andra rubriker i avhandlingen.

Låt oss avslutningsvis citera Pryors sammanfattning av de statistiska testen.

> "The underlying causal factors determining the relative extent of public ownership among nations seem to lie outside the sphere of economics. However, particular economic and political-economic factors appear as extremely important causal forces underlying the relative extent of public ownership in different sectors and bransches of the economy.
>
> More specifically, arguments concerning the greater probability of nationalization in sectors and bransches showing natural monopolies, the presence of "unearned income", or factors related to "economic sovereignity" receive empirical confirmation; these three factors are related to each other and seem to be particular facets of the degree to which different bransches of mining and manufacturing can

be classified as belonging to "heavy" or "light" industries. In addition, I suggest that the presence of externalities may also play a certain role in the nationalization of particular sectors."[64]

Orsakerna till förstatliganden ligger utanför ekonomin, enligt Pryor, därför att förstatliganden har kommit till stånd "for a variety of political and historical reasons that have little to do with any alleged underlying economic forces."[65] På den punkten stöder sig Pryor främst på att likheterna mellan staterna ifråga om förstatliganden är obetydliga. Istället pekar Pryor på de skiftande historiska och politiska situationer som orsakat förstatliganden. För det första behöver inte historiska orsaker stå i motsättning till hypotesen om underliggande ekonomiska orsaker, nämligen om det finns ett konstaterbart mönster i de statliga företagens ekonomiska historia. För det andra är Pryors uppfattning i fråga om olikheterna mellan statsföretagandet i olika länder inte riktigt, vilket skall visas i avhandlingen.

Pryors övriga hypoteser behandlar orsakerna på den socio-ekonomiska nivån och anknyter i några fall också till våra hypoteser.

För den som vill gå vidare i litteraturen om den statliga företagsamheten finns flera bibliografier.[66]

Noter

1 Rune Tersman, Statliga företagsformer I, Statsägda aktiebolag i Sverige. Stockholm 1956, publicerad i SOU 1956:6.

2 Rune Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, Ak.avh., Halmstad 1959. Se också Rune Tersman, Ledning och kontroll av statliga aktiebolag i Studier och debatt nr 1:1959 samt Rune Tersman, Statsägda aktiebolag. En kartläggning i samband med utredningen om statliga företagsformer i Från departement och nämnder, nr 4 1956. I dessa ges vissa uppgifter om de statliga bolagens tillkomst och allmänna ställning. Här behandlas också både de helstatliga och de halvstatliga aktiebolagen. Med de sistnämnda avses de företag, där staten måste ta hänsyn till betydande enskilda intressenter, vilket betyder, att det statliga ägandet kan vara ända upp till 75 procent av aktickapitalet, som fallet var med Kalmar Verkstad AB. Tersman. Statliga företagsformer I, Statsägda aktiebolag i Sverige, ss. 7 och 102.

3 Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, s. 45.

4 Ibid., ss. 262—264. På ss. 45—46 betonar Tersman värdet av en undersökning som jämför de statliga företagens effektivitet — anledningen till valet av aktiebolagsformen — och interna arbete med de privata bolagen.

5 Lars Landström, Statligt kontra privat företagande. En jämförande organisationsteoretisk studie av det statliga företagets beteende, Ak.avh., Uppsala 1970.

6 Ibid., s. 1.

7 Ibid., ss. 30—171.

8 Ibid., s. 89.

9 Ibid., ss. 111—115.

10 Roger Henning, Staten som företagare. En studie av Statsföretag AB:s mål, organisation och effektivitet. Ak.avh., Stockholm 1974.

11 Ibid., s. 7.

12 Henning, a.a., ss. 88—149.

13 Resursstyrningen avsåg framförallt styrning i samband med anskaffning av kapital. Formstyrningen utgjordes av statlig reglering av organisation, personalförhållanden och processer.

14 SOU 1978:85, Statligt företagande i samhällets tjänst. Betänkande av statsföretagsutredningen, Stockholm 1978, ss. 11—15. Se också vår diskussion i kap. IV.

15 Henning, ss. 21 och 65. Den socialdemokratiska näringspolitikens (ss. 20—21) mål var att skapa full sysselsättning och ekonomisk tillväxt genom att främja näringslivets strukturomvandling. För att göra det inriktade man sig på fyra huvudområden, trygga företagens kapitalbehov, öka statens ekonomiska planeringsresurser, trygga företagens forskning och utveckling samt driva en aktiv statlig företagspolitik. Efter en rad nyansförskjutningar och argumentationsglidningar når Henning följande kategoriska slutsats (s. 65):

> "Det torde knappast råda tvivel om att socialistiska motiv spelade in under den näringspolitiska offensiven".

Det hör till saken att det socialistiska i den näringspolitiska offensiven enligt Henning inte består i själva politiken utan i att ett av de medel som kommit till användning (statliga företag) anses som socialistiska (efter 1968).

16 Ibid., ss. 49—65. Allmänpolitiska motiveringar är sådana där dels en administrativ motivering givits (verksamheten drivs effektivare som statligt aktiebolag) dels sådana där det hävdas, att ett förstatligande är en förutsättning för regeringens allmänna politik på ett område och för det tredje sådana motiveringar, som givits av beredskapsskäl. I den andra gruppen sammanförs övriga företag, dels då ingen motivering alls angavs, dels då andra allmänpolitiska motiveringar än de anförda angavs samt de fall, då motiveringen betecknades som företagsspecifik. Detta senare motiv ansågs av Henning "alltid vara inspirerat av socialism" ty endast en socialistisk regering "engagerar sig på renodlat företagsekonomisk basis och ser ett värde däri".

När Henning sedan genomför den praktiska fördelningen av företagen tar han endast hänsyn till huvudmotiveringen. Nu hör det till saken att det i de allra flesta fall av nyetablering eller övertagande gives flera motiveringar i propositionerna. Henning har (s. 50) endast kunnat göra en subjektiv värdering då något objektivt kriterium för att bestämma huvudmotiveringen knappast låter sig härledas. Det innebär, att det finns ett utrymme för tolkningsalternativ, vilka skulle kunna rucka på Hennings slutsatser. På grund av den vaga definitionen (grupp II är ju endast en säck där övrigt införs) av begreppen och på grund av tolkningsproblemen måste Hennings indelning ifrågasättas. Det visar sig också vid en genomgång av hans klassificeringar, att flera av dem är tveksamma. Av de företag som tillkom efter den näringspolitiska offensiven har endast ett företag (Kabi AB) betecknats som företagsspecifik — socialistiskt. En förskjutning har skett mot mer affärsmässiga engagemang (s. 60). Tretton av de undersökta företagen i Statsföretagsgruppen tillkom efter 1968, endast ett var med tveksamhet socialistiskt. Nu gör Henning en tvivelaktig vändning. *Eftersom* dessa "brandkårsutryckningar" betingade av "sakskäl" sammanföll med de socialdemokratiska kongresserna 1967 och 1968 där krav på statligt ägande restes så drar Henning slutsatsen, att

> "den faktiska expansionen under 1960-talets sista år åtminstone till viss del hade sin grund i socialistiska motiv". (s. 65).

När Henning inte finner några fall av socialistiska motiveringar pressas argumentationen. Anledningen till att fler fall av socialistiska motiveringar inte kunnat påvisas är, att socialdemokraterna inte framför sådana av "taktiskt betingade" skäl. De angav i stället sakskäl vilka gav ett brett stöd i riksdagen. Hennings slutsats att det "knappast råder något tvivel om att socialistiska motiv spelade in under den näringspolitiska offensiven" torde inte hålla och i varje fall krävs det ytterligare analys och material innan tesen kan anses sannolik.

17 Se metodappendix för en diskussion av nivåbegreppet.

18 Henning, ss. 22—28. Tvivelaktigt är författarens påstående, att 30-talets nationaliseringar i Frankrike dikterades av socialistiska motiv men icke de som genomfördes under efterkrigstiden, en period med kommunistiska ministrar. I huvudsak är Hennings internationella utblick en skildring av förstatliganden under efterkrigstidens rekonstruktionsperiod, dock utan ett komparativt perspektiv.

19 Se kap III.

20 Se kap V.

21 I avsnittet där den historiska utvecklingen av statsföretagssektorn diskuteras, behandlar vi de nämnda problemen. Se kap IV.

22 Se t.ex. diskussionen i Rudolf Meidner, Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning, Stockholm 1954.

23 Se t.ex. Leif Lewin, Planhushållningsdebatten, Surte 1970. Se vidare K.G. Landgren, Den "nya ekonomin" i Sverige. M. Keynes, E. Wigforss, B. Ohlin och utvecklingen 1927—39. Uppsala 1960. O. Steiger, Bakgrunden till socialdemokratins krispolitik, Arkiv nr 1. O. Steiger, Studien zur Entstehung der Neuen Wirtschaftslehre in Schweden. Eine Anti-Kritik. Berlin 1971. N. Unga, Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912—34. Framväxten av den "nya" arbetslöshetspolitiken, Kristianstad 1976. B. Öhman, Svensk arbetsmarknadspolitik 1900—1947, Halmstad 1970.

24 Liknande synpunkter framförs av Lennart J. Lundqvist i recensionen i Statsvetenskaplig Tidskrift 1975:2.

25 Rudolf Meidner, Strukturomvandlingens vinster får inte köpas med välfärdsförluster, i Erik Lundberg/Torkel Backelin (red.), Ekonomisk politik i förvandling. Några bidrag till debatten kring samhällsekonomiska problem, EFI, Stockholm 1970, s. 34.

26 Ibid., s. 33 samt Rudolf Meidner/Harald Niklasson, Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik, Malmö 1973, ss. 116—129.

27 Se till exempel följande arbeten: A.H. Hanson (ed.), Public Enterprise. A Study of Its Organization and Management in Various Countries. Brussels 1955. A.H. Hanson, Parliament och Public Ownership, London 1961. A.H. Hanson, Public Enterprise and Economic Development, London 1961. A.H. Hanson (ed.), Nationalization, A Book of Readings, London 1963.

28 Hanson, Public Enterprise and Economic Development, s. 183. Liknande tankegångar framförs i Report to the United Nations Seminar on Organization and Administration of Public Enterprises, United Nations New York 1967:

> "In many countries now engaging in economic planning public enterprises are required to make their contribution to development according to the general directives laid down by the national plan." (s. 5).

29 Ibid., ss. 186—190.

30 I den rika litteraturen skall vi bara nämna ytterligare några verk, som diskuterar dessa problem övergripande. Gart Glenworth, Public Enterprises in Developing Countries, i Journal of Administration Overseas, 12, 1973:3.

V.M. Muthuramaligam, The State as Entrepreneur in Low Income Countries, i The Indian Journal of Economics, Jan. 1963. Vol XLIII:170.

Gilbert Ritting, Public Enterprise in a Growing Economy, i Annals of Public and Cooperative Economy, 1965, Vol. XXXVI:2—3.

Report of the United Nations Seminar on Organization and Administration of Public Enterprises, Held at Geneva, Switzerland, 26 September — 4 October, 1966, United Nations, New York 1967.

31 Hanson, Public Enterprise, ss. 181—182.

32 Ibid., ss. 182—183.

33 W. Friedmann, A Theory of Public Industrial Enterprise, ss. 11—23 i Hanson, Public Enterprise. Motivanalysen är i huvudsak densamma som i W. Friedmann/I.F. Garner (Ed.), Government Enterprise. A Comparative Study, London 1970, kap. 16 samt i W. Friedmann (Ed.), The Public Corporation. A Comparative Symposium, Toronto 1954.

34 Friedmann/Garner, s. 304. För utvecklingsländerna utvecklar F. följande motiv som grundläggande. Praktisk nödvändighet och oumbärliga behov i underutvecklade länder — särskilt i länder med stor yta, glest befolkade och med knappa resurser — leder till statsintervention för att utveckla landet via företag i vilka privat kapital är ovilliga eller oförmögna att investera.

> "The need to spur economic development, in the light of national priorities, and in the absence of sufficient responsible private capital, accounts for the great importance of State enterprise in the developing countries." ss. 303—304.

35 Hanson, Public Enterprise, s. 13.

36 Ibid., s. 15.

37 Friedmann/Garner, s. 305.

38 Ibid., s. 303.

39 Se not 33.

40 I *A.H. Hansons* arbete *Nationalization* behandlas motiv för förstatligande. Den brittiska erfarenheten diskuteras med utgångspunkt från en analys av socialistisk teori och socialisering. I huvudsak är arbetet en sammanställning av excerpter av artiklar, rapporter och pamfletter från fackliga och politiska organisationer. Den ger en värdefull kartläggning av diskussioner och argument om motiveringar till nationaliseringarna, organisation, ledning, effektivitet och finansiering av företagen, relationen parlament och ministerier kontra företagen samt de statliga företagens framtida utveckling.

Boken Nationalization är en handbok och som sådan ett utmärkt komplement till övergripande deskriptivt upplagda undersökningar av den brittiska statliga företagsamheten.

Som sådana rekommenderas exempelvis *Norman Chesters* enorma arbete *The Nationalization of British Industry 1945—51*, HMSO, London 1975 samt *R. Kelf-Cohen, Twenty Years of Nationalization, The British Experience*, Edinburg 1968.

I ett arbete med juridiska utgångspunkter har *Konstantin Katzarov* behandlat nationaliseringsproblemet. Konstantin Katzarov, *The Theory of Nationalization*, The Hague 1964. Ett 25-tal länders förstatligandehistoria redovisas. Författarens slutsats är, att *grundorsaken* (root-cause) till att staten ingriper i det ekonomiska livet med så radikala medel är "*the aspiration towards the socialization* of the general conditions of life". (förf. kursiv., s. 74). Därmed avses, att statens överförande av produktionsmedlen (förstatligande) inte är ett

mål i sig utan endast ett medel för att uppnå målet, socialisering. Det är en lag som äger universell giltighet enligt Katzarov.

> "This basic idea, which is recognized and adopted in varying degrees by the different countries of the international community, is to be found in every contemporary society; *it constitutes the real driving force of nationalization in all countries.*" (vår kursiv., s. 74).

Problemet med en sådan förklaring är naturligtvis dess oprecisa karaktär. Vad menas med "strävan mot" (aspiration)? Vad menas med begreppet socialisering (i den allmännaste meningen förallmänneliggande)? Varför uppstår tendensen i kapitalistiska ekonomier?

41 Stuart Holland (Ed.), The State as Entrepreneur, New Dimensions for Public Enterprise: The IRI State Shareholding Formula, London 1972.

42 Hollands analys har delvis en ekonomiskt normativ inriktning. IRI-modellen behandlas som exempel för andra ekonomier som är utsatta för de tillväxtproblem som efterkrigsitalien drabbats av "the low investment and growth syndrome". a.a., s. 5.

43 Ibid., s. 242 och 264.

44 En del av de argument och analyser som utvecklas av Stuart Holland bygger på professor Pasquale Saraceno, chefsekonom för IRI och en betydelsefull person i den italienska ekonomisk-politiska diskussionen.

45 Holland, s. 7.

> "To guarantee its practical success the state itself should intervene directly in key firms and sectors, undertaking direct responsibility for the fulfillment of investment programmes in coordination with the overall objectives of national planning."

Det innebär således, att staten bör engagera sig som företagare. Framställningen bygger i det föregående och det följande i övrigt på s. 5—44 i Holland.

46 Holland, s. 19.

47 Vilka faktiska effekter den politiken haft diskuteras av Kevin Allen i Holland, a.a., s. 165—183. Allen hävdar, att IRI både kvantitativt och kvalitativt haft en avsevärd inverkan på södern.

> "It has improved the industrial environment and created conditions which have reduced some of the disadvantages of a Southern location for other industries. Its investments, and to a much lesser extent, its employment, have presented a considerable proportion of total new investment and jobs created in the South over the past ten years or so. It has come to represent a major force in Southern industrialization." A.a., s. 182—183.

IRI:s roll i den dualistiska italienska ekonomin (ett snabbt tillväxande Norditalien och ett relativt efterblivet Syditalien) kan jämföras med statsföretagens roll i utvecklingsländer. I Syditalien gäller det att få till stånd en självgenererande industriell tillväxt, ett problem, som också u-länderna står inför.

48 Holland, s. 32—33.

49 Om den keynesianska politiken, att underbalansera budgeten för att stimulera otillräcklig efterfrågan och undersysselsättning, har Holland följande att anföra:

> "The chronic problem of high unemployment, low growth a n d inflation (stag-

flation, vår anm.) with which Britain and the United States have recently been faced have indicated that the Indian summer of such neo-Keynesian optimism is over".

50 Holland, s. 39.

51 Alan T. Peacock/Jack Wiseman, The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom, London 1967.

52 Ibid., s. vii—viii. xiii—xv. xxxiii—xxxiv.

53 Ibid., s. 121.

> "At first sight, it would appear that the nationalized industries cannot be fitted into our story of the operation of the displacement effect and concentration process . . . But even with inadequate statistical information it is still possible to see the traces of these effects in operation."

54 Ibid. Avsnittet bygger på ss. 121—133 och citatet är hämtat från s. 133.

55 Fredric L. Pryor, Property and Industrial Organization in Communist and Capitalist Nations, Bloomington/London 1973.

56 Ibid., s. 1.

57 Ibid., s. 2.

58 Ibid., s. 3. De marxska teorem som skulle kunna utgöra utgångspunkt för en sådan teori är: Utveckling av kapitalismen som förutsäger, att egendomen kommer att koncentreras på allt färre händer, att produktionsenheterna kommer att bli allt större och större tills hela ekonomin endast består av ett fåtal enorma företag, att arbetarna kommer att erhålla en minskande andel av de totala inkomsterna, att kriserna kommer att bli allt svårare.

59 Pryor hänvisar till ett citat av Francis Bacon:

> "For the lowest axioms differ but slightly from bare experience, while the highest and most general (which we now have) are national and abstract and without solidity. But the middle are the true and solid and living axioms, on which depend the affairs and fortune of men . ." (s. 3—4).

Ehuru våra hypoteser också måste sägas vara mellannivå-hypoteser, ställer vi oss, tveksamma till den uppfattning som Bacon förespråkar. Vi hävdar, att 'general theories' icke endast är analytiska utsagor utan också syntetiska, de uttalar sig om verkligheten och utgör utgångspunkt för all vetenskap. Lennart Waara, Nivåbegreppet. Stencil. Uppsala 1977. Ekonomisk-historiska institutionen.

60 Med optimal storlek avser vi den produktionsnivå vid vilken resursåtgången per producerad enhet blir lägst eller annorlunda uttryckt, för vilken styckkostnaden blir lägst.

61 Pryor, ss. 36—42.

62 O.W. Kuusinen m.fl., Marxismen-Leninismens grunder. I P. Nikitin, Politisk ekonomi. Lärobok, Moskva (inget tryckår) använder man istället begreppet "erövra nyckelpositionerna i folkhushållet." Sid. 172.

63 Ibid., ss 40—41.

64 Ibid., s. 65.

65 Ibid., ss. 37 och 62.

66 Mario Einaudi, Nationalization of Industry in Western Europe: Recent Literature and Debates, The American Political Science Review. Vol. XLIV, 1950. Jean Maynard, Aspects of Public Enterprise To-day. A Bibliographical Study, Annals of Public and Cooperative Economy. Vol. XXXII, 1961:2. R.P. Marshen, Bibliography of Public Enterprise with Special Reference to the Developing Countries, Based on the Collections of A.H. Hansen, University of Leeds, Leeds 1973.

Kapitel II. Hypoteser

Inledning

I detta kapitel redovisas de hypoteser om möjliga orsaker till förstatliganden som prövas i avhandlingen. Då det yttersta syftet är att försöka tolka och förklara ett mönster snarare än enskildheter kommer inte de specifika faktorer som betingar varje enskild förstatligandeprocess att fångas med den valda uppläggningen.

Syftet med dessa hypoteser är att formulera utgångspunkter för en teori om förstatliganden. Om försöket förefaller vagt och osystematiserat så beror det huvudsakligen på att:

> "No one has yet advanced a general positive theory of public ownership that can be used for explaining differences in the relative degree of nationalization within and between nations."[1]

För enkelhetens skull uppfattar vi samhället som strukturerat i en *socio-ekonomisk nivå,* en *politisk nivå* samt en *ideologisk-vetenskaplig nivå.* Det innebär också att orsaker kan framträda på samtliga tre nivåer. Svaret på frågan "varför" blir därför beroende av vilken nivå man väljer att undersöka. Vi söker främst socio-ekonomiska förklaringar. Man kan således inte apriori betrakta olika förklaringar som konkurrerande. Om förklaringar söks på olika nivåer visar de sig ofta vara komplementära.

En mer fördjupad diskussion av metodologiska utgångspunkter och centrala begrepp finns i metod-appendix.

Grundläggande hypotes

Marknadsekonomin är framförallt baserad på att förändringar och anpassningar skall åstadkommas via prissystemet. Imperfektionerna i marknadssystemets anpassningsmekanismer medför dock att ekonomin har svårt att klara stora eller plötsliga förändringar i tillgång och efterfrågan, teknik, arbetskraft, investeringar, sparande o.s.v.

Marknadssystemets imperfektioner accentueras av att de samhälls-

ekonomiska målen blivit fler och att kraven på måluppfyllelse blivit högre.

Ett par exempel får illustrera vad som kan avses med systemimperfektioner och därefter beskrivs de viktigaste samhällsekonomiska målen.

Fast kapital kan inte plötsligt omsättas i likvida medel och investeras på annat håll och i annan form. Därför påverkar stora investeringar — i synnerhet under perioder av relativ knapphet på riskvilligt investeringskapital — i en bransch eller en industri kapaciteten för lång tid framåt. Man kan vidare anta, att dessa svårigheter förvärras över tiden, om investeringsskalan ökar kraftigt. Krävs dessutom stora fortlöpande insatser av kapital har man låst fast betydande investeringskapital för avsevärd tid framöver.

Arbetskraften kan inte enkelt och snabbt skiftas från en arbetsplats till en annan eller från ett yrke till ett annat. Arbetsmarknadspolitiska åtgärder har underlättat sådana förändringar samtidigt som lagar och avtal på arbetsmarknaden och ambitiösare sysselsättningspolitik har ökat stelheten.

Förändringar i produktionen ifråga om varusammansättning, produktionsprocesserna eller lokaliseringen tar i de flesta fall lång tid att genomföra.

Tendenser till monopolistisk och administrerad prissättning medför stelheter i prissystemets anpassningsmekanismer. Det påverkar också ekonomins förmåga att anpassa sig till störningar internt i systemet men också till störningar av extern natur.

Om vi antar, att systemets förmåga till anpassning var fullständig (d.v.s. perfekta marknader och ögonblicklig anpassning) skulle lågkonjunkturer och depressioner kunna undvikas och strukturella omställningar skulle ske snabbare och utan friktioner.

I en internationellt beroende ekonomi tillkommer dessutom kravet att systemet skall klara anpassningar till förändringar på världsmarknaderna. Andra externa orsaker som påverkar ekonomin är krig och politiska förändringar.

Det krävs naturligtvis omfattande undersökningar för att påvisa hur marknadsekonomins anpassningsmekanismer har förändrats. Därför kan vi inte utan vidare anta att imperfektionerna har ökat över undersökningsperioden. Det är inte heller nödvändigt för att upprätthålla den grundläggande hypotesen. Vi kan t.o.m. göra antagandet att imperfektionerna i stort varit oförändrade, ty de samhällsekonomiska målsättningarna har blivit allt ambitiösare.

Under 1920-talet stod penningpolitiska medel i centrum för den ekonomiska politiken. I och med depressionen 1931/33 kom intresset att förskjutas mot finanspolitiken i syfte att stimulera den totala inhemska efterfrågan. Finanspolitiken syftade till att motverka lågkonjunkturen genom att bland annat lånefinansierade offentliga arbeten med marknadsmässiga löner sattes igång.

Med början i 1930-talets diskussion kring sysselsättningsskapande åtgärder blev så småningom full sysselsättning centralt samhällsekonomiskt mål.

Under *efterkrigstiden* har de sysselsättningspolitiska och de stabiliseringspolitiska målen stått i centrum för den ekonomiska politiken. Dessutom har tillväxt- och fördelningsmål tillkommit.

De stabiliseringspolitiska målen har främst gått ut på att utjämna de kortsiktiga fluktuationerna i den ekonomiska verksamheten. Man har syftat till att åstadkomma en jämn och hög sysselsättning för arbete och ett effektivt utnyttjande av kapital-tillgångarna.

Målsättningarna för sysselsättningen är ambitiöst satt full, produktiv och fritt vald. I ökad utsträckning har man tagit hänsyn till både dold och registrerad arbetslöshet. Strukturella och regionala ojämnheter i sysselsättningen har man försökt utjämna med olika medel.

Tillväxtmålen har formulerats; hög och jämn tillväxt, men också balanserad regional tillväxt och balanserad strukturomvandling (d.v.s fördelningspolitiska mål). Under 1960-talet har framför allt målsättningar som regional balans i sysselsättning och tillväxt, effektiv och balanserad strukturomvandling kommit i förgrunden.

De förändrade målsättningarna sammanhänger med demokratiseringen och de krav som växer fram ur denna. Arbetarklassen och tjänstemannaklassen har vuxit i styrka fackligt och politiskt. Organisationer som har sin medlemsförankring i dessa klasser har fått inflytande över samhällsekonomin. Därmed har också deras krav och behov påverkat och förändrat målen för den samhällsekonomiska verksamheten.

De samhällsekonomiska målsättningarna kan sammanfattas på följande sätt (kursiverade mål är av särskild relevans för undersökningen):

Allmänna mål:

Stabilt penningvärde

Full sysselsättning

Hög tillväxt

Jämvikt i betalningsförhållandena

Specifika mål:

Växande investeringskvot

Ökande andel offentlig sektor

Under 1960-talet tillkomna mål

Utjämnad inkomstfördelning

Effektiv och balanserad strukturomvandling

Regional balans i sysselsättning och tillväxt

Miljömål (bl.a. motverka negativa "externalities" av tillväxten)

Energiförsörjningsmål

Resultatet av *marknadsekonomins imperfektioner, externa störningar* och *ambitiösare samhällsekonomiska mål*[2] blir att staten tvingas använda allt *starkare ekonomisk-politiska medel.*[3]

Förstatligande är en sådan kraftig statlig åtgärd. Andra statliga åtgärder är lagstiftning, subventioner, beskattning, etablerings- och produktkontroller, planering och regleringar.

Det betyder att det inte bara är en *formförändring* som sker när ett företag överförs eller startas i statlig regi. Det viktigaste som sker är en *förändring av funktion.* Statliga företag ger andra möjligheter än privata att uppfylla samhälleliga mål och lösa ekonomiska problem.

Prediktion: De statliga ingripandena i form av förstatligande växer över tiden, i synnerhet under perioder när någon av de tre 'förklaringsvariablerna' förändras kraftigt.

I nedanstående enkla modell grupperas orsakerna till förstatliganden. Bilden är en renodling av den grundläggande hypotesen. Orsakerna är grupperade i temer av systemimperfektioner och ambitiösare samhällsekonomiska mål samt störningar som är externa till ekonomin. De streckade slingorna utmärker några påverkansriktningar och accentueringar mellan orsakerna. Modellen skall självfallet inte tolkas som en modell av ekonomin utan utgör endast ett försök att gruppera våra orsakshypoteser.

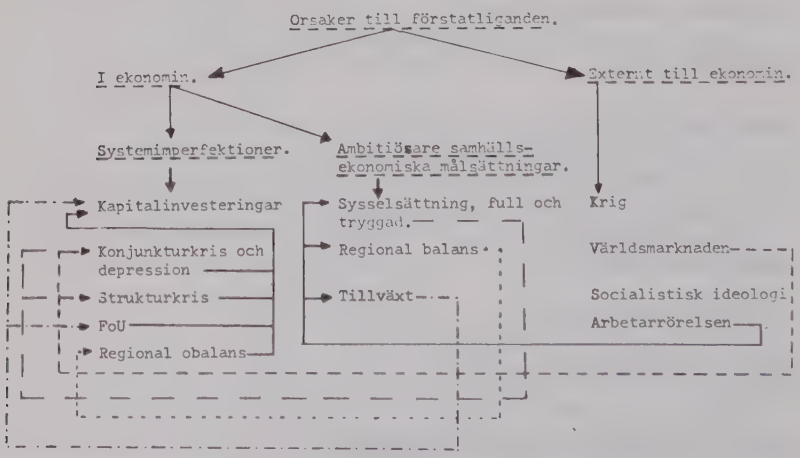

Slingorna i figuren utmärker följande samband: Arbetarrörelsen kräver full sysselsättning, regional balans och tillväxt (viktigt krav under

1950- och 1960-talet). Världsmarknaden kan påverka konjunktur- och strukturförändringar. Tillväxten påverkas bland annat av investeringarna och insatser i FoU. Sysselsättningskravet kan accentueras i samband med konjunktur- och strukturförändringar. De heldragna linjerna utmärker sambandet mellan investeringsbehoven och övriga nämnda faktorer.

Systemimperfektioner i förening med samhällsekonomiska mål

Rubriken står som ram för hypoteser om systemimperfektioner som påverkas av de ambitiösare samhällsekonomiska målen. Hypoteserna innehåller delvis gemensamma element.

I. Den stigande *investeringsskalan* har orsakat förstatligande i kapitalkrävande sektorer eller i samband med kapitalkrävande omställningar av branscher.[4] Investeringarnas storlek, långa omslagstid och långsiktiga risk- och lönsamhetsbedömningar kan orsaka strukturella svårigheter i kapitalkrävande sektorer. Det kan till exempel bero på att projekten är av en storleksordning som få privata företag klarar eller på att projekten inte är tillräckligt företagsekonomiskt lönsamma. Det kan också vara så att projekten är företagsekonomiskt lönsamma men att avkastningen ligger långt i framtiden och är så osäker att privata företag med riskaversion inte vågar satsa i samhällsekonomiskt önskvärd utsträckning.

I sådana fall kan statligt kapital behövas för att genomföra dessa projekt och klara strukturomställningar i nyckelbranscher. Staten kan ta större långsiktiga risker och acceptera lägre avkastningsnivåer än privata företag. Staten har de stora kapitaltillgångar som behövs, bland annat via skattesystemet, pensionsfonderna och andra typer av offentligt kapital. När staten bidrar med stora och nödvändiga riskkapital följer också ett ägaransvar som en naturlig del i processen. Staten har behov av kontroll och inflytande över hur kapitalet används, vilket kan säkras genom förstatligande.

Man kan anta att denna typ av problem är större i små ekonomier med mindre inhemska marknader, som kan verka begränsande på företagets möjligheter att uppnå optimal storlek. I ekonomier med stora naturliga avsättningsmarknader kan företagen bli så stora att de själva — med externt och internt kapital — klarar de stora och långsiktiga investeringsprogrammen.[5]

Prediktion: Branscher och sektorer som är särskilt kapitalkrävande är i större utsträckning förstatligade än andra delar av ekonomin. Statsföretagssektorn torde således vara kapitalintensivare och mer kapitalkrävande än ekonomin i sin helhet.

II. *FoU-verksamhet* har i allmänhet ur det enskilda företagets synpunkt en osäker och dessutom långsiktig avkastningsprofil som kan medföra att företagen prioriterar projekt som är säkra och kortsiktiga. Riskaversionen medför att företagen väljer att genomföra projekt med god och säkrare avkastning. Ur samhällsekonomisk synpunkt kan dock de långsiktiga projekten med större risker och positiva samhällsekonomiska effekter vara de mest räntabla.

Statligt kapital kan, i synnerhet i små ekonomier, bidra till att minska de samhälleliga olägenheterna. Om staten står för kapital och bär de långsiktiga riskerna är det naturligt att staten också får del av den eventuella framtida avkastningen som kan komma ut av projektet. Staten går därför in som ägare och startar t.o.m. FoU-projekt i form av statlig företagsamhet. Ett annat alternativ är att staten medverkar i projekt tillsammans med privata företagare som är etablerade i branschen. Resultatet blir då olika former av joint-ventures.

Denna hypotes kan också vara en exemplifiering av hypotesen om externaliteter (nr. 11). Vi har ändock givit den en särskild formulering här för att markera en ny trend i statsföretagandets utveckling.

Prediktion: I FoU-verksamheterna förekommer förstatligande och om FoU växer i relativ betydelse expanderar den statliga företagsamheten på området.

III. I perioder av *ekonomisk kris och depression* utsätts ekonomin för påfrestningar som orsakar förstatligande. Med ekonomisk kris avses i första hand konjunkturkriser.

För att stimulera tillväxt, säkra hotad produktion och sysselsättning tillgrips förstatligande som ekonomisk-politiskt medel. Förstatligandet nödvändiggöres för att stödja näringslivet eller tillgodose samhällsintressen som hotas.

Prediktion: Statsföretagssektorn växer snabbare under perioder av ekonomisk kris än under perioder av stabilitet och högkonjunktur.

IV. *Svag eller stagnerande ekonomisk tillväxt i vissa regioner* kan orsaka förstatligande. Produktionens koncentration till stora enheter och centralisering till några industricentra innebär att andra delar av landet får en sämre sysselsättningsutveckling och svagare ekonomisk tillväxt. För att regionalt stimulera tillväxt och sysselsättning tillgrips förstatliganden.

Prediktion: Den statliga företagssektorn torde vara mer betydande i regioner med kroniska tillväxtproblem än i landet som helhet. En mer försiktig prediktion är att statsföretagandet i regioner med svag ekonomisk utveckling har vuxit snabbare än i landet i övrigt.

V. Statliga ingripanden sker i *branscher som drabbas av ekonomisk kris*.

Orsaker till branschkriser kan vara vikande eller osäker lönsamhet och/eller ökande storlek på kapitalinvesteringarna. Utländsk konkurrens och svårigheter på exportmarknaderna kan också vara orsaker till branschkriser som leder till statlig intervention.

Branscherna kan vara i behov av rekonstruktion, rationaliseringsåtgärder eller omstrukturering i en omfattning, som de privata kapitalägarna inte klarar. Behovet av nytt kapital i förening med förväntad långsiktig avkastning på insatt kapital kan vara en annan orsak till att privat kapital inte attraheras i en utsträckning som branschen behöver.
Prediktion: Förstatligande sker under perioder när viktiga sektorer genomgår strukturförändringar.

I prediktionen finns en implicit förutsättning. Det måste vara vitala sektorer av ekonomin. Med det menar vi, att en sektor skall vara av stor betydelse i ekonomin, spela en stor roll för exporten och ha stora spridningseffekter. Varvsindustrin, en konstruktions- och monteringsindustri, är ett exempel. Underleveranserna av råvaror, halvfabrikat och tjänster till varven är av betydande storlek.[6]

Orsaker som är externa till det ekonomiska systemet

VI. Under *perioder av krig* utsätts folkhushållet för påfrestningar av så kraftig natur att systemfunktioner sätts ur spel. Indirekta påfrestningar uppkommer också genom att ekonomin ansträngs av till exempel rustningsprioriteringar av kapital och arbetskraft.

Samhällsviktiga varor och funktioner måste vidare tryggas av beredskapsskäl. Handelsblockad och andra avspärrningshinder kan exempelvis strypa tillgången på viktiga importvaror (råvaror, halvfabrikat eller färdigvaror).
Prediktion: Den statliga företagssektorn växer snabbare under perioder av krig än under fredsperioder.

VII. Krav från politiska grupperingar med *socialistisk ideologi* kan orsaka förstatligande.

Det rör sig ofta om krav på förstatligande av för nationen som helhet viktiga industrier eller sektorer. Förstatligande av ekonomins "kommandohöjder" krävs ibland i programmatisk form av socialister.[7] Kraven innebär, att bestämda företag eller branscher skall överföras till eller startas i statlig regi.

Ambitiösare samhällsekonomiska mål kan också växa ur starka arbetarrörelser som uppställer välfärdsmål utan att där finns socialistisk ideologi. Kraven kan stärkas när socialistisk ideologi finns närvarande.

Flera **prediktioner** kan göras: Ju starkare arbetarrörelser desto större omfattning har statsföretagandet. Med starka socialistiska partier följer också större statsföretagssektorer. Under perioder då arbetarrörelsen aktiverar förstatligande (socialisering) i programmatisk form växer statsföretagssektorn snabbare.

Den statliga företagssektorns storlek och expansion i *Sverige* skulle således kunna förklaras av att landet under större delen av den under-

sökta perioden haft en politisk regering vilken har socialismen på sitt politiska program.
Prediktioner: Den svenska statsföretagssektorn har vuxit snabbare än i länder med icke-socialdemokratiska regeringar. Statsföretagandet i Sverige har vuxit särskilt snabbt i perioder då socialdemokratin ensam haft riksdagsmajoritet och regeringsmakt.

Övriga hypoteser

Under denna rubrik har några hypoteser, som inte kunnat inordnas i vårt schema, grupperats. Det är dels hypoteser som är vanliga i litteraturen dels hypoteser som är utgångspunkter för vårt sökande efter orsaker och förklaringar.

VIII. En "noll-hypotes" innebär, att det *saknas generella förklaringar* till statsföretagande då detta har tillkommit som ett resultat av *specifika politiska och historiska omständigheter*. Det finns således inga bestämmande ekonomiska krafter (lagar) som verkar generellt.

IX. En andra hypotes innebär, att den statliga företagssektorns storlek och expansion är relaterad till *landets utvecklingsnivå*. Stigande utvecklingsnivå orsakar också en expanderande statsföretagssektor.
Prediktion: Högt utvecklade industriekonomier med en kapitalistisk produktionsstruktur (socialistiska ekonomier behandlas inte då statsföretagandet i dessa orsakas av helt andra faktorer) har en större statsföretagssektor än mindre utvecklade ekonomier.

Den offentliga sektorn som aggregat tenderar att expandera med utvecklingsnivå. Man kan anta att statsföretagandet utvecklas på ett likartat sätt. Det kan betyda två saker: dels att de båda sektorerna utvecklas simultant orsakat av gemensamma faktorer, dels att statsföretagens expansion orsakas av att den offentliga sektorn expanderar.

Vilken av de båda fallen som gäller kan vara svårt att avgöra men följande **prediktion** följer av båda fallen: En stor offentlig sektor samexisterar med en stor statlig företagssektor och en expanderande offentlig sektor medför också en expanderande statlig företagssektor.

X. En standardhypotes i ekonomiska textböcker är att s.k. *naturliga monopol* förstatligas. Det rör sig ofta om ett specialfall av "economies of scale" d.v.s. den optimalt effektiva storleken på ett företag.

Om minsta effektiva storlek är sådan att företaget kommer att utöva monopol eller avsevärd makt på marknaden kan staten inte okontrollerat överlåta åt privata företag att driva verksamheten. I små ekonomier torde denna faktor vara mer markerad än i stora. På en stor marknad kan flera företag samtidigt uppnå tillräcklig storlek för att kunna utnyttja de positiva skaleffekterna. I och med att flera företag når detta, undviks också de negativa effekterna av monopolsituationer och marknadskon-

troll. Branschens relativa skaleffekter (skalfördelarnas gränser vid given teknologisk och administrativ utvecklingsnivå) och marknadens storlek är således två faktorer, som spelar en viktig roll. Branscher inom vilka skal-effekterna torde vara betydande är "utilities" som kommunikationer och transporter.

Musgrave behandlar till exempel statlig produktion som ett alternativ eller substitut för offentlig kontroll. Som exempel på fall då offentlig produktion kan vara ett lämpligt substitut för offentlig kontroll nämns monopolkontroll.

> "A need for control may arise under various conditions of closed entry and with industries subject to internal economies of scale. This is the case of so-called natural monopolies, as illustrated by the postal service and railroads on the national level, and by lights, gas or city transportation on the local level. Since the regulating forces of competition are absent, public control of some sort is needed. In order to prevent inefficiencies in allocation in response to a given state of distribution, public control is particularly needed where (1) demand is elastic, and where (2) the wants in question are in the nature of merit wants, so that their satisfaction will be encouraged by public policy. In order to prevent distortions in the 'proper' state of distribution, public control may be particularly needed where (3) demand is inelastic and where (4) purchases weigh heavily in the budgets of low-income families. The case of public utilities is typically one where considerations (2), (3) and (4) apply. At the same time demand for the services of public utilities is usually inelastic so that inefficiencies in allocation because of (1) will be of lesser weight."[8]

För att lösa de nämnda kontrolluppgifterna kan en regering dels kontrollera de privata företagens beteende, dels ersätta privat produktion med offentlig produktion. Eller välja att använda sig av olika mellanformer av ägande och kontroll. Behovet av kontroll kommer i en mening att styra valet av lösning då offentligt ägande kan förväntas ge grund för kraftigare styrning än extern kontroll.

Tekniken med offentligt ägande kan antagas ge säkrare grund för att den avsedda åtgärden skall leda till resultat än andra former för kontroll. Valet av teknik, menar Musgrave, kan antagas styras av hur starkt intresset att åstadkomma den avsedda effekten är.

> "A choice between these principles, or various in-between views, transcends considerations of economic efficiency. Political, social and cultural aspects enter, as does the state of individual freedom."[9]

Prediktion: Naturliga monopol i allmänhet och public utilities i synnerhet är förstatligade i mycket hög grad.

Av denna hypotes liksom av några tidigare följer att statsföretagandet kan aktualiseras oftare i små ekonomier. I stora ekonomier kan flera

företag uppnå en optimal storlek och utnyttja skal-fördelar utan att en monopolistisk eller oligopolistisk situation inträder. I små ekonomier kan ett företag som uppnår optimalt effektiv storlek hamna i en monopolistisk situation med de samhällsekonomiska olägenheter som kan följa, särskilt i vissa branscher.
Prediktion: Statsföretagandet torde vara av relativt sett större omfattning i små ekonomier än i stora.

XI. En annan standardförklaring i ekonomisk teori är att förstatligande orsakas av positiva eller negativa *externaliteter*, samhälleliga vinster eller kostnader som härrör ur produktionsprocessen men som inte återspeglas i marknadsprisbildningen, som både kan vara teknologiska och pekuniära.

Ett exempel på negativa externaliteter är vattenföroreningar som orsakas av oljeborrning till havs (nedsmutsning av den svenska kusten med oljeföroreningar från Eko-fisk-fältet). Kostnaderna för denna nedsmutsning bärs inte av oljebolagen och olika former av kontroll har visat sig svåra att genomföra.

Ett exempel på positiva externaliteter är dammbyggen som tjänar flera syften som bevattning, elkraftproduktion och annat. Ett annat exempel är investeringar i FoU som utvecklas i hypotes 2.

Musgrave menar, att sådana motsättningar mellan offentliga kostnader eller vinster och privata vinster eller kostnader också kan lösas genom val mellan olika former av styrning. Man kan konstatera att många fall av externaliteter i princip kan lösas med andra former av samhällelig kontroll än statligt ägande men att det i praktiken är administrativt svårt att finna adekvata indirekta former för styrning och kontroll vilka samtidigt ger ett socialt optimum. Det skulle kunna vara en orsak till att förstatligande blir ett aktuellt alternativ också ifråga om externaliteter.

Det är svårt att formulera en testbar prediktion ur externalitetshypotesen. För det första är orsaken att hypotesen kan innefatta nästan vad som helst. I en vid mening kan de flesta av ovanstående hypoteser utgöra externaliteter. För det andra föreligger svårigheter att påvisa när externaliteter faktiskt föreligger. Det är dock rimligt att anta, att externaliteterna tilltar med ökad specialisering (arbetsdelning) och ökad produktionskoncentration.

Sammanfattning

För överskådlighet sammanfattas hypoteserna i korta punkter. Statsföretagandet antas förklaras av följande faktorer:

Systemimperfektioner i förening med ambitiösare samhällsekonomiska mål

1. Investeringsskalan.
2. FoU och ny teknologi.
3. Perioder av ekonomisk kris och depression.
4. Regioner med stagnerande ekonomisk utveckling.
5. Branscher som drabbas av kris.

Externa orsaker

6. Perioder av krig.
7. Socialistisk ideologi och den svenska socialdemokratins långa regeringsinnehav.

Övriga orsaker

8. Generella orsaker saknas.
9. Stigande ekonomisk utvecklingsnivå.
10. Naturliga monopol.
11. Positiva eller negativa externaliteter.

Avhandlingens disposition

Det diskuterade valet av förklaringsnivå och probleminriktning har kommit att bestämma uppläggningen av avhandlingen.[10]

Avhandlingen är förankrad i tre huvudavsnitt. Det första behandlar den *internationella bilden* av den statliga företagssektorn. Med hjälp av tillgängliga kvantitativa variabler skall vi beskriva och analysera sektorns storlek, struktur och utveckling i jämförbara länder. I kapitlet finns också en historisk översikt av det europeiska statsföretagandet. Kapitlet syftar i första hand till att påvisa de generella dragen i förstatligandebilden. Det ger dessutom möjligheter att värdera de svenska säregenheterna på ett riktigt sätt.

Det andra kapitlet är en historisk översikt av den svenska utvecklingen och behandlar de enskilda förstatligandena. I det kapitlet består materialet framför allt av de explicita motiv som givits i propositioner och annat offentligt material. Hur man skall tolka motiveringarna, relationen till de 'verkliga motiven' samt de källproblem som reses kommer att diskuteras i inledningen till kapitlet. Här skall vi bara göra några allmänna påpekanden.

För det första anser vi att det är fruktbart att försöka *skilja mellan motiveringar och skäl till enskilda förstatliganden och de grundläggande ekonomiska betingelser som gör att vissa sektorer och företag är mer benägna än andra att förstatligas.*

Det betyder inte att vi skall bortse från de motiveringar som anförts vid övertagande eller förstatligande av ett statligt företag. Vi kommer att granska motiveringarna med inriktning på att försöka sortera fram en allmän bild av officiella motiveringar som varit vanliga. Det generella draget i motiveringarna är den ena sidan vi intresserar oss för, den andra är motiveringar som vetter mot förklaringar av grundläggande ekonomisk natur.

De handlande subjektens skäl, motiv och överväganden för varje åtgärd kommer inte att analyseras. Vi vill rikta ljuset mot de ekonomiska betingelser vi söker. Därför blir behandlingen av motiveringarna mer allmän.

Avhandlingens tredje stora avsnitt behandlar den *svenska utvecklingen under perioden 1950 till 1975*. Utvecklingen tecknas med hjälp av de kvantitativa mått som är användbara. Vi vill ge en beskrivning i ekonomiska kategorier av sektorns storlek, relativa vikt i ekonomin, branschstruktur och förändringar. Branschstruktur och utveckling är kvantifierbara variabler som svarar mot flera av de frågor som ställs i hypoteserna.

Noter

1 Fredric L. Pryor, a.a., s. 36.
Praktiskt sett är hypoteserna att betrakta som tentativa frågeställningar snarare än strikt deducerade enligt bestämda regler ur en allmän teori. De har formulerats efter en preliminär genomgång av litteratur och källmaterial. Vi har försökt formulera dem så att de skall kunna prövas mot data. Hypoteserna kan till exempel användas för prediktion. Man kan förutsäga vilka sektorer som är sannolika objekt för förstatligande eller under vilka betingelser de kommer att uppträda. Det anses allmänt i vetenskaplig litteratur att en hypotes bekräftas, om den prognos som görs på grundval av den, slår in.
Se till exempel Mario Bunge, Scientific Research II. The Search for Truth, Berlin 1967, ss 66—120 och 298—360 för en diskussion av prediktioner.

2 Sammanfattningen bygger på Villy Bergström, Den ekonomiska politiken i Sverige och dess verkningar, Uppsala 1969, samt Anne Wibble, Selektiv och generell ekonomisk politik, i Erik Lundberg m.fl., Svensk finanspolitik i teori och praktik, Lund 1971, vidare på Erik Lundberg och Anne Wibble, "Nymerkantilism" och selektiv ekonomisk politik, i Erik Lundberg och Torkel Backelin (red.), Ekonomisk politik i förvandling. Några bidrag till debatten kring samhällsekonomiska problem, Stockholm 1970.

3 Vårt användande av begreppet "ekonomisk politik" är lite oegentligt eftersom vi avser ett vidare spektrum av statliga åtgärder än vad som vanligen avses. I "ekonomisk politik" brukar man inkludera generella medel som penningpolitik, skattepolitik, räntepolitik och finanspolitik och selektiva medel som byggnadsregleringar, kreditregleringar, investeringsfonder, särskilda statliga utgifter, lokaliseringsbidrag och lån, omskolningsbidrag och flyttningsbidrag.

4 I koncentrationsutredningen visades att stordriftsfördelar förekommer och är av sådan storlek att de är en viktig förklaring till företagsstrukturens utveckling. Stordriftsfördelar anses föreligga om företagsstorlek, anläggningsstorlek eller serielängd sänker styckkostnaden. Nyinvesteringarnas storlek är kopplade till företagsstorlek och anläggningsstorlek. Utredningen konstaterar vidare att stordriftsfördelarna i nämnda mening endast är ofullständigt utnyttjade. SOU 1970:30, Stordriftsfördelar inom industriproduktionen. Koncentrationsutredningen VII, Stockholm 1970.

5 Bain har visat att industrisektorns storlek och anläggningskoncentrationen är negativt korrelerade. Små industrisektorer som Kanada, Frankrike, Storbritannien, Indien, Italien och Sverige hade en högre grad av anläggningskoncentration men mindre genomsnittlig anläggningsstorlek än USA. "Inevitably countries where markets are small in size will be able to support fewer optimally sized plants than in a country such as the USA." J.S. Bain, International Differences in Industrial Structure, Yale University Press, 1966.

6 Olika sektorers påverkan på varandra mäts systematiskt med hjälp av input-output-studier. Genom dessa kan man ange hur mycket arbete och kapital som förbrukats i hela ekonomin för varje given slutprodukt. För varvsindustrin som är en viktig exportindustri finns en sådan studie med data från 1957. I den beräknas sysselsättningsmultiplikatorn till 1,8 vilket ger en sysselsättningseffekt utanför varven på cirka 15 000. Se B. Höglund/L. Werin, The Production System of the Swedish Economy, IUI, Uppsala 1964. Se också John Ekström, Varvsindustrins problem. Efterfrågan — konkurrens — framtidsutsikter. Med bedömning av den svenska varvsindustrins utvecklingsförutsättningar av Ragnar Bentzel, John Ekström, Lars Nabseth, IUI, Stockholm 1970. ss. 82—86.

7 Se till exempel vänsterpartiet kommunisternas partiprogram där krav på förstatligande av "basnäringarna" förs fram.

8 Richard A. Musgrave, The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy, Tokyo 1959, ss. 44—45.

9 Ibid., s. 46. I hypotesen om naturliga monopol utvecklas argumenten kring detta problem.

10 Se metod-appendix.

Kapitel III Den internationella utvecklingen av den statliga företagssektorn

I kapitlet anläggs ett komparativt perspektiv på statsföretagandet i Europa och USA. Först diskuteras den historiska utvecklingen och sedan sektorns ekonomiska struktur.

Det europeiska statsföretagandets ekonomiska historia

Inledning

Det europeiska statsföretagandet har likheter ifråga om struktur, storlek och historisk utveckling. Motiveringarna har naturligtvis skiftat. Flera förstatliganden har skett med en blandning av ekonomiska och politiska motiv.[1] Ibland har också ideologiska motiv förekommit. I avsnittet diskuteras dock inte explicita motiveringar. Utvecklingens allmänna drag beskrivs. Syftet är att påvisa gemensamma *utvecklingsmönster*. Vi begränsar diskussionen till Västeuropa och USA där de ekonomisk-historiska förhållandena är jämförbara.

Utvecklingen fram till första världskriget

Statlig företagsamhet är ingen ny företeelse i den europeiska ekonomiska historien. Den har funnits i flera hundra år men den egentliga utvecklingen inleds under 1800-talet med framväxten av en modern infrastruktur.[2]

Postverket i *Finland* bildades före 1809. Statsjärnvägarna och telegrafverksamheten har tillkommit under den ryska perioden före självstän-

dighetsförklaringen 1917. De statliga affärsverksamheterna sammanhänger med den finska statens utveckling. Under perioden före 1809 var den finska statsapparaten en kopia av den svenska. Efter 1809 och under det ryska beroendet inrättades en rad centrala ämbetsverk mellan den lokala förvaltningen och centralmakten.

Telefonbolagen, som under den ryska perioden var privata, övertogs av staten i samband med självständigheten. 1927 sammanslogs postverksamheten och telegraf- och telefonverksamheterna till Post- och telegrafverket.[3]

I *Norge* medverkade staten vid 1800-talets mitt till finansieringen och byggandet av huvudbanorna i järnvägsnätet. Staten handhade också tidigt postverksamheten samt telegraf- och telefonväsendet.[4]

I början av 1700-talet inrättades i *Danmark* de första statliga försäkringsföretagen.

Telefonväsendet startades i Danmark som privat verksamhet men 1897 fick staten ensamrätt till anläggning och drift av telefonverksamheten.

Staten engagerade sig i järnvägsbyggandet genom att understödja det privata kapitalet och senare, när de visade sig ovilliga att fortsätta på grund av den låga vinsten, inträda som aktieägare.

Det danska postväsendet blev "statsägt" 1712. I början av 1800-talet tog staten initiativ till anläggandet av optisk telegrafi. När elektromagnetismen upptäcktes, anlade staten vid mitten av 1800-talet ett nytt telegrafväsende.

Den danska staten har drivit hamnrörelse sedan 1800-talets mitt och vidare har skogsbruket varit statligt i flera århundraden.

En tidig produktionsverksamhet har varit sodaframställning ur kryolit. Det statliga företaget bildades redan 1859. Vidare är provningsanstalten — som bildades av privata intressenter 1896 — sedan 1909 en statlig inrättning.[5]

Merparten av de danska statsföretagen tillkom redan under denna tidiga period. Senare har statsföretagandet i Danmark inte vuxit i samma takt som i andra länder.

Storbritannien förstatligade inte i någon större omfattning förrän i början av 1900-talet. Ett viktigt undantag är postverket, som drivits i statlig regi sedan 1600-talet. Vidare skapades företaget Port of London Authority år 1908 för att driva fartygsdockorna i Londons hamn. Verksamheten övertogs från privata företag.[6]

Frankrike har den äldsta traditionen av statsföretagande. J.B. Colbert startade på 1600-talet i merkantilismens anda Gobelin-fabrikerna och porslinsfabrikerna i Sèvres. Vidare initierades under februarirevolutionen 1848 de sk. nationalverkstäderna. De var inte statliga företag i dagens mening, men de representerar en typ av direkt statligt ingripande.[7]

Från mitten av 1800-talet spelade staten en viktig roll vid byggandet av det franska järnvägssystemet. Staten svarade för de primära byggnadskostnaderna och förband sig att utjämna driftsförluster via ett bidragssystem till de privata intressenter som drev verksamheten på kon-

cession. Staten tvingades lämna allt större bidrag för att täcka förlusterna. I samband med "la crise de la concession" övertog staten i början av 1900-talet ägandet.

Statliga monopol av fiskal natur inrättades för tändsticksproduktion och tobaksframställning under 1800-talet.[8]

Järnvägssystemet i *Tyskland* byggdes ut i olika takt och efter skilda system i de tyska staterna. Fram till 1880-talet dominerades utbyggnaden av privata kapitalintressenter. I Preussen — till exempel — utövade staten till en början endast kontroll av järnvägsnätet. Under 1880-talet och 1890-talet skapade man ett statligt järnvägssystem. I andra delstater byggdes järnvägsväsendet ut av staten från början.

När det Tyska riket grundades 1871 övertog staten rikets postväsende som centraliserades och fem år senare, 1876, förenades post- och telegrafväsendet under en gemensam förvaltning.[9]

I *Italien* lades grunden till de nuvarande företagen inom telegraf-, telefon- och järnvägsväsendet redan i slutet av 1800-talet. Det var olika former av statskontroll snarare än statsföretagande i egentlig mening.

Den italienska staten övertog tobaks- och saltmonopol från småstaterna i samband med enandet av Italien.[10]

I *Holland* har postväsendet reellt varit statsmonopol sedan 1802 och formellt sedan mitten av 1800-talet. Telegraf- och telefonväsendet byggdes ursprungligen upp genom privata initiativ. Vid sekelskiftet skedde ett successivt förstatligande av de privata linjerna.

Det holländska järnvägsbyggandet initierades på privat och kommunal väg vid mitten av 1800-talet. Ett bolag för att bygga och driva statsjärnvägar inrättades 1863. Statens inflytande över anläggande och drift blev alltmer betydande och ett aktiebolag bildades efter första världskriget. Staten innehade aktiemajoriteten i bolaget.

Den holländska staten hade tidigt intressen på produktionsområdet. Kolgruvorna i Limburg var i tysk ägo i slutet av 1800-talet. I samband med utbyggnad av gruvverksamheten fruktade man, att det utländska inflytandet skulle öka. Det privata kapitalet visade inte tillräckligt intresse för verksamheten, vilket föranledde staten att gå in med ett direkt ägarkapital och statsgruvorna i Limburg inrättades. År 1906 började den första statsgruvan att producera.[11]

I *Schweiz* hade man stora svårigheter att bemästra vid järnvägsbyggandet. För det första medförde terrängförhållandena tekniska problem och höga kostnader. Landet var föga industrialiserat, vilket förvärrade de ekonomiska problemen. De politiska förhållandena med ett starkt decentraliserat politiskt system utgjorde ännu en svårighet.

Vid mitten av 1800-talet anlades järnvägar av enskilda kantoner och privata företag. Den järnvägspolitik som inletts 1852 visade sig emellertid snart både bristfällig och felinriktad. Lokala järnvägsmonopol uppstod. Konflikter mellan bolagen och kantonerna och mellan de olika bolagen uppstod. Konflikterna handlade om anläggningar av linjer, om tidtabeller och taxor, om anslutningsförhållanden och bolagens skadeståndsskyldighet. De större bolagens linjenät sträckte sig över flera kantoner, som inte lyckades hävda sina intressen mot bolagen. De saknade

bland annat en gemensam myndighet som kunde företräda de allmänna intressena, vilket medförde att bolagen behärskade järnvägsväsendet oinskränkt.

År 1872 infördes en lagstiftning, som så småningom inskränkte bolagens makt särskilt i koncessions- och inlösningsfrågor. År 1897 beslutades om inlösen av de fem största och viktigaste banorna. Beslutet verkställdes under åren 1901 till 1909, då den sista huvudbanan övertogs av staten.

Sammanfattning

För det första var merparten av den tidiga statsföretagsamheten koncentrerad till infrastrukturella verksamheter som postväsendet, telegraf- och telefonväsendet samt byggande och drivande av järnvägar. Verksamheterna startades under 1800-talet och i några fall ännu tidigare. I flera länder har postväsendet en historia som sträcker sig åtskilligt längre tillbaka i tiden.

För det andra initierades verksamheterna ofta av privata intressenter men övertogs av staten i samband med ekonomiska svårigheter eller för att hävda de allmännas intressen. Järnvägsbyggandet, liksom telegraf- och telefonverksamheterna startades i flera fall av privata företag men övertogs av staten under 1800-talets slut och början av 1900-talet. De inrättades sedan i företagsformer hämtade från den privata sektorn.

För det tredje fanns produktionsverksamheter redan i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Produktion av kol och salt kan nämnas som exempel.

För det fjärde förekom ibland statliga monopol av fiskal karaktär såsom exempelvis tobaks- och tändsticksmonopol.[12]

För det femte hade förstatligandena under denna period drag av spontana improvisationer. Det är naturligt, då det knappast förekom någon debatt om förstatligande som medel i den statliga politiken.

Utvecklingen fram till andra världskriget

Under mellankrigsperioden fick statsföretagandet i några länder ett kraftigt genombrott. I andra länder däremot växte sektorn i lugnare tempo även om nya områden innefattas.

I *Finland* bildades det första statliga aktiebolaget Enso-Gutzeit Oy när staten år 1919 köpte majoriteten av aktierna i företaget. Företaget är verksamt på trä- och pappersindustriområdet liksom också i metallbranschen. En viktig orsak till förstatligandet var, att företaget, som innehade stora jordegendomar, var norskägt. Man ansåg, att bolaget borde vara finskt.

Statliga bolag etablerades under mellankrigstiden för att exploatera naturtillgångar som skogar, mineraler och vattenkraft. Ett viktigt motiv för förstatliganden under mellankrigstiden och under efterkrigstiden

var, att staten hade större möjligheter än privata intressen att anskaffa nödvändigt investeringskapital för industriell uppbyggnad.

1930 tillkom ett par statliga aktiebolag, som skiljer sig från övriga företag. Det är dels Oy Alkoholiliike Ab, som tillverkar och försäljer alkohol och dels Oy Yleisradio Ab, som svarar för radioverksamheten.[13]

År 1931 skapades genom en särskild lag förutsättningar för att sammanföra en del av den statliga industriella verksamheten som inte kunde drivas i aktiebolagsform. Försvarets industriella inrättningar, statens tryckeri och margarinfabriken är exempel på sådan verksamhet.

Samma år skapades också genom en lag möjligheter att överlåta viss statlig industriell verksamhet på särskilda för ändamålet bildade bolag. Gruvverksamhet, svavelsyre- och superfosfatfabrikerna samt ett par kraftverk ombildades till aktiebolag. De var redan tidigare statliga företag.

I *Norge* bildades år 1926 med anledning av de krisartade förhållandena i ekonomin efter första världskriget Statens kornforretning. Man ansåg, att staten med hänsyn till det allmänna borde svara för landets försörjning av spannmål. Företaget erhöll monopol på import och försäljning av spannmål.[14]

Vidare beslutades, att Norsk Rikskringkastning skulle organiseras som ett statligt företag från och med år 1933. Dittills hade radioverksamheten drivits av flera privata intressenter i form av statlig koncession.

I övrigt hade den statliga verksamheten under början av 30-talet utvidgats med A.S. Vinmonopolet som inrättades som ett statligt monopolföretag i aktiebolagsform. "Viktiga samhällsintressen" krävde att staten förestod driften.

Fram till andra världskriget omfattade den statliga företagssektorn kraftverk, statens skogar samt vissa statsbanker och kreditinstitut och på det industriella området militära företag. Kongbergs Våpenfabrikk, Raufoss Ammunisjonsfabrikker och Horten Verft grundades av försvarshänsyn.

Några mindre företag tvingades staten överta av sysselsättningshänsyn.[15]

I *Danmark* grundades under mellankrigstiden bland annat Kastrups flygplats år 1923. Vidare är radioverksamheten organiserad som statsmonopol sedan 1931.[16]

I *Storbritannien* stimulerade första världskriget en ökad statlig aktivitet. Bland annat kom kolgruvorna och järnvägsväsendet via lagstiftning under statlig kontroll. Ett direkt förstatligande av kolgruvorna aktualiserades under 20-talet, då gruvorna var i behov av rationaliseringar och rekonstruktion. Ett genomförande dröjde dock.

Under 20-talet skapades (i form av en public corporation) Central Electricity Board (1926). Dess uppgift var att konstruera och driva en kraftledning för överföring av högspänningsström. Cirka två tredjedelar av kraftverken var ägda av lokala myndigheter.

År 1927 upprättades ett radioföretag, British Broadcasting Corporation (BBC), som för statens räkning övertog radioverksamheten från ett privat bolag.

Ett bolag för lokaltrafiken i Londonområdet upprättades år 1933. Vidare förstatligades den interkontinentala flygtrafiken och bolaget British Overseas Airways Corporation (BOAC) bildades 1939.[17]

I *Frankrike* resulterade första världskriget i statlig företagsamhet. När Elsass-Lothringen återlämnades till Frankrike kom vissa naturrikedomar åter i fransk ägo. Ett statligt gruvbolag för utvinning av pottaska bildades 1921. Man ansåg, att naturrikedomar som tillfallit landet genom krig borde övertagas av staten. Det var olämpligt att överlåta sådan produktion åt privata företag. Järnvägarna i provinsen övertogs också av staten. Vidare bildades 1924 ett statligt företag för att producera syntetisk ammoniak enligt ett tyskt patent som överlämnades till Frankrike som en följd av fredstraktaten.

Under mellankrigsperioden köpte staten aktier i privata företag för att staten önskade tillvarataga allmänna intressen eller för att ge stöd åt samhälleligt viktiga företag som hamnat i ekonomiska svårigheter och som i vissa fall var direkt bankruttmässiga. Det var till exempel fallet med två större rederier och några flygbolag.

Denna företagstyp motsvarar det halvstatliga företaget, där staten äger 50 procent av aktierna eller mer. Den franska benämningen på dessa företag är "société anonyme d'économie mixte", som givit namn "economie mixte" (blandekonomi) åt hela denna förstatligandeperiod.

Genombrottet för den typ av förstatliganden som är vanliga efter kriget kom under folkfrontens tid 1936—38 med Leon Blum som regeringschef 1936—37.

För att samordna de statliga linjerna med de privata järnvägsföretag, som fortfarande fanns kvar efter övertagandena i samband med "la crise de la concession" och för att klara dessa ur finansiella svårigheter bildades 1937 ett statligt bolag, Société Nationale des Chemins de Fer Français (S.N.C.F.). Staten innehade från början 51 procent av aktierna.

Vidare förstatligades år 1936, under Leon Blums ledning, vapenindustrin. Förstatligande av denna bransch hade krävts vid upprepade tillfällen av fackföreningarna och vänstern, som ansåg, att "vapenbaronernas" vinster på krigsmaterielproduktionen borde elimineras.

Från folkfrontens fall 1937 och till krigsslutet skedde inga förstatliganden i Frankrike.[18]

I *Tyskland* ombildades de allmänna järnvägarna 1924 till Deutsche Reichsbahngesellschaft som utåt liknade ett aktiebolag. Under Weimarrepubliken bildades också vissa kommunikationsföretag, exempelvis för kanaldrift.

Ett intressant faktum är, att Tyskland så tidigt som 1923 bildade ett statligt holdingbolag, VIAG (Vereinigte Industrie-Unternehmungen AG) för att överta vissa ledningsuppgifter från finansministeriet. Bolaget kontrollerade och övervakade dotterföretagen samt biträdde vid kreditanskaffning och förmedlade lån mellan företagen.[19]

Den statliga företagssektorn expanderade under nazi-regimen, främst i sektorer som var viktiga för rustningsindustrin. Inom järnframställnings- och bearbetningsverksamheten bildades ett större företag som senare ombildats till statligt företag.

Italien upplevde de största och mest omfattande förstatligandena under mellankrigstiden.

År 1927 infördes ett statligt radiomonopol. Året innan blev Banca d'Italia enda sedelutgivande bank. Åren 1919—1923 hade Italien ett statligt tändsticksmonopol. Ett annat statligt monopol var livförsäkringsverksamheten som instiftades 1912 och upphävdes 1923. Ett statligt företag för underhåll och förvaltning av huvudvägarna inrättades 1928.

Det viktigaste som hände i Italien under mellankrigstiden var dock skapandet av Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI). Den direkta orsaken var den internationella finansmarknadens sammanbrott och 30-talsdepressionen som i Italien fick till följd att bankväsendet och finansmarknaden bröt samman. De italienska bankerna hade under efterkrigstiden engagerat sig i långa lån till industrin. Krisen 1929—1933 fördjupades för bankerna av en del specifikt italienska förhållanden.

Stuart Holland hävdar, att bankerna väntat en devalvering av liran i stället för den faktiska revalveringen under mitten av 20-talet. De italienska bankerna var så kraftigt sammanflätade, att de drog ner varandra. Bankerna var också traditionellt aktieinnehavare i de företag de lämnade krediter till.

För att lösa problemen etablerades 1931 ett statligt kreditinstitut Istituto Mobiliare Italiano (IMI), för att hjälpa de banker som hamnat i svårigheter. Företaget övertog från de tre stora affärsbankerna en del medellånga industrilån. Efter ett par år stod det emellertid klart, att IMI inte räckte till. De tre stora affärsbankerna stod inför ett akut bankrutthot och statsbanken, Banca d'Italia, befann sig också i stora svårigheter. I januari 1933 konstituerades IRI. Ett år senare övertog IRI kontrollen av de tre stora bankerna (Banca Commerciale Italiana, Credito Italiano och Banca di Roma). Med övertagandet följde också betydande aktieposter som bankerna innehade. Aktier i en stor del av den viktiga italienska industrin hamnade i statlig ägo. En liknande svensk företeelse är Kreditkassan AB av år 1922, som vi diskuterar senare i avhandlingen.

De bolag som IRI kontrollerade grupperades i den pyramidala struktur som sedan kommit att karaktärisera IRI. STET bildades 1933 för att samordna tre telefonbolag. FINMARE skapades 1936 av fyra rederiföretag och FINSIDER ett år senare av fyra stora och ett antal mindre järn- och stålföretag.[20]

Enligt Shonfield försökte staten under 30-talet sälja tillbaka företagen till privata intressenter men misslyckades och tvingades så småningom acceptera faktum, att staten var permanent ägare till betydande produktionsföretag. Det var "perhaps the most absent-minded act of nationalization in history".[21] IRI blev sedan kvar efter kriget som ett av arven efter den fascistiska regeringen.

I *Holland* utökades den statliga företagssektorn efter kriget (1919) med ett företag för den civila luftfarten, KLM. Staten köpte också 5 procent av aktiekapitalet i ett större stålföretag samma år.

År 1928 tillkom ett statstryckeri med uppgift att svara för tryckning av offentligt material. Vidare inrättades ett företag för produktion av krigsmateriel. Året därpå bildades ett företag för att rationellt utnyttja vissa

städers avfall i jordbruket.

I början av 30-talet upprättades en bank för handel, hantverk och småindustri samt en kommunalbank. År 1933 grundades ett företag för att anlägga en fiskehamn.

Som i så många andra länder medverkade staten vid bildandet av ett radiobolag, nämligen 1935. Staten ägde 60 procent av aktiekapitalet i ett bolag för konstruktion och exploatering av sändaranläggningar.[22]

I *USA* etablerades under 30-talskrisen en rad federala företag. Ett stort antal mindre företag av finansiell karaktär bildades för långivning till enskilda och privata företag, för försäkring av låne- och sparkapital i privata låneinstitutioner och förmedling av lån från privata till regeringsföretag.

Det mest kända av de företag som tillkom under denna tid är TVA (Tennessee Valley Authority) för vattenreglering, bevattning och produktion av vissa kemikalier samt elkraft. Under 30-talet anlades Hoover Dam och Columbia Basin med liknande uppgifter. År 1924 grundades ett företag för att utveckla flodlederna som transportvägar.[23]

Sammanfattning

I flera länder påbörjas under mellankrigstiden statlig produktionsverksamhet i företagsformer. Aktiebolag med staten som innehavare av aktierna blir allt vanligare. Ibland förekommer delägande med privat kapital, varvid staten har majoritets- eller minoritetsposter.

De produktionsföretag, som förstatligas under denna period, är i några fall av stor vikt för näringslivet, exempelvis gruvor och järn- och stålverk. I andra fall är det mer specifika verksamheter som ammoniakproduktion och statstryckeri.

De infrastrukturella verksamheterna byggs ut som ett resultat av teknologiska landvinningar, flygtrafiken byggs upp och förstatligas i flera fall. Elkraftproduktionen blir en statlig angelägenhet. Radiosändning (anläggningar och verksamheten) organiseras i statliga företagsformer.

Andra delar av infrastrukturen utvecklas. Kanaldriften föranleder i USA och Tyskland statlig företagsamhet. Järnvägsväsendet byggs ut och samordnas i flera länder. I Italien och Frankrike förstatligas rederiverksamheter. Ett system med statliga riks- och affärsbanker upprättas också.

Men också mer specifikt infrastrukturella verksamheter som materialprovning och avfallshantering blir ibland förstatligade.

I övrigt tillkommer bland de statliga företagen en rad specifika inrättningar av fiskal eller monopolkaraktär som skiftar från land till land. Det är tobaksmonopol, spritmonopol, saltproduktion eller spannmålsförsörjning.

Det förefaller som om två händelser i särskilt hög grad påverkar förstatligandeförloppet. Första världskriget och 30-talsdepressionen sammanfaller med nya inbrytningar för den statliga företagsamheten. I länder som Frankrike och Italien är sambandet tydligt. Särskilt gäller det Italien som under mellankrigsperioden upplever en förstatligandevåg.

Den statliga företagssektorn började expandera redan under 1920-talet.

Ett nytt inslag är att staten inrättar holdingbolag mellan centralförvaltningen och de statliga företagen. I Tyskland och Italien uppstår holdingbolag under mellankrigsperioden. Det italienska exemplet IRI är det historiskt mest betydelsefulla.

Slutligen frågar vi oss vilken betydelse den ryska revolutionen 1917 har för de europeiska förstatligandena under mellankrigstiden. I Sovjetunionen förstatligades i samband med revolutionen jorden, industrin, bankerna, handelsflottan och järnvägarna i en medveten politisk strategi för att förändra och utveckla samhället men också under intryck av krisförhållandena (krigskommunismen).

Detta måste rimligen ha stimulerat intresset för förstatligande (socialisering) som ekonomiskt och politiskt medel. I hur stor utsträckning praktiken kan ha påverkats är naturligtvis svårt att veta men att teorin och diskussionen kring dessa frågor hämtat näring från Sovjetunionen torde inte vara svårt att visa.

Ett exempel kan hämtas från Tyskland där man i Weimar-konstitutionen år 1919 införde begreppet "Vergesellschaftung" (socialisering, egentligen församhälleligande). Det uttrycker att idéen om socialisering av ekonomin börjar bli accepterad.

I en lag i Tyskland från mars 1919 (Sozialisierungsgesetz) introduceras begreppet förstatligande/nationalisering för första gången i lagstiftningen i en europeisk stat utanför Sovjetunionen. Begreppet används liksom i dag i betydelsen överförande av produktionsmedlen i samhällelig ägo och dessas utnyttjande för kollektiva samhälleliga intressen.[24]

I Tyskland — liksom för övrigt också i Sverige — tillsattes 1918 en socialiseringskommission för att undersöka socialiseringsproblemet och föreslå konkreta förstatliganden.

Det är ett exempel på att utvecklingen i Sovjetunionen måste ha påverkat åtminstone den ekonomiska och politiska idédiskussionen.

Utvecklingen från andra världskriget

Före sekelskiftet medverkade staten vid utbyggnaden av grundläggande infrastruktur. Mellan sekelskiftet och andra världskriget fortsatte utbyggnaden av infrastrukturen samtidigt som offentligt ägande av produktionsföretag blev vanligare i spåren efter kriget och depressionen. Tiden efter andra världskriget kom att utgöra ett genombrott för statlig produktion i aktiebolagsform, samtidigt som förstatligandet som princip har ändrat karaktär.

I *Finland* kom den stora expansionen för den statliga aktiebolagssektorn under 40-talet, då staten både startade nya företag och övertog företag från privata ägare. I några fall var det avspärrningen och de av kriget skapade exceptionella förhållandena, som orsakade den statliga interventionen. Företagen tillhörde sådana branscher som grosshandel, restaurangrörelse, jordbruk, kemisk industri, finare maskinindustri, me-

tallindustri samt mekanisk verkstadsindustri; vidare samfärdsel, bränslelagring och malmbrytning.[25]

De flesta finska statsföretag startades och byggdes upp av staten. Vid lokaliseringen av företagen tog man regionalpolitiska hänsyn. Hälften av de anställda i de stora industriföretagen arbetar idag i stödområden.

Statsföretagen är dominerande i järn-, stål- och metallindustrin. Det statsägda Valmet är ett av de största verkstadsföretagen med produktion i varvssektorn, skogs- och pappersbranschen samt transportutrustning. Under 1976 har staten etablerat företag i elektronikindustrin.

I *Norge* har de traditionella statsverksamheterna byggts ut men även en rad nya företag har bildats. Bankverksamheten har utvidgats med två nya banker. Vidare har staten infört statliga importmonopol på kraftfoder, medicinalvaror och fiskeredskap.

Det viktigaste som hänt är dock att staten har engagerat sig i företagsamhet på det industriella området. Staten har gått in som ägare eller delägare i redan existerande företag. År 1946 upprättades Norsk Jernverk i Mo i Rana. Det privata kapitalet ansåg att dessa projekt krävde alldeles för stora kapitalinsatser och att riskerna var för stora. Staten engagerade sig då av samhälleliga och försörjningsmässiga orsaker.[26]

Syftet med företaget liknade det som framfördes för det svenska NJA. Man önskade säkra landets försörjning av järn och stål och förädla egna malmtillgångar. Lokaliseringen av företaget ansågs regionalpolitiskt viktigt. Med liknande motiv etablerades Norsk Koksverkk. DNN Aluminium tillkom däremot av sysselsättningsskäl.

Företag som Norsk Hydro, Årdal och Sunndal Verk, gruvföretaget Sydvaranger, Anker Batterier, Elektro och Osram övertogs efter kriget. Orsaken var att företagen hade ägts av tyska intressen.

Norsk Hydro är landets största industriföretag och producerar elkraft, konstgödsel, industrikemikalier samt aluminium och magnesium. Företaget har senare engagerat sig i oljebranschen. Det sker i samarbete med två andra statliga företag, Statsoil och Norsk Olje.

I *Storbritannien* inträffade den stora förstatligandevågen (nationalisering i den brittiska terminologin) under den omedelbara efterkrigstiden. Det mest omfattande förstatligandet var transportväsendet 1947. Järnvägsväsendet, fjärrtrafiken på vägarna, Londons hela person-transportsystem samt en rad hotell och restauranger överfördes till ett gigantiskt transportföretag, The British Transport Commission. Orsakerna var bland annat krigsårens hårda förslitning av transportväsendet. Transportväsendet behövde reorganiseras och stora investeringar var nödvändiga för en modernisering. Vidare önskade man integrera de olika delarna för att undvika en förödande konkurrens och samhällsekonomiska förluster, i synnerhet mellan järnvägarna och landsvägstransporterna.

Kolindustrin förstatligades 1946. Kolgruvorna behövde nya stora kapitalinsatser för reorganisation och modernisering. Ett förstatligande av kolgruvorna hade varit aktuellt i flera decennier och föremål för bittra politiska strider.

År 1947 förstatligades elektricitetsväsendet helt för att man skulle

kunna omorganisera och integrera de delar som var splittrade på flera ägare och system.

Gasindustrin förstatligades året därpå för att samordna och effektivisera de många småbolagen.

Andra näringar som förstatligades var flygtrafiken (British European Airways 1946), teleförbindelserna mellan England och dominions (1950).

Centralbanken, Bank of England, överfördes i statlig ägo 1946. Järn- och stålindustrin förstatligades 1951. Det har hävdats — av bland andra Sommar/Brodd och Kelf-Cohen — att de objektiva skäl som förelåg ifråga om gas-, elektricitets-, kol- och transportnäringarna inte gällde järn- och stålindustrin. Labour hävdade, att det var fråga om för samhället vitala industrier och att samhället därför hade ett legitimt behov av att kontrollera branschen. Vidare anfördes den höga monopoliseringsgraden och branschens betydelse för försvaret som ett argument. När Tory året efter vann valet och regeringsmakten, denationaliserades järn- och stålindustrin och andra former för kontroll infördes. År 1967 förstatligades åter stålindustrin av Labour. Under 1950-talet förstatligades televisionsbolaget ITA och en rad av transportföretagen och elektricitetsföretagen ombildades.[27]

En fråga som har diskuterats mycket i litteraturen är om de brittiska efterkrigsförstatligandena har haft ideologiskt-politiska orsaker eller tvingats fram av praktiskt-ekonomiska problem. Labour gick till val 1945 på ett program, som innefattade omfattande förstatliganden. Skall detta betraktas som huvudförklaringen? Vi lutar själva åt att betrakta de ekonomiska strukturproblemen som viktiga förutsättningar för förstatligandena i Storbritannien vid denna tid.

I *Frankrike* genomfördes omfattande förstatliganden efter kriget. Huvuddelen av förstatligandena var resultatet av förslag och planer som arbetats fram av Nationella motståndsrådet (Conseil National de la Résistance) och godkänts av alla de partier och organisationer som ingick i rådet.

Kolgruvorna i norra Frankrike och kring Pas de Calais övertogs av staten 1944—1945. Året därpå förstatligades hela kolgruveindustrin. Samma år förstatligades också produktionen och distributionen av gas och elektricitet. Banque de France — som staten kontrollerat sedan 1936 förstatligades tillsammans med en rad andra stora banker år 1945. De andra fyra stora bankerna var Crédit Lyonnais, Société générale, Comptoir national d'escompte och Banque nationale pour le commerce et l'industrie.

År 1946 överfördes också en stor del av försäkringsväsendet i statlig ägo.

Redan 1946 hade staten förvärvat aktierna i de civila flygtrafikbolagen och flygtrafiken övertogs definitivt 1948 då ett halvstatligt bolag Air France bildades.

Inom den industriella sektorn övertogs Renault-verken och fyra stora företag som tillverkar flygmotorer och flygplan. Orsaken var, att dessa företag samarbetade med nazisterna under ockupationen.

Förklaringen till förstatligandena är dels förhållandena i ekonomin efter kriget och dels politiska faktorer. Ekonomin var kaotisk och förstatligande blev ett viktigt och nödvändigt medel i rekonstruktionsarbetet. Samtidigt utgjorde kommunistpartiet en pådrivande faktor. Efter kriget hade kommunister och socialister en stark politisk ställning i bland annat Nationella motståndsrådet.[28]

I *Tyskland* genomfördes inga omfattande förstatliganden vid krigsslutet som skedde i Storbritannien och Frankrike. Krav på omfattande förstatliganden förekom dock i Ruhr-området, men de stoppades i samband med Marshall-hjälpen.[29]

I *Italien* hade fascisterna förstatligat företag, som staten behöll efter kriget. IRI:s uppdelning i holdingbolag (efter bransch) fortsatte efter kriget. Sålunda bildades 1947 FINMECCANICA av företagen inom verkstadsindustrin och FINELETTRICA 1952 av de elektriska företagen.

För att söka efter oljefyndigheter och gastillgångar bildade staten redan 1926 AGIP (Azienda generale italiana petroli). Bolaget upptäckte gasfyndigheter 1944—45. År 1953 bildades ett statligt företag för gas- och oljeproduktion, Ente Nazionale Idrocarburi (ENI). Under Enrico Matteis ledning byggdes ENI upp raskt och försåg snart den italienska industrin med dess behov av gas. Uppbyggnaden skedde i stark konflikt med de amerikanska oljebolagen.[30]

I *Holland* överfördes centralbanken 1948 i statlig ägo i form av ett aktiebolag med staten som ende aktietecknare. Staten hade aktiemajoritet i ett finansföretag inrättat för att finansiera återuppbyggnaden av krigsskadade företag. Staten grundade 1950 ett bolag för att utvidga landets stålindustri.[31]

I *Österrike* genomfördes också omfattande förstatliganden under efterkrigstiden i samband med återuppbyggnad och rekonstruktion av den sönderslagna ekonomin och av politiska skäl (denazifiering) överfördes råvarusektorer som koppar-, bly-, zink- och järnmalmsbrytning i statlig ägo. Detsamma gällde också järn-, stål- och brunkolsindustrin. Aluminiumtillverkningen och elkraftsproduktionen förstatligades. Stora delar av bankväsendet och försäkringsbranschen överfördes också i statlig ägo. I Österrike liksom i Italien skapade man holdingbolag för företagen i vissa branscher.[32]

Sammanfattning

För det första är det i huvudsak produktionsföretag som har förstatligats. Det är företag som är av *stor betydelse* för hela samhällsekonomin, som gruvföretag av skilda slag samt företag inom järn- och stålindustri, dvs branscher med stora spridningseffekter och som utgör förutsättningar för andra verksamheter.

För det andra har tidigare trender fortsatt. Centralbanker har förstatligats och även andra kreditinstitut har övertagits av staten. Infrastrukturverksamheter som transportväsen och elkraftproduktion har också

övertagits av staten och inrättats i affärsmässiga former. Andra former av energiproduktion och distribution, exempelvis olja och gas, har förstatligats.

För det tredje medförde andra världskriget ett genombrott för statlig företagsamhet. I några länder kan vi tala om förstatligandevågor som i Storbritannien, Österrike och Frankrike men också i andra länder som Finland, Norge och Holland spelade kriget uppenbarligen en roll för vissa förstatliganden.

För det fjärde har vi frågan om ideologiska faktorer kan ses som orsaker till förstatliganden. I Storbritannien hade Labour efter kriget ett förstatligandeprogram och i Frankrike var efterkrigsministären påverkad av nationella motståndsrådets program. Programmet innehöll krav på förstatliganden. I efterkrigsregeringen hade kommunisterna flera platser. I Storbritannien är det tydligt, att åtgärder för att rationalisera de branscher, som förstatligades, var nödvändiga. Samtidigt kan vi också se, att kriget direkt och indirekt (effekter på ekonomin i form av bl.a. uppdämda kapitalbehov) spelade en mycket avgörande roll för dessa förstatliganden. Det betyder, att faktorer på både den ideologiska, politiska och ekonomiska nivån har medverkat till dessa förstatliganden. Förhållandena i ekonomin (den socio/ekonomiska nivån) skapade nödvändiga betingelser för förstatligande. De tillbakahållande krafter, som normalt finns på den politiskt/ideologiska nivån i form av motstånd mot omfattande statsingripanden, var samtidigt uppluckrade eller borta. I stället fanns på den nivån uttryckliga krav på statsingripanden. Kombinationen av ekonomisk nödvändighet, tidsläget och ideologisk-politiska krav kan förklara varför förstatligandena blev så omfattande.

* * * *

En grov generalisering av orsakerna till de europeiska förstatligandena under 1900-talet utpekar ekonomisk depression och ekonomiska problem i samband med krig som de viktigaste.

Första världskriget, 30-talsdepressionen och andra världskriget orsakade kraftiga genombrott för den statliga företagssektorn.

Peacock och Wisemans tes om de offentliga utgifternas utveckling utsträcks också till de offentliga företagen. Storbritanniens regering kunde inte

> "afford to neglect either the effects of the structure of the wartime economy on postwar policy or the effects of the war itself upon the organization of such major industries as coal and transport."[33]

Om vi tillämpar tesen på den europeiska nittonhundratalshistorien finner vi ett förstatligandemönster, som bekräftar den. Det *finns en markerad "displacement effect"* i den långsiktiga bilden av statsföretagandets tillväxt.[34] Det räcker dock inte att konstatera detta för att acceptera tesen

som en förklaring till sektorns expansion. Den förklarar till exempel inte att det ofta är bestämda branscher som blir aktuella för förstatliganden.

Den statliga företagssektorn har under 1900-talet expanderat i storlek, till nya sektorer och till nya länder. Förstatligande har blivit en del av ett system för att lösa ekonomisk-politiska problem.

I några länder har vi haft klara förstatligandevågor medan sektorn i andra länder vuxit i lugnare takt. Den teoretiska diskussionen kring förstatligandeproblemet har fått en annan dignitet och djup i takt med att sektorn har ökat.

Ytterligare tre förhållanden förtjänar att framhävas.

Under perioden 1950—1975 har för det första nya branscher blivit föremål för förstatliganden. I synnerhet är teknologiskt nya och avancerade branscher förstatligade. Ett exempel är atom-energin, som i flera länder utvecklas, utbyggs och förvaltas av statliga företag.

Den statliga företagssektorn har för det andra i flera länder blivit så stor och differentierad att det är nödvändigt att organisera den i andra former. Holdingbolag har skapats mellan centralförvaltning och regering å ena sidan och de enskilda företagen å den andra.

Ett tredje och mindre känt faktum är att stater ofta har använt multinationella statliga företag för att lösa speciella problem där de nationella gränserna har utgjort hinder för rationella lösningar.

Innan vi övergår till att behandla den ekonomiska utvecklingen av statsföretagssektorn skall vi kort beröra de sistnämnda två omständigheterna.

Framväxten av statliga holdingbolag

Under 1960-talet inordnades de statliga företagen i holding- och förvaltningsbolag. Den statliga företagssektorn hade blivit så omfattande att det blev nödvändigt och möjligt att organisera företagen i rationellare former.

Tidigare hade olika former av direkta relationer mellan företagen och departementen varit vanliga. Holdingbolagen blev organ mellan företagen och regeringen/departementen.

Holdingbolagen gav staten möjligheter att samordna verksamhet, verksamhetsinriktning och målsättningar i de olika företagen. Man skapade också därigenom ett organ för kontakter mellan företagen och underlättade en rationellare skötsel av sektorn som helhet. Holdingbolagen medförde i många fall att företagen blev friare i förhållande till ministerierna. De blev en buffert mellan de enskilda företagen och departementens kortsiktiga önskemål.

I Italien skapades med IRI 1933 ett holdingbolag för de statliga industrierna. Från mitten av 1960-talet har en rad länder kopierat och använt IRI-modellen som förebild för egna företag av liknande slag. Det svenska Statsföretag AB är ett sådant företag, som skall diskuteras senare i avhandlingen.

Stuart Holland hävdar att IRI-modellens genomslagskraft är ett tec-

ken på att regeringarna har upplevt begränsningarna i den keynesianska efterfrågestyrningen som medel för att lösa ekonomiska problem. Begränsningarna ligger också i marknadsmekanismernas oförmåga att moblisera de ekonomiska resurserna för ambitiösare välfärdsmål. Organisationer av IRI:s typ kan bidra till att lösa strukturella och ekonomiska problem genom att komplettera de traditionella ekonomisk-politiska medlen. Modellen har också använts för att möta konkurrensen från USA-baserade multinationella bolag mot framförallt teknologiska nyckelsektorer.

Denna utveckling och diskussion speglar en intressant tendens i statsföretagandet. Det förefaller som om statsföretagen i ökande utsträckning används som ett instrument för att uppnå samhällsmål. Man bör dock uppmärksamma att de statliga holding- och förvaltningsbolag som vuxit fram ofta är heterogena konglomerat. De ingående företagen är verksamma inom många olika branscher. Detta återspeglar dels det faktum att företag förstatligats av en mängd orsaker och dels det faktum att statsföretagssektorn ännu inte är så stor.

Österrike hade redan under femtiotalet organiserat sina statsföretag i holdingbolag efter brancher. Dessa holdingbolag inordnades 1956 under ett nyskapat förvaltningsbolag där också övriga bolag placerades.[35]

I Italien finns — förutom IRI — ett tidigt exempel på statligt holdingbolag ENI (Ente Nazionale Idrocarburi) som bildades 1953 för att tillvarataga vissa olje- och naturgasfyndigheter.

I Storbritannien skapades Industrial Reorganisation Corporation (IRC) år 1966. Företaget fungerar närmast som en affärsbank. IRC skulle intervenera i fall där de privata bankerna inte kunde bistå och företaget skulle prioritera projekt som syftade till modernisering och rationalisering av den brittiska industrin. Man önskade uppnå en effektivisering och ökad internationell konkurrenskraft. Företagets mål och funktion hade således stora likheter med IRI även om de medel man arbetade med var andra.

I Sverige bildades Statsföretag AB år 1969 delvis efter förebild av IRI.

I Frankrike skapades 1970 Institut pour le Développement Industriel (IDI) som en direkt tillämpning av IRI- och IRC-modellerna. Företaget skall verka för en snabbare tillväxt i industrin genom att lämna finansiellt stöd till företag som har otillräckliga egna investeringsresurser. Företaget skall också möta utmaningen från de amerikanska multinationella företagen, dels genom att företaget ger stöd åt bolag som hotas av ett amerikanskt övertagande, dels genom att öka antalet franskkontrollerade multinationella företag i Europa.[36]

I Kanada använde man IRI som förebild när man skapade Canada Development Corporation (CDC) 1970.

I Australien valde man en modell som låg närmare den brittiska varianten när man 1970 bildade Australian Industries Development Corporation (IDC).

Västtyskland har en äldre tradition av statsföretagande i denna form. VIAG som var en form av holdingbolag hade bildats redan på 20-talet. År 1970 ombildades företaget efter IRI-modellen till ett mer omfattande

Tabell 1 Större holdingbolag och förvaltningsbolag i EG 1976

Land	Bolag	Statligt aktie-kapital, %	Antal anställda	Omsättning i mkr[1]	Sektorer
Italien	IRI	100	550 000	71 300	Stål, verkstadsindustri, varv, telekommunikationer, sjöfart, infrastruktur, livsmedel, banker, Radio-TV, flygbolag
	ENI	100	101 000	58 000	Industri med utgångspunkt från kolväte, kemisk industri, textilindustri
	EFIM	100	51 000	7 512	Verkstadsindustri, annan tillverkningsindustri, livsmedel, tobak
Storbritannien	NEB	100	282 000	23 800	Motorfordon, maskinverktyg, elektronik, flygmotorer, instrument, halvledare
Västtyskland	Veba	44	70 000	58 750	Elektricitet, kemisk industri, olja, glas, sjöfart, transport
	Salzgitter	100	54 000	19 100	Järnmalm, koks, järn, stål, olja, varv
	Viag	83	22 000	7 600	Energi, elektrokemi, aluminium
	Saarbergwerke	74	29 000	8 200	Sten, kol, koks, gas, vattenkraft
Frankrike	IDI	92	..	..	Verkstadsindustri, livsmedel, datamaskiner, byggnadsindustri, papper, tryckning, kemisk industri, plast, textil
Belgien	SNI	100	21 800	..	Kemisk industri, verkstadsindustri, energi
Nederländerna	DSM	100	32 000	19 200	Gödningsämnen, kemisk industri, energi, konstruktion

[1] Omräknat efter valutakurserna den 27 juli 1978.

Källa: DS I 1979:1, sidan 44.

holdingbolag. Bolaget bildades under den socialdemokratiska regeringskoalitionen med FPD. Då hade de föregående konservativa regeringarna de-nationaliserat delar av Preussag (ett gruv- och järnföretag), Volkswagenverken och det enorma VEBA (ett gruv- och elkraftsföretag).

I Västtyskland finns dessutom två andra stora statliga förvaltningsbolag verksamma inom områdena: järnmalm, koks, järn och olja (Salzgitter) respektive sten, kol, koks och vattenkraft (Saarbergwerke).

I Holland (DSM, Dutch State Mines), Belgien (SNI, Société Nationale d'Investissement) och Spanien (INI, Instituto Nacional de Industria) finns också olika varianter av statliga holdingbolag.

I några fall har man prövat statliga holdingbolag redan tidigt men i huvudsak är det en efterkrigsföreteelse i allmänhet och en sextiotalsföreteelse i synnerhet. Idag är det snarare regel än undantag att den statliga företagssektorn helt eller delvis inordnats under statliga förvaltnings- och holdingbolag. Därmed har man också skapat större förutsättningar för att använda statsföretagen som instrument för att uppnå ekonomiska mål och välfärdsmål.

Multinationella offentliga företag

En annan intressant ny företeelse i den internationella bilden av statlig företagsamhet under perioden efter det andra världskriget utgör de statliga företag som har flera stater som ägare och som har en multinationell uppbyggnad med internationella uppgifter.

Det internationella statliga företaget har vuxit fram som ett viktigt instrument för ekonomiskt samarbete mellan olika länder. Orsaken är naturligtvis de allt mer internationaliserade ekonomierna. Formen har visat sig vara ett flexibelt instrument för samarbete då privata företag inte varit lämpliga eller där traditionella samarbetsorganisationer inte varit den rätta formen. Stora och svårhanterliga projekt av teknisk eller kommersiell natur har kunnat lösas genom att man bildat ett företag som varit internationellt och samtidigt tillåtit en önskvärd grad av ekonomisk flexibilitet.

Den enkla bakgrunden är att lämpliga ekonomiska lösningar inte alltid sammanfaller med de nationella gränserna. Det kan gälla naturresurser som lämpligen exploateras över gränserna eller utvecklingsprojekt där lokalt kapital är otillräckligt.

Ekonomiska hänsyn kan också medföra att man för att nå tillräcklig produktionsskala och/eller en tillräcklig marknad bör gå samman över gränserna. Infrastruktur kan vara exempel på verksamheter där detta argument gäller.

Projekt som kräver stora kapitalresurser och samarbete mellan stater kan vara flygbolag, kraftproduktion och dammprojekt eller utbyggnad av floder och kanaler som löper över flera stater.

Följande är en kort redogörelse för några internationella företag.[37]

Flygtransporter

Australien och Nya Zealand ingick år 1940 tillsammans med Storbritannien ett avtal om lufttransporter över Tasman-havet. Ett företag som ägdes gemensamt *Tasman Empire Airways Limited* bildades. Sju år senare bildade samma länder ett företag för lufttrafik mellan Nordamerika och Australien och Nya Zealand, *British Commonwealth Pacific Airlines Limited.*

Ett stort flygföretag ägt av flera stater för att driva flygtrafik mellan deltagarländerna och andra länder är *Air Afrique.* Deltagarländer är 11 afrikanska stater.

Scandinavian Airlines System startades 1951 av Danmark, Norge och Sverige för att driva internationell lufttrafik på kommersiell bas. Företaget ägs till 3/7 av Sverige samt 2/7 var av Norge och Danmark.

Frankrike och Schweiz startade 1949 ett gemensamt bolag *Basel Mulhouse Airport* för att bygga och driva ett flygfält i Frankrike nära den schweiziska gränsen.

Ett större projekt utgör *Central American Air Navigation Services Corporation* (Cocesna) som bildades 1960 av Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Honduras och Nicaragua. Företaget syftade inte bara till att driva lufttrafik utan skulle också idka luftnautisk telekommunikation och radionavigation, m.m.

Industri

Ett stort europeiskt projekt utgör det bolag som bildades av E.N.E.A. (European Nuclear Energy Agency, ett OECD-organ). *European Company for Processing of Irradiated Fuels* vilket startades 1957 av Österrike, Belgien, Danmark, Frankrike, Västtyskland, Italien, Norge, Holland, Portugal, Sverige, Schweiz, Turkiet samt Spanien. Bolaget skulle bedriva forskning och industriell verksamhet kring "... processing of irradiated fuels and the use of products resulting therefrom, ... promote the production and peaceful uses of nuclear energy."

Frankrike och Väst-Tyskland ingick 1956 ett avtal om samarbete i bolagsform för att samordna försäljningen av kol från Lorraine och Saar. Bolaget fick namnet *Company for the Sale of Coal from Lorraine and the Saar* (Saarlor). Österrike och Västtyskland bildade 1952 ett företag för att bygga och driva en kraftstation, *Danube Power Plant — Jochenstein Corporation.*

Frankrike och Belgien äger gemensamt ett företag i Ardennerna för att utnyttja atomkraft.

Sjöfart

International Moselle Company bildades av Frankrike, Västtyskland och Luxemburg för att göra Mosel farbar för fartyg. Vidare syftar projektet till att utveckla andra sektorer i regionen som elkraft, fiske, jordbruk och turism.

Vägar och järnvägar

Mont Blanc Tunnel bildades som ett bolag av Frankrike och Italien år 1953 för att konstruera en tunnel genom Mont Blanc massivet mellan deltagarländerna.

Ett järnvägsbolag *Luxemburg Railway Company* bildades 1946 av Belgien, Frankrike och Luxemburg.

Ett större europeiskt företag är *European Company for the Financing of Railway Equipment* (Eurofina) bildat 1955. Med ett enhetligt finansieringssystem hoppades man kunna underlätta modernisering av utrustning i det europeiska järnvägsnätet på en mer standardiserad och integrerad bas. Sexton europeiska stater — däribland Sverige — ratificerade avtalet.

Rymdforskning

År 1962 bildades dels ett företag för rymdforskning, dels ett företag för att konstruera rymdfarkoster. Sverige deltar i det förstnämnda företaget.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att nästan samtliga multinationella företag vi nämnt här tillhör de infrastrukturella verksamheterna. Vid sidan av de nämnda, huvudsakligen med europeisk anknytning, finns en rad telekommunikationsföretag i Centralamerika, afrikanska järnvägsbolag, sovjetisk-kinesiska järnvägsbolag, skogsforskningsföretag i Latinamerika, flod- och vattendammar i Afrika, Asien, Latinamerika och pipe-lineföretag i Europa och Afrika m.m.

Det är dock uppenbart att flerstatliga offentliga företag framförallt bildats för att tillvarata gemensamma intressen ifråga för kommunikationer, transporter och energiproduktion.

Förklaringen är att i dessa branscher är kapitalinvesteringarna av mycket betydande storlek. Vidare finns effektivitetsvinster att hämta ur vissa större samordnade flernationella projekt. Externalitetsargumentet — att s.k. external economies erhålles — torde väl också kunna appliceras på flera av dessa nämnda projekt, särskilt när det gällt kommunikationer och transporter.

Den ekonomiska utvecklingen av den statliga företagssektorn

Inledning

Syftet med detta kapitel är att studera sektorn komparativt och att undersöka storlek, struktur och ekonomisk betydelse i olika länder. Svårigheter med den internationella statistiken har medfört att endast ett fåtal ekonomiska variablar kunnat användas.

De variabler som valts är statsföretagens andel av den fasta kapitalbildningen och andel av den totala sysselsättningen.

Investeringarna är av strategisk betydelse för konjunkturförlopp, tillväxt och ekonomiska förändringar.[38] Svennilson har till exempel påvisat ett nära samband mellan förändringar i produktion och förändringar i investeringar för mellankrigstiden.[39] Ceteris paribus kan vi därför anta, att en växande andel för statsföretagen i den totala kapitalbildningen indicerar en växande roll i produktionen och vice versa. Statsföretagssektorns andel av de totala fasta investeringarna kan därför anses vara ett relevant mått på relativ ekonomisk betydelse över tiden.

Absolut och relativ sysselsättning är ett vanligt anlitat mått för att beskriva en sektors ekonomiska betydelse. Vidare har sysselsättningsargumentet ofta använts för att motivera förstatligande.

Att inte ytterligare variabler använts systematiskt sammanhänger främst med brist på relevant statistik.

Statistiktillgång

Det första problem man stöter på om man skall beskriva den statliga företagssektorn komparativt är bristen på användbar statistik.[40] Framförallt saknas material för kvantitativa ekonomiska studier.[41] Frånsett lokal nationalräkenskapsstatistik, som av arbetsskäl inte kunnat undersökas land för land, finns dock några arbeten som är användbara.

Det arbete som har den största täckningsgraden och som huvudsakligen begagnas är Yearbook of National Accounts Statistics, som utges årligen av United Nations. Här ges en rad nationalräkenskapsdata och för många länder är public-enterprisesektorn åtskiljd för den fasta bruttokapitalbildningen.

En organisation med säte i Paris — Bryssel — London, C.E.E.P. Centre Européen de L'Entreprise Publique, har i ett par volymer givit jämförande statistiska data över EG(EEC)-staterna.[42]

I United Nations Economic Survey of Europe in 1959 och i J.F. Dewhursts Europe's Needs and Resources finns den statliga företagssektorn i ett antal länder beskriven. Den statistiken ger dock endast uppgifter för ett begränsat antal år. Den tillåter inga slutsatser om förändringar över tiden.[43]

Vidare har vi använt oss av fall-studier för beskrivningen av sektorn i Storbritannien, Frankrike och Italien.

Skattning av osäkerheten i nationalräkenskapsstatistiken

Nationalräkenskapernas grad av osäkerhet torde också gälla den internationella statistiken över statliga företag. Skattningar av felmarginaler och osäkerhetsnivåer saknas oftast. Rita Maurice har dock i ett arbete värderat tillförlitligheten i nationalräkenskaperna för Storbritanniens del.

Där indelas felmarginalerna för olika poster i tre grupper efter felmar-

ginalernas storlek. Grupp A ± mindre än 3 procent. Grupp B ± mellan 3 och 10 procent. Grupp C ± mer än 10 procent. Med denna indelningsgrund som utgångspunkt klassificeras sedan de olika posterna i nationalräkenskapsstatistiken. GNP-data tillhör grupp A och fast bruttokapitalbildning för nationen som helhet tillhör grupp B. Kapitalbildningsdata för public corporations faller inom grupp A. Rörelseöverskottsuppgifter för public corporations och övriga offentliga företag har felmarginaler inom grupp A respektive grupp B.[44]

Dessa skattningar rör uteslutande den brittiska statistiken. Vi kan dock antaga att den internationella statistikens osäkerhetsmarginaler i varje fall inte är mindre. Den brittiska statistiken är ju erkänt av hög kvalitet. Den internationella statistiken bygger ytterst på nationella data.

När vi sedan skall bedömma dessa felmarginaler blir den intressanta och viktiga frågan: är dessa felmarginaler acceptabla eller inte? Simon Kuznets har för USA studerat felmarginalerna i nationalräkenskaperna 1919—1935. Han indelar felmarginalerna i fyra grupper.[45]

I	En felmarginal på	5—10 %	med ett genomsnitt på	7,5 %
II	”	11—20 %	”	15 %
III	”	21—40 %	”	30 %
IV	”	41—80 %	”	60 %

Tillverkningsindustri och public utilities har felmarginaler under 15 procent och government industries under 30 men över 15 procent. (Kuznets får närmevärden på felmarginalerna genom att låta ett antal experter på området skatta olika poster och sedan räkna ut ett genomsnitt av skattningarna.) Slutsatsen blir att felmarginaler för nationalinkomstdata på ca. 10 procent är acceptabla. Det skulle betyda att om de brittiska värdena är tillämpliga på den internationella statistiken så är detta ett material med små felmarginaler.

När det gäller internationella jämförelser kompliceras emellertid problemet ytterligare. Morgenstern citerar en undersökning som försökt skatta kvaliteten på internationella statistiska data från 64 länder. I 17 länder är statistiken mycket bra, i 9 fall bra, i 18 fall hygglig och i 20 fall svag! Man torde kunna anta, att USA och Storbritannien med angivna marginaler tillhör gruppen mycket bra! Morgensterns slutsats är att ”statistics giving international comparisions of national incomes are among the most uncertain and unreliable statistics with which the public is being confronted.”[46]

I första hand används inte nationalinkomstdata utan kapitalbildningsdata från nationalräkenskapsstatistiken. Men det finns ingen anledning att anta att kapitalbildningsdata är avsevärt bättre.

Jämförbarheten mellan olika länders statsföretagssektorer är osäker också av andra skäl, vilket framgår av följande avsnitt.

Klassificering av de offentliga företagen

Uppbyggnaden av den offentliga företagssektorn varierar från land till land. De organisatoriska lösningar och affärsmässiga former som valts

är många. Det finns en skala av verksamheter alltifrån förvaltning med viss affärsverksamhet över specifika statliga inrättningar (i aktiebolags- eller annan form) för affärsverksamhet till aktiebolag med deltagande av privat kapital.[47]

Det är naturligt att olikheter i uppbyggnad också medför klassificerings- och begreppsproblem. Den begreppsliga förbistringen är också stor i både litteratur och statistik. Definitionerna skiljer sig från arbete till arbete.

I den engelskspråkiga litteraturen förekommer vanligen följande termer, public enterprise, public corporation, government enterprise, nationalized industries och state-owned enterprises. Dessa begrepp är inte synonyma även om de ibland används parallellt.[48]

Public enterprise refererar i allmänhet men inte alltid till offentlig företagsamhet. State-owned enterprise innebär statsägt företag. Public corporation är en brittisk variant av statsföretagande. Government enterprise syftar på en särskild form — nära integrerad med offentlig förvaltning — av offentlig företagsamhet.

I Yearbook of National Accounts Statistics har man försökt använda stringenta och klara begrepp. Där finns följande bestämningar: (1) "Government enterprises include all public enterprises which are financially integrated with general government and do not keep their reserves apart from working balances ... (2) Public corporation ... include, in the first place, corporations formally established and regulated by public law, their share being wholly or mainly owned by public authorities and their management mainly chosen by public authorities. In the second place, private corporations are included if they can be considered to be controlled by public authorities."[49]

För Sveriges del innebär denna definition att de statliga affärsverken ingår i government enterprises och de statliga aktiebolagen i public corporations. Totalsiffrorna för statliga affärsverk och statliga aktiebolag skulle i så fall motsvara totaluppgifterna för government enterprises och public corporations. Det är emellertid inte fallet, vilket visats i annat sammanhang.[50] I statistiken i Yearbook ingår för Sverige statliga och kommunala affärsverk i government enterprises och statliga och kommunala aktiebolag i public corporations.

Det allmänna problem som skapas är att jämnförbarheten mellan länderna minskar. För Sveriges del är lokala offentliga företag inkluderade i Yearbook. För andra länder är så inte fallet, exempelvis Storbritannien, Frankrike, Holland, Danmark, Belgien — så vitt vi kunnat utröna genom jämförelser med annat material — där endast statliga företag inkluderats.[51] Problemet för undersökningen är att statistiken inte medger *exakt* kontroll av den konkreta klassificeringen av företagen och vilka företagstyper som inkluderats respektive exkluderats från land till land.

Vi tvingas till sannolikhetsantaganden[52] för att kunna utnyttja den enda statistik som möjliggör en analys av storlek, struktur och utveckling av den internationella statsföretagssektorn.[53]

Den statliga företagssektorns andel av den fasta kapitalbildningen

Inledning

I Yearbook of National Accounts Statistics används serien över inhemsk bruttokapitalbildning som anger disaggregerade uppgifter för public enterprise.

I serien över bruttokapitalbildningen har uppgifterna över fast kapitalbildning använts.[54] Fast kapitalbildning utgörs av bruttokapitalbildning minus lagerförändringar. Fast kapitalbildning är ett lämpligare mått på sektorns långsiktiga ekonomiska roll än bruttokapitalbildning. Lagerförändringar kan vara intressanta i analyser av exempelvis konjunkturella förlopp.[55]

Utvecklingen från 1950 till 1973

För det första kan vi konstatera att den svenska *offentliga företagssektorn* är synnerligen *betydande*.[57] Sektorn svarar för cirka en fjärdedel av landets fasta kapitalbildning. Från en högsta andel 1952 med 27,1 procent sjunker andelen och når en lägsta andel 1960 med 22,1 procent varefter den ligger relativt stabilt kring 24—25 procent.

Den svenska *statsföretagssektorn* är relativt liten i ett internationellt perspektiv. Sektorn svarar i början av 1950-talet för cirka 12—13 procent av de fasta investeringarna och för knappt 10 procent i början av 1970-talet. Man kan alltså säga att statsföretagen grovt sett svarar för en tiondel av de fasta investeringarna i landet. Den närmare utvecklingen år för år analyseras i kapitlet om utvecklingen i Sverige.[58] Vi nöjer oss här med att konstatera att endast USA och Portugal under undersökningsperioden har en mindre statsföretagssektor. I Danmark, Belgien och Spanien är de statliga företagens andel av fasta investeringar i nivå med den svenska.

I det internationella statsföretagandet är USA och Portugal extremer. De har mycket små statsföretagssektorer. USA:s sektor är den minsta och har varit det under hela efterkrigstiden. Sektorn har expanderat från en andel av de totala fasta investeringarna på strax under 2 procent vid 1950-talets början till 3 procent vid 1960-talets slut. I Portugal har sektorn under samma tid ökat från 4—5 procent till 9 procent av de totala fasta investeringarna. De båda länderna är extremer också i så måtto att USA är det mest utvecklade och Portugal det minst utvecklade av OECD-staterna.[59]

De länder vars statsföretagssektorer svarar för kapitalbildningsandelar mycket över genomsnittet för OECD-staterna, var 1958 Frankrike, Storbritannien, Österrike och Israel. År 1968 har Frankrike, Storbritannien och Israel de största sektorerna. Betydande sektorer har också Västtyskland, Italien, Holland, Finland och Österrike. I Storbritannien svarar sektorn för cirka en tredjedel av den totala fasta kapitalbildningen. Det är den mest betydande sektorn i gruppen utvecklade ekonomier.

Österrike, Frankrike och Israel har statsföretagsandelar på cirka 20 procent.

Med undantag för USA och Portugal som ligger klart under 10 procent och Storbritannien, Österrike, Frankrike och Israel som under någon period ligger över 20 procent, har de flesta länder sektorer mellan 10 och 20 procent. Det förefaller som om en *statsföretagssektor mellan en tiondel och en femtedel av den fasta kapitalbildningen är det typiska i utvecklade ekonomier* under 1950- och 1960-talet. I det fältet finner vi länder som Belgien, Canada, Danmark, Finland, Holland, Island, Italien, Norge, Spanien, Sverige och Västtyskland. Trots vissa skillnader kan man konstatera att likheterna mellan länder som tillhör de utvecklade industriekonomierna ifråga om statsföretagandet är betydande. Ibland tenderar man att betrakta statliga företag som ett främmande element i en privatkapitalistisk omgivning. I själva verket förefaller det som om en relativt betydande *statlig företagssektor är ett både allmänt och viktigt inslag* i dessa ekonomier.

För jämförelsens skull kan det vara intressant att granska utvecklingsländerna. Många av dessa har mycket betydande statsföretagssektorer. I Sydafrika, Taiwan, Tunisien, Rhodesia och Sudan är andelen av kapitalbildningen för sektorn över 25 procent. Många har också andelar mellan 10 och 20 procent, exempelvis Indien, Malaysia, Mexico, Ghana och Malawi. I utvecklingsländerna är dock förklaringarna till sektorns tillväxt andra. I många fall spelar statsföretagen en normativ roll i industrialiserings- och tillväxtpolitiken. Förstatligande är ett av de medel som används för att initiera och stimulera industrialiseringsprocessen.[60]

Utvecklingen i industriländerna visar ett intressant mönster. En första blick på kapitalbildningsandelarnas utveckling över tiden antyder att andelen ökar i länder med små statsföretagssektorer (mindre än 10 procent) och minskar i länder med stora sektorer (mer än 20 procent). Länder med företagssektorer på 10—20 procent uppvisar ett mer obestämt trendmönster.[61]

För att få en så god bild som möjligt av mönstret har vi beräknat en linjär regressionslinje för utvecklingen av varje lands kapitalbildningsandel.

För några av länderna har vi data endast för ett fåtal år.[62]

Ekvationslinjerna för några länder har 'plottats' i diagrammet på nästa sida. Det förefaller finnas en viss *konvergenstendens* i det internationella mönstret av statsföretagssektorn. I de flesta utvecklade industrikapitalistiska staterna tenderar statsföretagens andel av den fasta kapitalbildningen att 1950—1973 konvergera mot *intervallet 10—20 procent.*

Någon sådan konvergenspunkt kan inte påvisas i de underutvecklade ekonomier för vilka vi har jämförbara data. I den gruppen är spridningen av statsföretagssektorns storlek mycket större.[63]

I vårt material har 10 av 17 länder en negativ trend. Av de länder som, trots den allmänna bilden, ökar har de flesta små eller till och med mycket små statsföretagssektorer. USA och Portugal expanderar. I gruppen med en positiv trend har Kanada, Island och Spanien sektorer som

Linjära trendlinjer för statsföretagens andel av total fast kapitalbildning i några länder. 1950—1973.

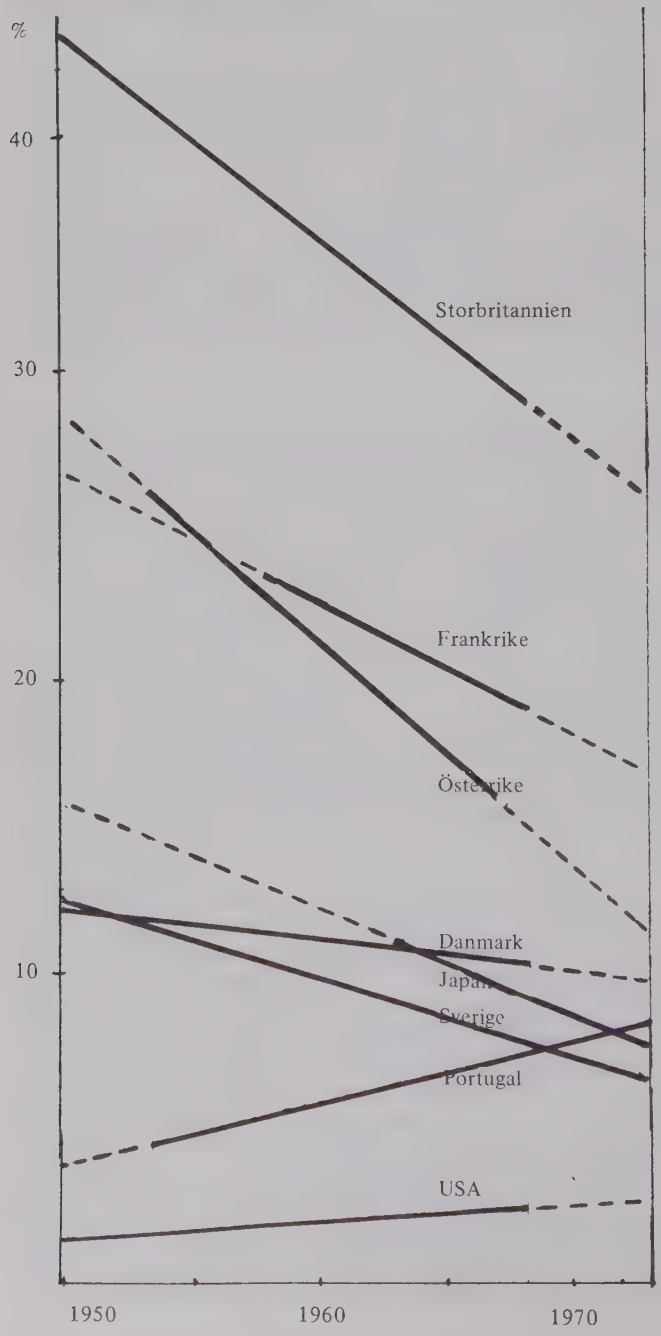

Källa: Se not 62.

svarar för andelar på strax över 10 procent. Israel är i så måtto ett undantag eftersom sektorn expanderar från en initialnivå över 15 procent.

Den långsiktiga trenden är att statsföretagen expanderat i omfattning och antal. Hur skall vi då förklara den relativa minskningen under 1950-talet och 1960-talet? Förklaringen sammanhänger delvis med det mått vi använder, andel av totala fasta kapitalbildningen.

Förklaringen till att andelen minskat är således för det första, att den privata kapitalbildningen expanderat snabbare än statsföretagens. Under 20-årsperioden mellan 1950 och 1970 har vi haft en kraftig ökning av de privata investeringarna. Den långsiktiga relativa expansionen av statsföretagen överlagras av en lång konjunkturuppgång för den privata kapitalbildningen. Under 1970-talet bryts den långa konjunkturuppgången och statsföretagssektorn expanderar på nytt relativt som vi skall se senare. Detta stöder antagandet att statsföretagen tenderar att expandera under lågkonjunkturer och stagnera under högkonjunkturer, i varje fall i relativa termer.

Länder med små sektorer expanderar dock trots en stark expansion av de privata investeringarna. Länder med mycket stora sektorer minskar snabbare än övriga.

För det andra är förklaringen att statsföretagssektorn expanderade kraftigt under slutet av 1940-talet och början av 1950-talet i samband med kriget och återuppbyggnaden. Stora investeringar i infrastruktur och basindustrier var nödvändiga. Dessa investeringar har sedan minskat under 1950-talet i takt med att produktionsapparaten ersattes. Det skulle också kunna förklara den snabba minskningen i länder med mycket stora statsföretagssektorer, Storbritannien, Frankrike och Österrike. Efter kriget skedde omfattande förstatliganden och stora investeringar i återuppbyggnadsprogram.

Den tillfälliga konvergenspunkten är svår att definiera. Men vi kan ange några betydelsefulla faktorer i sammanhanget. För det första är en statsföretagssektor av vikt för ett lands tillväxt och långsiktiga utveckling. Investeringsstyrning är en central planeringsvariabel i industriekonomiernas tillväxtpolitik. Investeringsandelar på omkring 20 procent är ett potentiellt viktigt element i en sådan politik, ty statsföretagen är ofta mer direkt styrbara än de privata företagen. Investeringarnas branschfördelning utgör för det andra, en mycket viktig faktor för bedömningen av statsföretagens ekonomiska betydelse. I ett kommande avsnitt visas — det framgår också av historiken — att den statliga företagssektorn är koncentrerad till grundläggande infrastruktur och produktionsföretag i basnäringar som gruvor, järn- och stål, varv o.s.v. Dessa branscher utgör i vid mening allmänna produktionsbetingelser för den privata företagsamheten. Investeringar i senaste teknologi i infrastrukturen skapar gynnsammare förutsättningar för företagsamheten. För det tredje medför investeringar i infrastruktur och basnäringar multiplikativa spridningseffekter till andra sektorer av ekonomin.[64]

I Italien där statsföretagen är organiserade i holdingbolag efter bransch har man på senare år använt statsföretagen som ett viktigt

instrument i antirecessionspolitiken. I flera andra länder har man under 1970-talet fogat in sektorn inom ramen för den samhällsekonomiska politiken.[65] I länder som Belgien, Västtyskland, Frankrike, Irland, Italien, Luxemburg, Holland och Storbritannien har man använt statsföretagen som anti-kris instrument efter 1974.[66] En förklaring till denna nya tendens kan vara att sektorn under efterkrigstiden kommit att bli så omfattande att det är meningsfullt att använda sektorn som ett ekonomisk-politiskt medel. Den lågkonjunktur som drabbat de flesta stater under 1970-talet har vidare varit så djup att den aktualiserat maximala insatser för att stimulera ekonomin.

Den tidigare diskuterade spridningen av IRI-modellen med statliga holdingbolag kan möjligen tolkas i termer av att regeringarna önskat skaffa sig ekonomisk-politiska medel att komplettera den traditionella instrumentarsenalen med. Tanken skulle vara att staten förväntar sig kunna föra en effektivare konjunkturpolitik och tillväxtpolitik med ett sådant komplement.

En undersökning av sambandet mellan de privata investeringarna som mätare av konjunkturutveckling och de statliga företagens investeringar i form av regressionsanalys skulle sannolikt inte ge något förväntat negativt samband då en anti-cyklisk tendens knappast föreligger generellt över perioden. Det hindrar dock inte att sektorn vid några tillfällen faktiskt använts som konjunkturinstrument.[67]

Slutligen framgår det av statistik-appendix XI att statsföretagen generellt svarar för en mycket betydande andel av de totala offentliga investeringarna. I utvecklade länder utgör de statliga företagens fasta kapitalbildning cirka 50—60 procent av den totala offentliga. Det finns dock som redan nämnts en klart markerad tendens till att sektorns andel av de totala offentliga investeringarna minskar långsiktigt. Undantagen är bl.a. USA och Portugal som har små andelar (cirka 10 respektive 30 procent). Storbritannien är också ett undantag så tillvida att statsföretagssektorn där svarar för inte mindre än 80 procent av den totala offentliga fasta kapitalbildningen.

Andelen sysselsatta i statsföretagen

Den statliga företagssektorns storlek har beräknats som andel av fast kapitalbildning. Ett annat viktigt mått är sektorns bidrag till sysselsättningen. Läget vid mitten av 1970-talet framgår av nedanstående tabell. Med hänsyn till källäget är en försiktig tolkning av uppgifterna i tabell 2 påkallad.

Det förefaller som en statsföretagssektor som svarar för mellan *5 och 10 procent av den totala sysselsättningen* är det vanligaste. Österrike har en statssektor som är större, sannolikt även med hänsyn tagen till att uppgiften inkluderar lokala företag. De skandinaviska länderna utom Sverige samt Spanien och Holland har en sektor som är mindre än 5 procent av sysselsättningen.

Det framgår också av tabellen att den svenska statsföretagssektorn i

Tabell 2 Andel sysselsatta i statsföretagen av totala antalet sysselsatta 1973/76[68]

	År	Procentuell andel
Belgien	1975	6,9
Danmark	1976	3,6
Finland	1976	3,2
Frankrike	1976	11,5
Holland	1976	4,0
Irland	1976	8
Italien	1973	6,6
Luxemburg	1975	5,3
Norge	1975	3
Spanien	1976	3,6
Storbritannien	1976	7,9
SVERIGE	1975	7,1
Västtyskland	1976	8,9
Österrike	1975	13,9

sysselsättningstermer är relativt betydande. Österrike, Västtyskland, Storbritannien, Irland och Frankrike har statsföretagssektorer som är mer betydande, även om skillnaderna i vissa fall är små. Den svenska statsföretagssektorn är den största av de skandinaviska.

Tabellen visar också — även med en försiktig tolkning — att andelen av fast kapitalbildning är större än andelen av total sysselsättning. De flesta länder befinner sig i intervallet 10—20 procent av den totala fasta kapitalbildningen och i intervallet 5—10 procent av den totala sysselsättningen. Sektorns relativa bidrag till kapitalbildningen är således generellt mer betydande än dess relativa bidrag till sysselsättningen. Det sammanhänger med att statsföretagandet är koncentrerat till sektorer som är förhållandevis kapitalintensiva.

Det betyder inte att statsföretagens bidrag till sysselsättningen är marginellt. I många fall lämnar sektorn ett viktigt tillskott till sysselsättningen nationellt, regionalt eller lokalt. Statsföretagen i Italien har till exempel tilldelats uppgiften att bidraga till industrialiseringen av de södra delarna av landet.[69]

I tabell 3 visas utvecklingen de senaste femton åren i *Frankrike*. Det framgår att statsföretagen har expanderat med drygt 210 000 anställda 1963—76. Det motsvarar en ökning med 15,3 procent, varav 2/3 faller på åren 1973—1976.

Tabell 3 Sysselsättningen i statsföretagen i Frankrike[70]

År	1963	1969	1971	1973	1976
Antal anställda i tusental	1 372	1 410	1 421	1 440	1 583
Andel av totala antalet anställda	12,6	11,5	10,8	10,7	11,5

Under åren 1963—1973 minskar sektorn relativt, därefter expanderar den mellan 1973 och 1976. Expansionen under 70-talet har skett i samband med den internationella krisen. Statsföretagen och den offentliga sektorn har fungerat som sysselsättningsstabilisator. Dessa företag har inte bara undvikit att avskeda anställda utan har också ökat sysselsättningen.

Ökningen av antalet anställda beror huvudsakligen på att förädlings- och kemisk industri har expanderat liksom också finanssektorn. Energisektorn har minskat kraftigt på grund av de franska kolföretagens minskning från 240 000 till 144 000 anställda. Samtidigt har dock atomenergibolaget ökat från 11 000 till 32 000 anställda. Andra företag som har expanderat är Renault-verken samt flygplans- och flygmotorföretagen Süd-Aviation, Nord-Aviation och S.N.E.C.M.A.[71]

Den relativa minskningen av statsföretagssektorn med nästan två procentenheter under åren 1963—1973 sammanhänger med en kraftig expansion av sysselsättningen i den privata företagssektorn. Den ökade då från 8,2 miljoner 1959 till 10,3 miljoner anställda 1969, en ökning med 26 procent.[72]

Statsföretagssektorns andel av den fasta kapitalbildningen beskriver samma utveckling som andelen sysselsatta. Sektorn minskar från 21 procent 1963 till 20 procent 1968.[73] Data från CEEP antyder att minskningen fortsätter fram till 1973 men att statsföretagens andel av den fasta bruttokapitalbildningen därefter ökar på samma sätt som sysselsättningen.

Den långsiktigt minskande trenden (sedan 1958 enligt appendix XI) kan förklaras av att de statliga företagen, som är koncentrerade till basnäringar som energi, transporter och telekommunikationer prioriterades under 1950-talet. I samband med satsningarna efter kriget för att få till stånd ett "take-off" skedde omfattande investeringar i dessa sektorer. Under 1960- och 70-talet har investeringarna riktats mot industri- och tjänstesektorn i vilka de statliga företagen är mindre betydande.

Expansionen efter 1974 förklaras av två faktorer. För det första använde staten den offentliga sektorn för att stimulera ekonomin samtidigt som de privata investeringarna minskade under krisen. För det andra har Frankrike investerat i utveckling av kärnkraftverk för att minska oljeberoendet.[74]

I tabell 4 visas statsföretagens sysselsättningsförändringar i *Västtyskland* under 1960-talet. Det framgår att sektorn minskade både i absoluta och i relativa termer. I absoluta tal minskade sektorn med drygt 200 000 personer mellan 1963 och 1969. I början av 1970-talet expanderade statsföretagen för att åter minska efter 1973. I relativa tal minskade sektorn mellan 1963 och 1969. Därefter expanderade sektorn till 1971. Tillgängliga data antyder att den under 1970-talet har svarat för en stabil andel av den totala sysselsättningen. Det torde bland annat bero på att personalrationaliseringar och tekniska moderniseringar har varit likartad i den privata och den statliga sektorn under 1970-talet.

Tabell 4 Sysselsättningen i statsföretagen i Västtyskland[75]

År	1963	1969	1971	1973	1976
Antal anställda i tusental	1 789	1 567	1 986 1 647	2 021	1 888
Andel av totala antalet anställda	8,7	7,3	7,9	..	..

Den absoluta sysselsättningsreduktionen i statsföretagen under 1960-talet förklaras framförallt av personalminskning inom de tyska järnvägarna. Nästan hälften av den totala reduktionen på 200 000 personer berodde på omfattande moderniseringar och rationaliseringar av Deutsche Bundesbahn. Aktiebolagssektorn minskade med 90 000 anställda, men denna sektor ökade igen efter 1969. En viktig förklaring till den minskande sysselsättningen i aktiebolagen torde vara de-nationaliseringarna vid mitten och slutet av 60-talet.

I Västtyskland liksom i Frankrike är statsföretagens andel av kapitalbildningen större än andelen av den totala sysselsättningen. I båda fallen avtar sektorn i relativ betydelse under 60-talet. I Frankrike ökar dock det absoluta antalet anställda. En viktig skillnad är att statsföretagssektorn i Frankrike expanderar i absoluta och relativa termer under krisåren under 1970-talet. Under samma period stagnerar statsföretagen i Tyskland. Det skulle kunna indikera en viktig skillnad i uppfattningen om statsföretagen. I Tyskland får sektorn anpassa sig till konjunkturläget på samma sätt som de privata företagen. I Frankrike utgör den statliga företagssektorn en viktig och aktiv del av den ekonomiska politiken. Både strukturella och konjunkturella uppgifter fullgörs av statsföretagen.

Den *italienska* statsföretagssektorn har liksom den franska expanderat från slutet av 60-talet. I tabell 5 visas sektorns sysselsättningsutveckling mellan 1968 och 1977. Ökningen i antalet anställda är närmare 300 000 mellan 1968 och 1977; även i relativa termer har sektorn expanderat.

Tabell 5 Sysselsättningen i statsföretagen i Italien[76]

År	1968	1971	1973	1977
Antal anställda i tusental	1 010	1 157	1 157	1 304
Andel av totala antalet anställda	5,4	6,3	6,3	6,6

I Italien är skillnaden mellan andel sysselsatta och andelen av den fasta kapitalbildningen betydande. Statsföretagen har liksom i andra länder större betydelse för kapitalbildningen än för sysselsättningen.

Strukturella problem i form av regionala skillnader (de norra delarna av Italien är industrialiserade samtidigt som de södra delarna, Mezzo-

giorno, har stora tillväxtproblem) och recessionen under 1970-talet är några av de faktorer som har orsakat en expanderande statlig företagssektor.

De italienska statsföretagen har också tilldelats en aktiv roll i konjunkturpolitiken och i den ekonomiska makro-planeringen.[77]

I *Storbritannien* minskar statsföretagssektorn i relativa termer under perioden 1962—1971 och expanderar därefter. Det är ett utvecklingsmönster som sammanfaller med Frankrikes. I tabell 6 beskrivs utvecklingen.

Tabell 6 Sysselsättningen i statsföretagen i England[78]

År	1962	1966	1971	1973	1976
Antal anställda i tusental	2 192	1 969	1 878	..	..
Andel av totala antalet anställda	8,7	7,6	7,2	7,6	7,9

Flera betydande förstatliganden under 1970-talet bidrar till att förklara expansionen. Rolls Royce och British Leyland är två av de viktiga företag som förts över i statlig ägo.

Sammanfattning

För det första kan konstateras att statsföretagssektorn är mer betydande som andel av total fast kapitalbildning än som andel av totala sysselsättningen.

För det andra minskar sysselsättningen i statsföretagssektorn under 1960-talet i relativa och ofta även i absoluta termer.

För det tredje växer sysselsättningens andel i flera länder under 1970-talets ekonomiska nedgång. Det innebär, att sysselsättningsandelens utveckling visar samma mönster som andelen för den fasta kapitalbildningen. Som framgår av nedanstående tabell har också den sistnämnda expanderat under 1970-talet.

Tabell 7 Statsföretagens andel av den fasta kapitalbildningen[79]

	1969	1971	1973	1976
Tyskland	..	14,1	15,8(74)	13,8
Frankrike	28,5	25,6	24,7	28,6
Italien	..	..	35,0	47,5
Storbritannien	..	..	23,6	26,3

Den statliga företagssektorns branschstruktur

I detta avsnitt beskrivs den statliga företagssektorns branschstruktur i jämförbara europeiska länder. Syftet är dessutom att ge material för en komparativ diskussion av den svenska sektorn.

En första uppdelning av statsföretagssektorn på huvudbranscher visar på stora likheter mellan länderna. I tabellerna 8 och 9 visas sektorns relativa branschfördelning respektive marknadsandelar.

Tabell 8 Den statliga företagssektorns struktur 1963[80]

Land	Tyskland	Frankrike	Italien	Belgien	Holland	Luxemburg
Energi	18,1	26,2	12,9	9,2	32,7	9,0
Industri	9,6	11,8	25,9	—	9,1	0,3
Transport & kommunikationer	61,8	52,0	50,4	85,6	54,5	83,4
Handel & service	2,1	1,2	1,8	0,5	0,4	—
Finans	8,4	8,8	9,0	4,7	3,3	7,3
Totalt	100	100	100	100	100	100

Transporter och kommunikationer svarar i samtliga undersökta länder för den största andelen (50—86 %) av det statliga företagandet. Energisektorn är, utom i Italien, den näst största (9—33 %). Grundläggande infrastrukturella verksamheter dominerar således statsföretagssektorn. Industrisektorn svarar för cirka 10 procent i Tyskland, Holland och Frankrike. Luxemburg och Belgien har små eller obefintliga industrisektorer medan Italien har en mycket dominerande industrisektor, bland annat i form av IRI, (26 %). I samtliga länder är finanssektorn den fjärde i storleksordning medan handel och service svarar för obetydliga andelar.

Statsföretagssektorns genomsnittliga branschstruktur i de undersökta länderna har följande utseende: Energi 19,9 procent, transporter och kommunikationer 57,0 procent, industri 13,2 procent, handel och service 1,6 procent samt finansverksamhet 8,3 procent.[81].

I tabell 9 visas marknadsandelar för viktigare statliga företag. Det framgår att infrastrukturella verksamheter inte bara dominerar statsföretagen utan att också statliga infrastrukturföretag dominerar ekonomin. Post- och telekommunikationer, elkraftproduktion och distribution, gas- och vattenproduktion, järnvägar, hamnar och flygplatser är sektorer av ekonomin där statsföretagen har monopol eller nära nog monopol. Inom vissa produktionsverksamheter — som järn- och stålproduktion, kolproduktion och varvsnäringen — samt tjänsteproduktion — som flygtrafik — har de statliga företagen monopolliknande ställning i

Tabell 9 De statliga företagens betydelse i olika sektorer

Marknadsandel	Marknadsposition	Belgien	Holland	Storbritannien	Tyskland	Frankrike	Italien
80 %	Monopol	Post & Telekom. Elkraftdistr. Hamnar & flygplatser Järnvägar	Post & Telekom. Elkraft Gasdistr. Hamnar & flygplatser Järnvägar & kanaler Järn & stål	Post & Telekom. Elkraft Gas & vatten Hamnar & flygplatser Järnvägar & kanaler Kol Råstål Flygtrafik Varv	Post & Telekom. Elkraft Gasdistr. & vatten Hamnar & flygplatser Järnvägar & kanaler Kol & brunkol Järnmalm Alkohol	Post & Telekom. Elkraft Gas Hamnar & flygplatser Järnvägar Kol & brunkol Pottaska Tobak & tändstickor Banker Flygtrafik	Post & Telekom. Elkraft Gas & vatten Hamnar & flygplatser Varv Gjutjärn Tobak
40—80 %	Mycket betydande	Vatten Gasdistr.	Gasprod.	Busstillv. Förädlat stål Fartygs rep.	Banker, försäkringar & finansinst. Aluminium	Rederier Försäkringar Mineraler Lastfordon	Råstål Finansinst. Flygtrafik Järn & stål Rederier Aluminium
20—40 %	Betydande		Varv	Råolja Raffinaderier Petrokemiska prod. Godstransport Bilar & lastfordon	Varv Bilind.	Maskinverktyg Petrokemiska prod. Råolja Biltillv.	Petroleum prod. Gruvor Fordon
5—20 %	Mindre betydande				Oljeraffinaderier & distr. Tackjärn & stål	Husgeråd Organiska kemikalier Byggnad & bostäder Förvaltningstjänster	Verkstadsind. Kemiska prod. Födoämnen & tobak

flera länder. I övriga länder har dessa mycket betydande eller betydande marknadsandelar. På oljeområdet och det petrokemiska området har statliga företag stora marknadsandelar i några av de undersökta länderna.

Tabellen understryker således ytterligare statsföretagens dominerande ställning i infrastrukturverksamheterna och i basnäringarna.

För att komplettera bilden diskuteras branschstrukturen i några länder något mera i detalj.

Den *danska* statsföretagssektorns branschstruktur har följande utseende (1970) med avseende på sysselsättningens fördelning:

Transporter	42,4 %	av statsföretagssektorns totala anställda
Post- och telekommunik.	37,0	”
Energi- och vatten	13,0	”
Grönländska handeln	5,4	”
Övriga samhällssektorer	2,2	”
	100 %	

År 1970 var de 92 000 anställda i den danska statsföretagssektorn fördelade som tabellen utvisar.[82] Transportsektorn i Danmark består av järnvägsnätet, vissa landsvägstransporter, buss- och godstransportföretag, skeppsfart och hamnar, luftfartsföretag och flyghamnar. Post- och telekommunikationssektorn består av post- och telegrafverksamheterna, telefonföretag, radio- och TV-verksamheten samt vissa pressföretag. Energisektorn består av elkraftverk, fjärrvärmeverk, gasverk och vattenverk. Övrigt utgörs huvudsakligen av bankväsende, försäkringsföretag, skogsbruk och vissa produktionsföretag.

Slutsatsen blir, att statsföretagssektorn i Danmark är mer koncentrerad till de infrastrukturella verksamheterna än vad som är fallet i andra jämförbara länder. Industrisektorn spelar en mycket underordnad roll i den danska sektorn.

I *Frankrike* har statsföretagssektorn följande branschstruktur[83] (1969) med avseende på investeringarnas fördelning:

Livsmedels- och jordbruksind.	0,3 %
Mineraler	2,6
Electricitet, vatten	24,4
Naturgas och petroleumprodukter	1,4
Bilindustri	2,0
Skepps- och flygplanskonstruktion	1,8
Kemisk industri	9,5
Grafisk ind. och press.	0,01
Transporter	18,3

Telekommunikationer	11,3
Bostäder	22.6
Service	5,9
TOTALT	100 %

Den franska sektorn är dominerad av de infrastrukturella branscherna elkraftsproduktion, vattendistribution och transportväsendet samt telekommunikationerna. Men också den totala industrisektorn är ganska betydande. Vad som möjligen skiljer Frankrike från övriga länder är, att bostadssektorn svarar för en så stor andel av de statliga företagandet.

Den statliga företagssektorns *andel av sysselsättningen i respektive bransch* understryker den dominerande betydelse sektorn har i de infrastrukturella verksamheterna. I energisektorn svarar statsföretagen för 95,6 procent av branschens totala sysselsättning; för transportbranschen är motsvarande siffra 47,8 procent; för telekommunikationer 91,6 procent; för mekanisk och elektrisk industri 13,3 procent; för kemisk industri 10,2 procent och i jordbruks- och livsmedelsindustrin är siffran 2,5 procent, för handel och servicenäringen 0,9 procent och för finansväsendet slutligen 43,9 procent.

Om vi jämför uppgifterna från 1963 i tabellen på s. 89 med de senaste data som avser 1976 finner vi följande intressanta utvecklingsmönster. Energisektorn har minskat sin *andel av statsföretagssektorns totala sysselsättning* till 17,3 procent. Detsamma gäller för transporter och kommunikationer som också minskat till 47,8 procent. Industrisektorn har däremot ökat sin andel med nästan 50 procent och svarar nu för 18,6 procent av statsföretagssektorns sysselsättning. Handel och servicenäringen svarar för 2,7 procent och finansväsendet för 13,6 vilket är en mindre ökning. I absoluta tal har däremot de sistnämnda branscherna ökat med nästan 50 procent.

Den kraftiga ökningen inom industrisektorn beror bl.a. på att statsföretagssektorn har fungerat som sysselsättningsstabilisator i ekonomiska krislägen och under lågkonjunkturen på 1970-talet då de privata företagen minskade antalet anställda, ökade sysselsättningen i den statliga företagssektorn. Vidare har statsföretagssektorn övertagit företag i svårigheter och även startat en del nya företag. Slutligen har också en del företag kommit att inräknas som statliga företag till följd av omläggning av bokföringsrutinerna. Denna uppjustering är dock endast av mindre betydelse och förändrar inte slutsatserna.[84]

I Italien *fördelar sig sektorns investeringar på följande branscher*, uträknat som andelar av investeringarna över tidsperioden 1963—1969.[85]

Järn och stål	34,7 %
Verkstadsindustrin	6,5
Skeppsbyggnad	1,6
Telekommunikationer	24,6
Skeppsfart	2,9
Flygtrafik	7,4

Radio- och television	2,5
Motorvägar	15,5
Övrigt	4,3
TOTALT	100 %

Data saknas för investeringarna inom elektricitetsproduktionen. De uppgick emellertid åren 1948—1962 till 25,9 procent av statsföretagssektorns totala investeringar. I övrigt visar investeringsmönstret en fördelning på sektorer som liknar de franska. Telekommunikationer, flygtrafik, skeppsfart och motorvägar är viktiga branscher. Skillnaderna är att motorvägar och järn- och stålindustrin är betydande i Italien.

Följande tabell visar *statsföretagens andel av sysselsatta och investeringar i respektive bransch* i Italien år 1975.[86]

	Andel sysselsatta	Andel investeringar
Gruvor	41,4	77,4
Tillverkningsindustri	12,7	22,1
Födoämnes- och tobaksind.	18,6	10,7
Textil-, klädes-, läder-, skinn-, sko-, trä- och möbelind.	3,0	4,7
Metallurgisk industri	44,2	65,3
Verkstadsindustri	9,9	11,1
Bilindustri	30,5	21,7
Förädling av malmer (övrigt än järnmalm)	4,3	8,1
Kemisk-, oljeprodukt-, konstfiberindustri	9,7	21,2
Övrig tillverkningsind.	5,3	9,0
Byggnadsproduktion	5,6	17,0
Elkraft-, gas- och vattenproduktion/distribution	91,6	97,0
Totalt för industri	15,0	37,7
Handel	6,6	11,9
Transport och kommunikationer	83,3	82,2
Transporter	73,5	65,5
Kommunikationer	99,7	100,0
TOTALT	23,7	47,4

Dessa data ger oss möjlighet att bedöma den *italienska industrisektorns* branschstruktur. Italien skiljer sig ju från flera andra länder genom att den statliga industrisektorn är mycket betydande, vilket också framgår av tabellen. Sektorn svarar för 15 procent av den totala sysselsättningen i industrin som helhet och för 38 procent av de fasta investeringarna.

De branscher som är statligt dominerade eller där staten har nära nog

monopolställning är transporter och kommunikationer och elektricitet, gas och vatten samt gruvor. Men också inom den metallurgiska industrin har staten en mycket stor andel. Allmänt kan man konstatera, att de industrisektorer där staten har betydande andelar är de tunga kapitalkrävande branscherna, gruvor, metallurgisk industri, bilindustri samt kemisk och petrokemisk industri.

I allmänhet svarar också statsföretagens investeringar för en större andel i dessa branscher än andelen sysselsatta. Vad det implicerar kan vara svårt att fastställa. Men de statliga företagen förnyade detta år produktionsapparaten i större omfattning än de privata företagen. Det kan tyda på att de statliga företagen är teknologiskt ledande i den italienska industrin. (Data för 1974 ger samma bild som i ovanstående tabell.) Bilden kan också vara ett resultat av att de statliga företagen under tidigare perioder släpat efter och nu investerar för att hämta in ett försprång som de privata har. Data från 1963 som dock inte är lika disaggregerade antyder dock, att det inte är förklaringen. Då svarade den statliga industrisektorn (exklusive energibranscherna) för 6,3 procent av sysselsättningen och 27 procent av investeringarna i den totala industrisektorn.

Förklaringen kan också vara att de statliga företagen är större och mer kapitalintensiva eller de kan vara koncentrerade till specifika branscher inom en industrigren.

I de mindre kapitalkrävande branscherna livsmedels- och tobaksindustrin är förhållandet det motsatta. Statsföretagen har nästan 19 procent av de anställda men endast 11 procent av investeringarna.

Statsföretagssektorns branschfördelning i Västtyskland med avseende på *sysselsättningens fördelning år 1970* visas av nedanstående tabell.[87]

Järnvägsväsendet	25,7 %
Postväsendet	28,0
Flygtrafiken	1,4
Elektricitetsföretag	4,1
Gasproduktion/distribution	0,3
Kombinerade gas/vatten/elektricitet	1,7
Trafik och hamnföretag	3,2
Kombinerade utilities och trafik	1,0
Gruvor och mineral	3,2
Förädlingsföretag	7,0
Övrigt (kredit-, finans-, försäkringsväsen, handel och tjänster)	24,4
TOTALT	100 %

Det stora holdingbolaget VEBA och Volkswagenwerken ägs till 40 procent respektive 36 procent av staten, varför dessa inte betraktas som statliga företag. Inflytandet via lagstiftning gör, att staten har ett avgörande inflytande. De skulle, om de ingick i statsföretagssektorn, ha motsvarat — tillsammans med övriga liknande och anslutna företag —

cirka 14 procent av hela sektorn. Den stora övergripande strukturen är densamma som på andra håll. Infrastrukturverksamheterna är centrala liksom tung industri.

Det visas vidare av följande uppgifter, som beskriver *statsföretagens andel (av produktionsvärdet) i några produktionssektorer*[88] *år 1976.*

Kol	10,4 %
Brunkol	5,5
Masugnkoks	9,3
Tackjärn	11,7
Råstål	9,7
Råaluminium	48,5
Mineralolja	8,5
Elektricitet	17,6
Bilar	28,0
Skeppsbyggnad	19,3

Följande tabell visar *statsföretagssektorns andel av de sysselsatta i respektive bransch i Österrike*[89] *år 1972.*

Utilities och transporter	78 %
Industri och övrig produktion	23
Byggnadsverksamhet	2
Bank- och försäkringsväsende	70
Handel	1
Jord- och skogsbruk	3
Skogsbruk	20

Den allmänna bilden gäller i stort också för Österrike. Undantagen är den statliga finans- och försäkringssektorn, som är dominerande och att Österrike liksom Italien har en mycket betydande statlig produktionssektor.

Vidare är de statliga företagen i Österrike ofta stora enheter. Genomsnittsstorleken på företagen i landet är 15 anställda, medan de statliga företagen har en genomsnittsstorlek på 900 anställda.

Sammanfattning

1. Den statliga företagssektorn är i övervägande grad koncentrerad till infrastruktur, produktion och distribution av energi (elkraft och gas) samt vattenförsörjning, transporter och kommunikationer. Denna fördelning av statsföretagandet är generell i de undersökta länderna. Den ger en indikation om att hypotesen att naturliga monopol ofta förstatligas kan vara riktig. Det är vidare fråga om sektorer av ekonomin som kräver stora insatser av kapital, varför också hypotesen att kapitalkrävande branscher oftare förstatligas ges ett visst stöd.

2. De uppgifter vi har över statliga företags andel inom industrisektorn antyder, att andelen är expanderande och att de statliga företagen har en större andel i kapitalintensiva branscher. Även detta faktum skulle lämna stöd åt antagandet, att "kapital-hypotesen" kan vara riktig. Slutsatsen att "tunga" industribranscher har en större förstatligandebenägenhet än "lätta" stöds också av en undersökning utförd av Fredric Pryor. Han rankar industribranscherna efter en "lätt-tung" skala och korrelerar denna rankning med en motsvarande rankning över dessa branschers förstatligandebenägenhet.

   > "Thus the distinction between 'heavy' and 'light' industry appears to be the most important consideration in predicting which branches of mining and manufacturing are relatively most nationalized."[90]

   Naturligtvis kan man kritisera både sättet att räkna ut "tung — lätt" rankning liksom också osäkerheten och fåtalet data i förstatligande-rankningen. Men tillsammans med det material vi själva diskuterat, kan vi ändock betrakta dem som empiriska stöd för de nämnda hypoteserna.

3. Slutligen en observation i samband med diskussionen av Österrikes statsföretagssektor. Vi fann där, att statsföretagen hade en genomsnittlig storlek som klart översteg den genomsnittliga storleken i landet. Allmänt sett kan man konstatera, att detta sannolikt är ett generellt förhållande i de europeiska statsföretagen. En enkel genomgång av statsföretagen i några länder visar, att få av dem har mindre än 500 anställda och att många har mer än 1 000 anställda, i vissa fall tiotusental och även över hundra tusen anställda. Det kan ses som en illustration till den betydelse statsföretagen har i de nationella ekonomierna ur sysselsättningssynpunkt. I lågkonjunkturer har därför statsföretagen en betydande roll för att upprätthålla sysselsättningen. (Se appendix XII).

Hypotesprövning

Det statistiska material, som presenterats i statistik-appendix, tillåter en försiktig prövning av några hypoteser. Vi använder andelen av de totala fasta investeringarna som ett mått på statsföretagssektorns storlek. För Sveriges del hämtar vi av skäl som diskuterats data från den svenska nationalräkenskapsstatistiken. Det framgår av texten vilka proxy-variabler vi använder för de olika hypoteserna.

Hypotes 9, i vilken antas att statsföretagssektorn växer som ett resultat av stigande utvecklingsnivå, har testats på detta material med proxy-variablerna andel av totala investeringarna och BNP per capita. Det har gjorts för åren 1958 och 1968 för OECD-stater och utvecklingsländer. Inget av dessa fall visar något samband vid linjär regression (r^2 är i

samtliga fall mycket lågt). Variabelvärden, regressionsekvationen och r redovisas i appendix I. I diagram A och B i appendix finns värdena "plottade".

De länder som avviker från den "normala" bilden är Storbritannien som har en extremt stor statsföretagssektor samt Spanien och Portugal som är "u-länder" i Europa och har en extremt liten sektor. Samma data som ovan analyseras men med Spanien, Portugal och Storbritannien exkluderade för 1958 och samma länder samt Japan exkluderade 1968. Med denna manipulation etablerar vi ett samband med förklaringsvärde ($r = -0{,}73$ $r^2 = 0{,}53$ respektive $= -0{,}75$ $r^2 = 0{,}75$).

Det samband vi kan påvisa är negativt och förklaringsvärdet är relativt högt.[91] Resultatet kan tolkas som ju lägre utvecklingsnivå desto större andel statlig företagsamhet.

Det är ett resultat som ställer till problem. Vi har i hypoteserna antagit, att sektorn expanderar med en expanderande ekonomi och att mer utvecklade ekonomier har en större sektor än mindre väl utvecklade industriländer.

Det samband vi har funnit skulle kunna falsifiera en sådan hypotes, i varje fall dess senare del, att utvecklade ekonomier har en större statlig företagssektor. Den första delen kan ju fortfarande vara riktig att sektorn ökar med en expanderande ekonomi. Den långsiktiga trenden är att stigande utvecklingsnivå i den industrialiserade världen är kopplad till en expanderande statsföretagssektor. Den långsiktiga trenden har emellertid brutits under 1950-talet och 1960-talet.

Man skulle kunna tolka resultatet som ett tecken på att mindre utvecklade industriländer tvingats skaffa sig en omfattande statlig företagssektor som ett led i en strävan att stimulera tillväxt och expansion. Det har skett i situationer då dessa länder hamnat på efterkälken i förhållande till andra jämförbara ekonomier.

I stater där ekonomin expanderat har detta direkta incitament inte funnits och statsföretagssektorn har vuxit i en lugnare takt.

I det här fallet är dock förklaringen snarare historisk. I samband med andra världskriget eller under 30-talsdepressionen skedde omfattande förstatligaden i vissa stater, som Italien, Österrike, Finland och Storbritannien. Bland de länder som har en mycket hög utvecklingsnivå har vi länder som Sverige, USA, Danmark, Norge och Kanada, i vilka förstatligande inte skett i samma omfattning.

I så fall kan vi trots allt förena detta resultat med den konstaterade konvergenstendensen. I de länder som i en enda process genomfört omfattande förstatliganden under och efter andra världskriget har statssektorns expansion senare dämpats.

Vi har hittills endast diskuterat BNP per capita som mått på utvecklingsnivå. Det är naturligtvis av en rad skäl ett tveksamt mått. Ett annat mått skulle kunna vara andel storföretag i ekonomin. Som varibel för detta använder vi andelen sysselsatta i företag med fler än 1 000 anställda. Vi får dock inget samband med detta mått. Dessutom är antalet värde-par litet. I varje fall kan vi ställa oss tveksamma till denna faktor som förklaringsvariabel. Se appendix X.

En tänkbar förklaring till förekomsten av statliga företag skulle kunna vara storleken på ekonomin i meningen att flera privata företag kan expandera i stora ekonomier och uppnå en optimal storlek där skaleffekter kan utnyttjas. Företagen kan vidare antaga en storlek som tillåter företagen själva att finansiera större långsiktiga riskprojekt. Statligt ägarkapital skulle inte behöva tillskjutas för att garantera utveckling av viktiga riskprojekt i sådana ekonomier. I små ekonomier däremot kan inte företagen uppnå en sådan optimal storlek där skaleffekter och kapitalanskaffning utnyttjas och underlättas. Statligt ägarkapital måste till för att utveckla vissa branscher. Den statliga företagssektorn skulle således vara större i små ekonomier än i stora. Försök attt korrelera storlek på statsföretagssektorn och BNP som mått på ekonomins storlek ger dock inget samband. Se appendix IX.

Vi har också försökt att gruppera länderna efter storlek — mätt med BNP i dollar — och utvecklingsnivå — mätt med BNP per capita. En mycket svagt markerad tendens är, att små underutvecklade stater och stora utvecklade ekonomier har en större statlig företagssektor än små utvecklade ekonomier. Det markerade undantaget från den regeln är USA. Spridningen i de olika grupperna är dock ganska stor och skillnaderna mellan grupperna är små. Se appendix II, III och IV.

Vår slutsats är, att ekonomins storlek eller storlek kombinerad med utvecklingsnivå inte kan betraktas som förklaringsvariabler. I varje fall går den svaga tendens som har påvisats stick i stäv med den hypotes som här har prövats. Slutsatsen måste bli att hypotesen falsifierats.

Vi har vidare undersökt sambandet mellan statsföretagandet och utlandsberoendet då vi antog, att utlandsberoende ekonomier kunde förväntas ha en högre andel statligt företagande än andra. De påfrestningar som en världsmarknadsorienterad ekonomi utsätts för kan ha medfört förstatliganden för att lösa problemen. (Se hypoteserna.) I appendix VII och VIII redovisas resultaten av korrelationsberäkningarna. Vi finner inget, påvisbart samband.

I hypotes 9 antogs att den statliga företagssektorn kan betraktas som en automatisk följdföreteelse till den offentliga sektorn som aggregat. Försök att korrelera andelen av investeringarna med de offentliga utgifterna som mått på den offentliga sektorns totala storlek ger inget påvisbart samband, vilket visas i appendix V och VI. Vi betraktar också denna hypotes som falsifierad. Man kan ju eventuellt vända på hypotesen och hävda, att staten via andra medel löser uppgifter som den statliga företagssektorn har i ekonomin. Om dessa olika statliga medel är substituerbara så skulle det medföra, att en stor offentlig sektor (som ett grovt mått på offentliga åtgärder i ekonomin) motsvaras av en liten statlig företagssektor och tvärtom en liten offentlig sektor (färre medel att ingripa i ekonomin med) skulle medföra en stor statlig företagssektor. Sambandet i en regressanalys skulle då förväntas bli negativt. Något sådant samband finns inte, vilket framgår av anförda appendix. Samtidigt bör man också framhålla att problemet är alltför komplext för att tillfredsställande kunna testas med hjälp av denna regressionsanalys.

Sammanfattning

Det internationella kapitlet ger upphov till följande slutsatser.

1. Den historiska genomgången visar, att den statliga företagssektorn utvecklas i ganska klara etapper. Infrastrukturella verksamheter byggs ut under 1800-talet och fram till första världskriget. Under mellankrigstiden fortsätter utbyggnaden av de redan påbörjade verksamheterna och nya tillkommer i takt med de teknologiska framstegen. Under mellankrigstiden påbörjas statlig företagsamhet i produktionsverksamheter. Under andra världskriget och efterkrigstiden har förstatliganden framför allt dominerats av rena produktionsföretag. Tendensen i dag är, att statlig företagsamhet bedrivs och startas i de nya teknologiskt avancerade branscherna.

2. Det finns i den europeiska ekonomisk-historiska utvecklingen en klar tendens att statsföretagssektorn expanderar under perioder av krig och ekonomisk kris. Första världskriget, 30-talsdepressionen, andra världskriget och 70-talet är perioder, då sektorn har vuxit snabbt i flera länder.

3. Den växande statsföretagssektorn samordnas i holdingbolag ordnade branschvis när sektorn nått en viss storlek (allmänt från 1960-talet).

4. En speciell företeelse som flera stater använt sig av för att lösa infrastrukturella problem utgör de multinationella statliga företagen. Särskilda krav och förutsättningar har gjort sådana lösningar nödvändiga i vissa fall.

5. Vidare har ideologiska motiv spelat en roll i vissa förstatligandeprocesser. De har dock mer karaktären av utlösande och kompletterande förklaring än som grundläggande orsak. De grundläggande betingelserna kan i de flesta fallen härledas ur den socio-ekonomiska nivån.

6. Den statliga företagssektorns bidrag till ekonomins utveckling är betydande. Andelen av de fasta investeringarna utgör i allmänhet cirka 10—20 procent av landets totala. Vi har vidare funnit, att det finns en konvergenstendens så att länder med större sektorer minskar och länder med mindre sektorer expanderar i riktning mot detta intervall under efterkrigstiden. Med nya betingelser förändras naturligtvis detta, till exempel under recessionen de senaste åren då sektorn expanderat i de flesta länder.

7. Statsföretagens betydelse är vidare betydligt större när det gäller andelen av investeringarna än andelen av landets sysselsättning. Det har implikationer både för sektorn som stabilisator (investerings-

styrning av statsföretagen) i konjunkturförloppen och för tillväxten i landet.

8. Sektorn är vidare koncentrerad till kapitalintensiva och kapitalkrävande infrastruktursektorer av ekonomin. Hypotes I överensstämmer med en sådan slutsats. Det är också ofta fråga om naturliga monopol som förstatligats, vilket antas i hypotes 10.

9. Produktionsverksamheterna som vuxit fram huvudsakligen under efterkrigstiden är i stor utsträckning koncentrerade till basnäringar och kapitalintensiva branscher. Det finns en tendens till att "tunga" industrier oftare förstatligas.

10. Statsföretagen är vidare ofta ganska stora företag. Generellt förefaller det som om genomsnittsstorleken överstiger genomsnittsstorleken för landets företagssektor i stort.

11. En direkt testning av några av våra hypoteser mot kvantitativt material har gjorts och resultatet redovisas i tidigare avsnitt.

Noter

1 Några motiv skisseras av Elis Håstad, Statsägda företag i utlandet. En sammanfattande översikt, i SOU 1956:24, Statsägda företag i utlandet. En översikt redigerad av Elis Håstad. Se också W.A. Robson, Public Enterprise as a Function of Economic and Social Development, i Annals of Public and Co-operative Economy, Volym 44:1973 samt Walt Friedmann, A Theory of Public Enterprise i A.H. Hanson (Ed.), Public Enterprise A Study of its Organization and Management in Various Countries, Bryssel 1955.

2 Begreppet *infrastruktur* används i flera betydelser. Vi använder begreppet i betydelsen *ekonomisk infrastruktur* (till skillnad från exempelvis militär i.) och därvid huvudsakligen större fasta anläggningar som är nödvändiga för den ekonomiska utvecklingen som transporter, kommunikationer, hamnar, energianläggningar, vatten och avloppssystem etc. Denna del av realkapitalet är indirekt produktivt och utgör en nödvändig betingelse för den direkta produktionen av varor och tjänster i utvecklade ekonomier. I en vidare mening brukar också utbildningssystemet inkluderas i begreppet.

3 Lennart Bondesson, Finland, i Statsägda företag i utlandet, ss. 36—39.

4 Turid Ström-Eliasson, Norge, i Statsägda företag i utlandet, s. 78, samt SOU 1923:7, Statens ställning till järnvägarna i olika främmande länder. Redogörelse utarbetad för 1919 års järnvägskommitté, A. Lilienberg, s. 9ff.

5 Ingemar Nygren, Danmark, i Statsägda företag i utlandet, ss. 120—122.

6 Carl Olov Sommar/Arne Brodd, Storbritannien, i Statsägdà företag i utlandet, ss. 135—136, samt W.A. Robson (Ed.) Problems of Nationalized Industry, ss. 241—242.

7 Ibland diskuteras den offentliga sektorns expansion i termer av "neomerkantilism". Se exempelvis Lundberg/Wibble, "Nymerkantilism" och selektiv ekonomisk politik, i Lundberg/Backelin, a.a., s.s. 1—28.

8 Arne Brodd, Frankrike, i Statsägda företag i utlandet, s. 177, samt Robson, a.a., 239—240.

9 Östen Milstam, Västtyskland, i Statsägda företag i utlandet, ss. 223—226, samt Lilienberg, a.a., ss. 107, 153.

10 Arne Steneborn, Italien, i Statsägda företag i utlandet, ss. 251—258 samt Stuart Holland, The National Context, i Stuart Holland (Ed.), The State as Entrepreneur, s. 56.

11 Tolle Ramstedt, Nederländerna, i Statsägda företag i utlandet, ss. 280—281.

12 För en diskussion av några fall av statliga tändsticksmonopol och koncessioner se Ulla Wikander, Ivar Kreugers tändsticksmonopol 1925—1930. Fem fallstudier av marknadskontroll genom statsmonopol, Stockholm 1977.

13 L. Bondesson, Finland, a.a., ss. 38—39, samt SOU 1978:85, ss. 177—180.

14 Jämför Svensk Spannmåls AB, som bildades 1935 med liknande uppgifter.

15 T. Ström-Eliasson, Norge, a.a., ss. 78, 86—87, samt SOU 1878:85, ss. 181—184.

16 I. Nygren, Danmark, a.a., ss. 120—122.

17 C.O. Sommar/A. Brodd, Storbritannien, a.a., ss. 135—136 samt R. Kelf-Cohen, Nationalization in Britain. The End of a Dogma, New York 1958, ss. 13—14, 54 ff, 84 ff, samt William A. Robson, Nationalized Industry and Public Ownership, London 1966, ss. 29—37.

18 A. Brodd, Frankrike, a.a., ss. 174—175, 177—178, samt W.A. Robson a.a., ss. 239—241.

19 Ö. Milstam, Västtyskland, a.a., ss. 223—227.

20 A. Steneborn, Italien, a.a., ss. 252—253, 258—260, samt S. Holland, a.a., ss. 56—59.

Följande skiss visar IRI:s uppbyggnad idag.

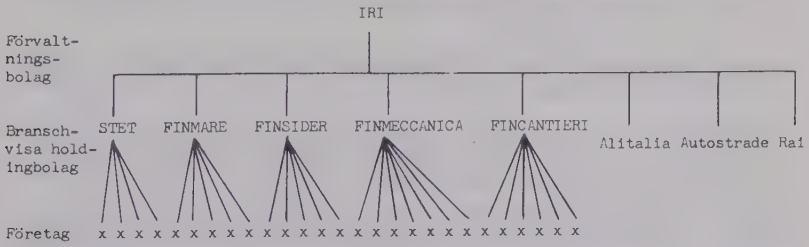

21 Andrew Shonfield, Modern Capitalism, The Changing Balance of Public and Private Power, London 1967, s. 179.

22 T. Ramstedt, Nederländerna, a.a., ss. 280—284.

23 Adolf af Jochnick, USA, Unionella företag, a.a., ss. 295—296.

24 Konstantin Katzarov, The Theory of Nationalization, The Hague 1964, ss. 36—37.

25 L. Bondeson, Finland, a.a., ss. 39, 67—70, samt SOU 1978:85, ss. 177—180.

26 T. Ström-Eliasson, Norge, ss. 78, 89—90, samt SOU 1978:85, ss. 181—184.

27 Litteraturen om förstatliganden i Storbritannien mellan 1945 och 1951 är rikhaltig. Vi har använt oss av följande arbeten: C.O. Sommar/A. Brodd, Storbritannien, a.a., ss. 137—140. W.A. Robson, a.a., ss. 249—252, 278—285. Kelf-Cohen, a.a., ss. 24—141. Vi har också själva diskuterat dessa förstatliganden i Storbritannien i en opublicerad uppsats, "Den statliga företagssektorns storlek och struktur i andra länder. En internationell komparativ utblick", Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala 1974. Det stora arbetet om denna periods förstatliganden är Norman Chester, The Nationalization of British Industry 1945—51, HMSO London 1975. Se också A.H. Hanson, Nationalization. A Book of Readings, London 1963, ss. 22—64 där motiv till förstatligande diskuteras.

Historien och bakgrunden till dessa förstatliganden diskuteras vidare i R. Kelf-Cohen, Twenty Years of Nationalization. The British Experience, Edinburg 1968, ss. 41—152 samt William A. Robson, Nationalized Industry and Public Ownership, London 1966, ss. 29—45.

28 A. Brodd, Frankrike, a.a., ss. 174—180. W.A. Robson, a.a., ss. 245—249. Robson jämför de franska och brittiska kolfältens behov av nytt kapital och reorganisering. Han hävdar att de franska kolfälten var i bättre skick än de brittiska men att den franska ekonomin var i ett så katastrofalt skick efter kriget att statlig intervention var nödvändig för att den för återhämtningen nödvändiga kolindustrin skulle kunna förbättras. Om förhållandet mellan kriget och de långsiktiga tendenserna till ökat förstatligande säger Robson följande: "War is the midwife of change. But the changes which war brings to birth are those whose seeds have for long been germinating in the womb of time. Indeed, war seems usually to have the effect of speeding events rather than of determining their course." S. 244.

29 Ö. Milstam, a.a., s. 226. Dudley Dillard, Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia, Lund 1969, s. 534.

30 A. Steneborn, Italien, a.a., ss. 254—261, samt A. Shonfield, a.a., ss. 184—185. Syditalien är ett problemområde i meningen att tillväxten och sysselsättningen där är mycket lägre än i övriga delar av landet. För att samordna de statliga stödåtgärderna, investeringarna och olika projekt bildades år 1950 Cassa per il Mezzogiorno. Organet syftar till att samordna de långsiktiga åtgärderna för att bygga upp denna region.

31 T. Ramstedt, Nederländerna, a.a., ss. 281—284.

32 H. Hagnell, Österrike, a.a., s. 348.

33 Alan T. Peacock/Jack Wiseman. The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom, London 1967, ss. 132—133.

34 Displacement effect bör i strikt mening betyda förskjutningar av andelens nivå. I Storbritannien, Frankrike och Österrike är det fråga om nivåförskjutningar. I andra fall har vi tolkat displacement effect som andelsförskjutningar.

35 Avsnittet bygger huvudsakligen på Stuart Holland, Adoption and Adaption of the IRI Formula: Britain, France, Canada, Australia, Sweden, West Germany, i Stuart Holland, a.a., sidorna 242—265. Vi har också använt avsnittet om Österrike av Hans Hagnell i SOU 1956:24 och vidare SOU 1978:85, Statligt företagande i samhällets tjänst. Betänkade av statsföretagsutredningen, sidorna 170—177. Se också de nationsvisa redogörelserna i Public Enterprise in the European Economic Community, CEEP, Review 1978, Paris.

Holland diskuterar inte Österrike som ett exempel på ett land som efterbildat IRI. Likheterna är ändock tydliga. I båda fallen har vi ett överordnat förvaltningsbolag under vilket finns flera branschvisa holdingbolag.

Trots de likheter vi diskuterar måste vi också komma ihåg att de olika förvaltningsbolagens struktur, målsättningar, storlek och ekonomiska betydelse skiftar från land till land. Se tabellen s. 24.

36 Enligt Nora Report som är ett av grunddokumenten när det gäller bakgrunden till IDI:s tillkomst. Nora Report publicerades 1968. Vi citerar rapporten efter Holland a.a., sidorna 252 ff.

37 Redogörelsen bygger på Carlos Fliegler, Multinational Public Enterprises, International Bank for Reconstruction and Development, Washington 1967, sidorna 23—75, samt G.O.Z. Sundström, Public International Utility Corporations. Case Studies of Public International Institutions in Corporate Form, A.W. Sijthoff-Leiden 1972, sidorna 7—18, 19ff, 40ff, 84ff, 100ff, samt G.O.Z. Sundström, The Public International Utility Corporation. Corporate Law and Public Institutions in International Economic Cooperation. A Comparative Study, Helsingfors 1971.

38 Se till exempel Ingvar Svennilson, Growth and Stagnation in the European Economy, UN, Geneva 1954, ss. 3—15.

39 Svennilson, a.a., ss. 220—230. "The correlation is fairly close i.e. manufacturing output can be fairly well "explained" by the changes in exports and investment."

40 Vi har diskuterat källproblem i den internationella statistiken i vårt bidrag till Bo Gustafsson (red.), a.a., ss. 112 ff.

41 F. Pryor, a.a., ss. 42 ff samt 438 ff. J.F. Dewhurst/J. Coopock/P. Lamartine Yates, Europe's Needs and Resources. Trends and Prospects in Eighteen Countries. New York 1961, s. 436. United Nations Economic Survey of Europe in 1959, Geneva 1960, kapitel V, s. 2.

42 Les entreprise publique dans la Communauté Economique Européene, Paris Dunod 1967 samt Die Entwicklung der Öffentlichen Wirtschaft im Europa der Neun, Brüssel 1973 samt Public Enterprise in the European Economic Community, C.E.E.P. Review 1978, Paris.

43 Behovet att skapa homogena användbara serier inriktade på jämförelser mellan länderna och över tiden är markant. Det har dock legat utanför våra möjligheter att med bas i nationell statistik arbeta fram sådana serier. Det krävs sannolikt att man arbetar igenom nationalräkenskapsmaterial för olika länder på platsen för att klassificeringen av olika företagskategorier skall bli riktig. Problemet påtalas av Olle Krantz i en recension i Historisk Tidskrift Nr 2 1978 av Bo Gustafsson, Den offentliga sektorns expansion.

44 Rita Maurice (ed.), National Accounts Statistics. Sources and Methods, HMSO, London 1968, sidorna 39—42, 248. Den statistiskt korrekta formuleringen är att säga att det är 90 procents sannolikhet att det verkliga värdet ligger inom de angivna felmarginalerna.

45 Simon Kuznets, National Income and Its Composition, National Bureau of Economic Research, 1942, Vol. II, Chapter 12. Här citerat efter Oskar Morgenstern, On the Accuracy of Economic Observations, Princeton, N.J. 1965, sidorna 252—259. Morgenstern diskuterar vidare olika slag av felkällor och hur de uppstår i nationalräkenskaperna. "National income is a total of composites which differ in reliability from sector to sector and year to year, and hence the error of the composite is a complex amalgam of errors in the parts whose magnitude is not easily determined." A.a., sidan 252.

46 Morgenstern, a.a., s. 282. På sidorna 276—282 diskuteras den internationella statistiken.

47 A.H. Hanson (ed.), Public Enterprise. A Study of its Organisation and Management in various Countries, Bryssel 1955. I en uppsats av Walt Friedmann, A Theory of Public Industrial Enterprise, sidan 15—16, konstateras. "There is an almost infinite variety of forms chosen by the different states for the pursuit of public enterprise, but all these forms approximate to one of three main types: the first is administration by government department; the second is the joint stock company governed by company law but controlled by public authority as the principle shareholder; the third is the public corporation

proper a relatively new but most important type of public enterprise, developed in particular by the countries of the British Commonwelth." Begreppsliga avgränsningar diskuteras också i inledningen sidan 3 ff.

48 Peacock/Wiseman, The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom, sidorna 121—133, använder t.ex. begreppen "nationalized industries", "public corporation" och "public enterprise" synonymt utan att något av begreppen definieras.

49 Yearbook of National Accounts Statistics 1957, New York 1958, sidan VIII. Samma definition används i senare utgåvor av publikationen. Statistiken förmår endast i ett fåtal fall skilja mellan government enterprise och public corporation. I jämförelse med den tidigare introducerade svenska terminologin motsvarar government enterprises ungefär affärsverksformen. Affärsverken är ju budgetstyrda och får sina investeringsmedel via statsbudgeten. Public corporations är dock en vidare form än aktiebolagsformen. De statliga aktiebolagen regleras ju av bland annat aktiebolagslagen.

50 Se Lennart Waara, Orsaker till förstatliganden. Teori- och metodproblem, i Bo Gustafsson, Den offentliga sektorns expansion, Uppsala 1977, sidorna 116—120.

51 Se statistik appendix XV för en diskussion av de lokala företagen i statistiken och jämförbarheten mellan länderna.

52 Se statistik appendix XV.

53 F. Pryor, a.a., ss. 46—47, har inte granskat sitt material källkritiskt. Det har medfört att P. i sina data för public enterprise *inkluderat* "public administration" och "defense" för *vissa* länder! Dessa data används bland annat för att konstruera en "nationalization ratio" över statsföretagssektorns relativa ekonomiska betydelse och för avancerad statistisk behandling!

54 Titeln på den huvudserie som använts är "Composition of gross domestic capital formation." Det framgår av statistik appendix XI hur serierna i de olika volymerna sammanlänkats och om nationalräkenskapssystemet ändrats under undersökningsperioden.

55 För ytterligare källinformation hänvisas till statistik appendix XI. De faktiska poster som hänförs till fasta investeringar i statistiken diskuteras i samband med definition av begreppen i inledningen till de enskilda volymerna.

56 Tabellerna i statistik appendix I och XI samt A och B sammanfattas utan att alla data refereras.

57 Se uppgifterna över Sverige i statistik appendix XI samt i kapitel V. Se också diskussionen i Gustafsson, a.a., ss. 117 ff.

58 Se kap. V.

59 Mätt med BNP per capita. Se statistik-appendix I.

60 Se statistik-appendix A, B och XI. Se också litteraturkapitlet där viss litteratur på området presenteras.

61 I Frankrike minskar statsföretagsandelen från 24,9 procent år 1958 till 19,8 procent 1968. I Holland minskar andelen från 19,3 procent 1954 till 12,6 procent 1973 och i Storbritannien från 46,0 procent 1953 till 33,4 procent 1968. Österrike slutligen uppvisar en minskning från 27,3 procent 1953 till 17,2 procent 1967. I länder med små andelar som Portugal och USA ökar sektorn över tiden från 4,4 procent 1953 till 9,1 procent 1973 respektive från 1,7 procent 1950 till 3,8 procent 1968. I Spanien expanderar sektorn vidare från 11,9 procent 1955 till 13,6 procent 1967. Se också statistik-appendix XI.

62 Statsföretagssektorns andel av den reala kapitalbildningen har korrelerats mot tiden enligt den linjära ekvationen $I_{t1\ldots2} = a + b\,t$ där I står för sektorns andel av de totala fasta investeringarna. Parametrarna a och b uttrycker sektorns initiala storlek (enligt den anpassade regressionslinjen) respektive trendlinjens lutning. Negativa b anger således en minskande trend och positiva b en ökande trend. Ekvationerna har grupperats i tre grupper. Grupp I omfattar estimationer med signifikanta t-värden på 5-procents nivån. I grupp II anges de skattningar som har "hyggliga" t-värden (signifikanta på 10-procentsnivån) och i grupp III de som har dåliga. Efter varje ekvation anges först t-värdena och därefter R^2 samt antalet observationer.

I.	Danmark	$I = 12{,}5561 - 0{,}1046\,t$	−2,8718	0,3267	19
	Japan	$I = 16{,}0627 - 0{,}3191\,t$	−2,4028	0,3908	11
	Storbritannien	$I = 41{,}2561 - 0{,}6272\,t$	−4,0740	0,4941	19
	Sverige	$I = 12{,}9772 - 0{,}2352\,t$	−6,8417	0,6803	24
	USA	$I = 1{,}7368 + 0{,}5737\,t$	7,6711	0,7759	19
	Frankrike	$I = 27{,}0104 - 0{,}4063\,t$	−3,9369	0,6596	10
	Portugal	$I = 4{,}1941 + 0{,}1947\,t$	5,5277	0,6707	17
	Österrike	$I = 29{,}0092 - 0{,}6993\,t$	−4,5382	0,6959	11
II.	Belgien	$I = 13{,}4286 - 0{,}3036\,t$	−1,7363	0,3762	7
	Holland	$I = 17{,}8792 - 0{,}1427\,t$	−1,8694	0,1627	20
	Israel	$I = 16{,}5478 + 0{,}3782\,t$	1,7318	0,3000	9
	Kanada	$I = 10{,}3702 + 0{,}1161\,t$	1,9767	0,1869	19
III.	Norge	$I = 15{,}2457 - 0{,}0510\,t$	..	0,0280	12
	Australien	$I = 19{,}2628 - 0{,}1119\,t$	..	0,0907	12
	Finland	$I = 15{,}4405 + 0{,}1119\,t$	0,9325	0,1271	8
	Island	$I = 9{,}9079 + 0{,}1024\,t$	0,7782	0,0481	14
	Spanien	$I = 11{,}9722 + 0{,}0357\,t$	0,5306	0,0341	10

63 Se statistik-appendix, diagram A och B.

64 För den svenska varvsnäringen har sysselsättningsmultiplikatorn beräknats till 1,8 att jämföra med 1,25 i tele- och el-industrierna. Se John Ekström, a.a., sidan 84 ff.

65 CEEP, Die Entwicklung . . . , sidorna 195—197.

66 CEEP, Public Enterprise in the European Community, Review 1978, Paris, sidorna A1—A164. Stuart Holland diskuterar den statliga företagssektorns roll — i synnerhet i form av IRI — i en allmän ekonomisk politik. Se a.a. sidorna 5—44 samt vår diskussion av Holland i litteraturkapitlet.

67 I EG-staterna har statsföretagen expanderat under 70-talet. Ofta har orsaken varit ekonomiska svårigheter i olika branscher. Efter 1974 har energikrisen och den internationella recessionen resulterat i statsingripanden i form av förstatligande.
State Business. Public Enterprise in the EEC. Bilaga till statsföretagsutredningens betänkande SOU 1978:85. Ds I 1979:1, sidorna 5, 37—38. I CEEP, Public Enterprise . . ., visas statsföretagens viktiga roll som anti-kris instrument under 70-talets kriser. Sidorna A1—A164. I ett annat CEEP-arbete hävdas att debatten om statsföretagens mål och roll i ekonomin aktiveras i tider av recession eller stagflation. Offentliga myndigheter betraktar statsföretagen som instrument och kräver att de skall lösa ekonomiska, sociala och miljöproblem. Det medför en expansion av målsättningarna med statsföretagen. Den slutsats vi kan dra av det är att statsföretagen inte bara expanderar under konjunkturkriser utan att också målsättningarna blir ambitiösare. Report by a Working Group of the European Centre of Public Enterprises (CEEP). The Finance of Public Enterprises in Countries of the European Community, London 1978, sidorna 1 och 6.

68 För en källkritisk diskussion av jämförbarheten i tabellens data, se statistik appendix XIV.

69 CEEP 1978, sidan A85.

70 CEEP 1973, sidan 137. CEEP 1978, sidan A51—A53. Se också E. Huret, C. Keller, G. Honoré, J. Rivier, Les Entreprises Publiques de 1959 à 1969, Les Collections de l'I.N.S.E.E., No. 52, Serie E, No 11, 1972. Med något andra siffror ges en bild som överensstämmer med den anförda. Mellan 1959 och 1961 minskar sektorn i absoluta och relativa termer. Från 1961 sker en fortlöpande expansion i absoluta tal men den relativa minskningen fortsätter.

Den statliga företagssektorns andel av totala sysselsättningen är uträknad som andel av totala antalet anställda exklusive jordbruket.

71 Huret, m.fl., a.a., sidorna 36—37 samt CEEP 1973, sidorna 137, 142, 151—162. CEEP 1978, sidan A51.

72 Huret m.fl., sidan 37.

73 Se appendix XI.

74 CEEP, 1978, sidan A54—A56.

75 CEEP 1967, sidan 583. CEEP 1973, sidorna 65—66. CEEP 1978, sidorna A21—A23. Antalet anställda i statsföretagen överensstämmer inte i de två senaste volymerna, därför anges båda serierna. Trots skillnader torde trenden framgå hyggligt. Statsföretagssektorns relativa andel av totala lönesumman utgjorde under åren 1971—1976 mellan 8,9—9,0 procent. Den stabila andelen antyder att statsföretagen följer mönstret för ekonomin som helhet.

Löneandelen för anställda i statsföretagen kan vara ett sämre mått än andelen av antalet sysselsatta. Om det till exempel förekommer systematiska löneskillnader mellan statliga och privata företag snedvrids totalandelarna. Vi har ingen anledning att misstänka att sådana skillnader förekommer. Därför utgör sannolikt löneandelen en bra bild av statsföretagssektorns sysselsättningsutveckling under 1970-talet.

76 CEEP 1967, sidan 583. CEEP 1973, sidorna 191—197. CEEP 1978, sidorna A83—A100. Statsföretagens andel av totala sysselsättningen anges till 7,2 procent 1971 och 25,1 procent 1977! Andelen har således räknats ut på olika bas utan att det framgår. Vi har därför hämtat uppgifter över totala sysselsättningen i Italien från annan statistik och räknat fram korrektare andelar. Yearbook of Labour Statistics 1978, International Labour Office, Geneva.

77 CEEP 1973, sidorna 191—197. CEEP 1978, sidorna A83—A100.

78 CEEP 1973, sidorna 297—298. CEEP 1978, sidorna A115—A116.

79 CEEP 1978, sidorna A20, A56, A91, A116. Observera att uppgifterna inte är jämförbara länderna emellan eller med de kapitalbildningsdata som anförts i appendix XI. Orsaken är i första hand att basen för andelarna inte är lika definierad. De torde dock ge en antydan om aktuella trender.

80 CEEP 1967, sidan 585. Branschsfördelningen är beräknad som respektive branschs andel av statsföretagssektorns totala antal anställda.

81 Ibid., sidan 585. Genomsnittliga andelen beräknad på följande sätt: Antalet anställda i varje bransch i samtliga länder har adderats, varefter andelen av statsföretagens totala antal anställda i samtliga länder beräknats.

82 CEEP, Die Entwicklung . . . s. 27.

83 E. Huret m.fl., a.a. s. 45. Branschstrukturen är beräknad som respektive branschs andel av statsföretagssektorns totala *investeringar*. Det sättet att mäta branschfördelningen är inte direkt jämförbart med en fördelning av antalet anställda. Kapitalintensiva branscher får en större relativ andel vid fördelningen av investeringarna.

84 CEEP 1967, ss. A51—A53.

85 Stuart Holland, a.a., s. 290.

86 CEEP, Public Enterprise . . ., s. A94.

87 CEEP, Die Entwicklung, ss. 65, 83—110.

88 CEEP, Public Enterprise . . . s. A35.

89 CEEP, Public Enterprise . . . s. A148.

90 Fredric Pryor, a.a., ss. 59—62, 446—447. Tung-lätt-rankningen har gjorts på följande sätt:

> "The 'heavy-light' ratings were calculated as a weighted average of rank of number of workers and employees in an average size enterprise (arithmetic average), rank of amount of capital in an average size enterprise, and rank of average degree of monopoly. The first two received weights of 1; the third variable received a weight of two".

91 Då vi i de flesta fall har ganska få observationer måste tolkningen hållas försiktig.

Kapitel IV Den statliga företagssektorns uppkomst och utveckling i Sverige

Inledning

I kapitlet diskuteras den historiska utvecklingen utan att detaljerna i varje enskild förstatligandeprocess beskrivs. Vissa principiellt viktiga fall behandlas utförligare.

Syftet är att påvisa mönstren i statsföretagssektorns framväxt. Kapitlet syftar också till att undersöka motiveringar till förstatliganden som knyts till orsaksanalysen i hypotesavsnittet.[1]

Affärsverkens tillkomsthistoria

Den äldsta formen för statlig affärsverksamhet i särskilda former är affärsverken. De nu existerande affärsverken, sju till antalet, har tillkommit vid skilda tidpunkter. Det äldsta — postverket — utvecklades ur en förordning från sextonhundratalet, medan de yngsta — försvarets fabriksverk och luftfartsverket — tillkom på 1940-talet.

Postverket

Med postverk i nutida bemärkelse avses en offentlig institution som mot erläggande av bestämda avgifter befordrar post av olika slag och som vem som helst kan betjäna sig av. Postverksamheten har senare kompletterats med bank- och gireringsverksamhet.

Posthistorikern Teodor Holm hävdar att Sveriges offentliga postväsen initierades den 28 juli 1620.[2] Då inrättades en regeringspost för att den svenska regeringen skulle kunna hålla sig underrättad om förhållandena i utlandet. Något postväsen i egentlig mening var det inte fråga om. Visserligen befordrades "köpmansbrev" men privata brev var uteslutna. Det fanns inte heller några postkontor i Sverige.

Postverkets egentliga stiftelseurkund torde vara den, på Axel Oxenstiernas förslag, den 20 februari 1636, utfärdade "Förordning om postbådhen". Enligt förordningen skulle det upprättas poster över hela landet. Postbonden eller posthemmanet skulle ansvara för att posten fördes vidare. Detta postväsende svarade huvudsakligen för befordran av statspost men också privatpost skulle distribueras.

I en författning, som utgavs några år senare, uppställdes som mål, att inkomsterna från postverksamheten dels skulle finansiera verksamheten, dels användas till att förbättra postförbindelserna för allmänheten och därtill lämna ett överskott till kronan. Därmed var postverket som skattekälla etablerat.

Statsmakterna betraktade under lång tid postverksamheten i första hand som skattekälla och i andra hand som ett instrument för att skapa förbättrade postförbindelser. Först under 1800-talet kom de fiskala anspråken att träda tillbaka.

I och med industrialismens genombrott i Sverige från och med mitten av 1800-talet skapades förutsättningar för ett utvecklat postväsen i dagens mening. Kommunikationsväsendet revolutionerades genom järnvägarnas tillkomst och det allmänna vägnätets utbyggnad. Av särskilt stor betydelse för postföringen var naturligtvis järnvägarna. År 1856 betjänade sig postverket för första gången av järnvägen för att frakta post. Det skedde på linjen Malmö—Lund.

I samband med att transportväsendet genomgick denna omvandling genomfördes också en rad postala reformer för att förbättra postväsendet. Administrativt och organisatoriskt effektiviserades verksamheten. En ny distriktsindelning infördes. Nya lagar och bestämmelser för postverksamheten infördes. Den gamla postorganisationen försvann när det sista posthemmanet indrogs år 1870. Därmed var ett nytt och till industrisamhället anpassat postverk etablerat. Det organiserades för att kunna betjäna nya samhällsgrupper och möta de nya krav som ett expansivt industrisamhälle skulle komma att ställa.

Fortfarande var dock postverket närmast att betrakta som en del av statsförvaltningen. Först i och med 1911 års budgetreform blev verkets ställning som affärsverk klargjort.

Den budgetreform, som 1911 års riksdag beslutade om, innebar att flera av de *verk som arbetade inom förvaltningen* gavs en form som svarade mot deras affärsmässiga inriktning. De fick en *friare ställning i förhållande till förvaltningen,* vilket medförde att deras karaktär av affärsdrivande företag blev klarare markerad.[3]

Postverkets verksamhet utökades med postsparbanken år 1884. Förslag till sparinrättning "för de små och obemedlade i samhället" hade väckts redan under 1800-talets första decennier. Riksdagen beslutade dock först 1883 om inrättandet av en postsparbank. Tillskyndarna till förslaget ansåg att en sådan inrättning kunde bidra till att "mildra fattigdomen och öka antalet som ägde".

Orsaken till att ett sådant förslag aktualiserades var den industriella revolutionen som skapade en lönearbetarklass och därmed bidrog till en omvälvning av samhällsstrukturen. Produktionens centralisering till större företag och industriella centra ökade tillsammans med det förbättrade kommunikationssystemet den geografiska rörligheten och satte igång en urbaniseringsprocess.

Antalet lönearbetare ökade, rörligheten ökade och därmed också de sociala problemen. En väg att sörja för deras ekonomiska välfärd blev att öppna möjligheterna till sparande för oförutsedda behov och för fram-

tida säkerhet. I ett samhälle med outvecklat socialförsäkringssystem var det den enda vägen till någon form av säkerhet.

Andra försök att öppna sparbanker gjordes men det var först när postverket startade sparbanksverksamhet som man fann en form lämpad för de arbetande klasserna. Den var lika "tillgänglig som krogen och handelsboden" som någon uttryckte saken vid 1883 års riksdag.

Framväxten av en marknadsekonomi och monetariseringen av ekonomin medförde också ett växande behov av att kunna överföra pengar. Till en början skickades pengar via posten i brev av olika slag. Det var dock ett ganska otympligt och osäkert sätt. De kommersiella intressena behövde smidigare former. År 1866 infördes postanvisningen. Därmed skapades en metod som innebar att pengarna inte behövde följa transporten. Så småningom blev också denna metod otillräcklig för samhällets behov av penningtransaktioner. Postgirot växte fram. Postgirot möjliggjorde kontantlösa betalningsoperationer. I stället överfördes medel (girerades) från ett konto till ett annat. Postgirokontot inrättades år 1925 efter mönster från Österrike.[4]

Sammanfattning

Postverket uppstod ur den statliga administrationens egna behov av förmedling av underrättelser. Därefter blev postverket också ett fiskalt instrument och förvandlades med industrialismen till en för marknadsekonomin nödvändig infrastrukturell offentlig institution.

Televerket

Televerkets tillkomst sammanhänger med den industriella revolutionen. Den tekniska utvecklingen på kommunikationsområdet skapade förutsättningarna. Uppfinningen av den elektriska telegrafen medförde att meddelanden snabbt kunde föras över långa avstånd. En efterfrågan på sådana tjänster växte också fram. Det nya marknadsekonomiska samhället hade behov att ett snabbt och effektivt system för att överföra information.

I Sverige hade optisk telegrafi funnits sedan 1700-talet för militära ändamål. Den första elektriska telegraflinjen öppnades år 1853 och tre år senare inrättades statens telegrafstyrelse. Den fortsatta utvecklingen gick snabbt och nya linjer öppnades. År 1890 fanns det 168 egentliga telegramstationer och nio telegramexpeditioner och 23 000 km telegrafledningar. Trettio år senare var telegrafstationerna 151, telegramexpeditionerna 1 400 och ledningsnätet 44 300 km. De statliga och enskilda järnvägarna byggde telegrafledningar för sina specifika behov. Detta telegrafnät omfattade vid sekelskiftet 1 300 telegrafstationer och ett ledningsnät om 21 000 km.

I valet mellan statlig och privat regi blev det redan från början så att

staten kom att svara för teletrafiken på samma sätt som för postverksamheten. För det första var det naturligt att staten som anlagt den optiska telegrafen också anlade och upprätthöll den elektriska. För det andra kvarstod de politiska och militära skäl som föranlett staten att anlägga den optiska telegrafen. Statens direkta intresse var att åstadkomma snabba och effektiva förbindelser med landets olika delar. Både civila och militära myndigheter behövde telegrafen för att vidarebefordra underrättelser av olika slag. För det tredje torde riskerna med ett helt oprövat projekt ha varit betydande. Investeringskapitalets storlek och långsiktiga utmognad (lång omslagstid och därför under i övrigt lika förhållanden låg räntabilitet) resulterade i att privat kapital inte attraherades. Statens medverkan krävdes. För det fjärde talade en rad juridiska problem också för att staten borde handha verksamheten. Bland annat uppstod svårlösta problem när ledningar skulle dras fram över enskild mark. För det femte krävde anknytningen av det svenska nätet till det internationella ett statligt huvudmannaskap.

Det fanns alltså vägande skäl som talade för att staten borde driva telegrafverksamheten. Någon konkurrens i egentlig mening från privat kapital kom heller aldrig till stånd även om vissa smärre initiativ förekom.

Graham Bell konstruerade den första telefonen 1876. Redan i början av 1880-talet började ett svenskt telefonnät ta form. Den privata företagsamhet som vid införandet av telegrafen förhöll sig passiv byggde från början upp telefonnätet. Erfarenheter av privat drift fanns från bland annat USA. Dessa var naturligtvis viktiga att bygga på. Telegrafnätets stora betydelse för industrin betydde sannolikt också att man förväntade en god förräntning på investeringar i telefonkommunikationer. Det första stora telefonbolaget i Stockholm, Stockholms Bell Telefonaktiebolag hade amerikansk aktiemajoritet. Önskan om en snabb och hög avkastning gjorde att abonnemangen blev belagda med höga avgifter. Ett konkurrentföretag, Allmänna Bolaget, bildades och var snart större än Stockholms Bell.

På flera håll i landet bildades lokala företag, oftast i form av föreningar. I en utredning[5] hävdas:

> "På grund av de fria former, varunder telefonväsendet utvecklade sig i landet, kunde telefonen bli populär och dess utbredning ske hastigare än i andra länder, där staten i allmänhet genom lagar eller skatter eller statsmonopol lade olika slag av hinder för den enskilda företagsamheten."

Men den berörda utvecklingen medförde också vissa nackdelar. Föreningarna tog inte ut tillräckliga avgifter för att ackumulera tillräckligt med kapital för nödvändiga re- och nyinvesteringar. Svårigheterna ökade i takt med att ledningsnätet blev för litet och dessutom slets ut. Många föreningar sålde sina nät till telegrafverket, som på detta sätt successivt kom att ta över allt större delar av telefonväsendet.

I början av 1880-talet fick telegrafverket statsmakternas tillåtelse att driva telefonverksamhet. Till en början var telegrafverket intresserat av det nya kommunikationsmedlet för att hindra förlustbringande konkurrens för telegrafverksamheten när telefonväsendet spreds till landsbygden. I och med att telegrafverket fick ansvar för telefonväsendet kom dock utbyggnaden att drivas mer planmässigt. Eftersom telefonväsendet i detta skede främst syftade till att underlätta telegrafverksamheten, byggdes telefonnätet ut till sådana anläggningar som låg mer än en kilometer från telegramstationerna. En kilometer var den fastställda gränsen för telegramutbärning. Det betydde att industrianläggningar, järnbruk, sågverk och större jordegendomar fogades till systemet. Telefonlinjer drogs också till delar av landet som låg avsides och var glest befolkade. Även om utgångspunkten för åtgärderna var en önskan att undvika konkurrens mellan telefon- och telegrafnäten blev resultatet att ett snabbt och rationellt kontaktsystem för näringslivet etablerades. Vad detta betydde för företagen och affärsverksamheten ifråga om kontakter med kunder, leverantörer, banker o.s.v. inses lätt. År 1883 kungjordes viss begränsning i enskilda bolags rätt att uppföra telefonledningar. Återigen kom initiativet från telegrafverket som önskade undvika konkurrens.

I slutet av 1880-talet började man göra upp planer för ett rikstelefonnät. Då hade också uppfattningen att telefonen utgjorde en farlig konkurrent till telegrafen övergivits. Telefonen i telegrafverkets regi visade sig vara ett kommunikationsmedel som kompletterade telegrafen och som fick stor betydelse för näringslivet.

I samband med utbyggnaden av ett rikstelefonnät och nybyggnad av lokala och regionala nät inköptes de flesta enskilda linjer utanför Stockholm. I stockholmsområdet hade dock telegrafverket hård konkurrens från de tidigare nämnda Allmänna bolaget och Bellbolaget. År 1907 konstituerades Aktiebolaget Stockholmstelefon, som inköpte de båda stora enskilda företagen. Elva år senare kom en uppgörelse till stånd mellan detta företag och telegrafverket om övertagande av verksamheten. Skälen var framför allt en önskan att inom rikstelefonnätet genomföra enhet och likformighet i fråga om villkor för utnyttjande av telefonen. Så länge det privata nätet fanns kvar i Stockholm blev det svårt att vinna över de abonnenter som endast var i behov av lokala samtal och som utnyttjade de lokala privata bolagens service. Rikstelefonnätet behövde också komplettera det egna lokalnätet genom att inköpa de privata lokalnäten. Det i lokalnätet nedlagda kapitalet blev annars aldrig räntabelt. Abonnenterna var för få för att kunna betala de avgifter som behövdes. I och med byggnaden av rikstelefonnätet lyckades man skapa ett enhetligt telefonsystem för hela riket.

Följande tabell visar linjenätens omfattning för telegrafen och telefonen under de första 40 åren (i tusental km).

Tabell 1

År	Telegrafverkets telegrafledningar	Telegrafverkets telefonledningar	Enskilda telefonledningar
1885	21,0	2,2	
1890	23,1	12,8	39,8
1895	24,6	55,6	38,7
1900	28,0	111,0	50,0
1905	29,7	166,4	84,8
1910	32,2	263,5	132,3
1915	35,0	360,2	184,8
1920	44,3	651,4	4,0
1924	46,6	734,8	4,1

Källa: SOU 1925:39, ss. 21 och 34.

Siffrorna illustrerar den mycket stora ökningen av telefonnätet efter beslutet om uppbyggnaden av rikstelefonnätet. Redan 1895 var telegrafverkets telefonnät större än de privata företagens och expanderade sedan snabbare.

År 1890 passerade utbyggnaden av telefonledningarna televerkets telegrafledningar i antal kilometer och växte sedan i snabb takt. Minskningen av de enskilda telefonlinjerna efter 1915 och den kraftiga ökningen av televerkets linjer beror på det tidigare nämnda förstatligandet av det stora stockholmsbolaget.

Telegrafverket anlade i början av 1890-talet en egen verkstad för produktion av telemateriel. Det ansågs olämpligt att verket skulle vara helt och hållet hänvisat till privata verkstäder.

Telegrafverket fick sin första organisation genom ett reglemente år 1856. I fråga om verkets ställning som affärsdrivande enhet i statsförvaltningen var situationen oklar. Till en början — fram till 1872 — stod verket utanför riksstaten. Det grundläggande anläggningskapitalet anvisades av staten men sedan drevs verksamheten med de vinstmedel som inflöt och med bidrag från handels- och sjöfartsfonden. Under åren 1868—1911 härrörde verkets investeringskapital för telegrafanläggningar huvudsakligen ur verkets egna ackumulerade vinstmedel. För telefonanläggningen erhöll verket emellertid investeringskapitalet i form av lån från statsverket.

Efter år 1872 infördes verkets inkomster och utgifter i riksstaten. Genom att verket omfattades av förändringarna i samband med budgetreformen år 1911 klargjordes slutligen verkets karaktär som affärsdrivande verk.

Senare har verksamheten utvidgats med radioanläggningar för teletrafik med fartyg och med andra länder. Från år 1925 handhar televerket sändningsverksamheten för radioprogram och senare har också sändningsverksamheten när det gäller televisionsprogram lagts på televerket.[6]

Sammanfattning

I ett litet land med liten marknad kan staten komma att handha vissa infrastrukturverksamheter. Orsaken kan dels vara att staten har kapitaltillgångar och kan ta långsiktiga risker och acceptera en osäkrare avkastning än privat kapital. Andra orsaker kan vara att staten har de medel och den överblick som en systematisk utbyggnad kräver även om projekten bedöms som företagsekonomiskt lönsamma.

Telegrafnätets uppbyggnad i Sverige var en ny verksamhet där erfarenheter av enskild drift i stort saknades. När telefonväsendet byggdes upp hade man erfarenhet av telefonverksamhet i enskild regi ifrån andra länder. Det privata kapitalet var också mycket aktivt i början. I Sverige hade vi till och med utländskt kapital inblandat i de första större telefonbolagen. Riskerna bedömdes uppenbarligen som mindre och avkastningen som tillräcklig för att stora investeringprojekt skulle startas.

När staten övertog verksamheten kom en planmässig utbyggnad till stånd. Både telegraf- och telefonnätets genombrott och systematiska uppbyggnad går hand i hand med statligt huvudmannaskap och statliga initiativ. Först i och med detta steg sprids de nya kommunikationsmedlen till en allmänhet och knyts till industrier och affärsföretag. Näringslivet var naturligtvis beroende av att kommunikationerna förbättrades och expanderade för att själva kunna expandera sin verksamhet.

Statens järnvägar

Demografiska och ekonomiska förändringar under 1800-talets första hälft skapade behov av förbättrade kommunikationer i samhället.

Folkmängden i Sverige steg från 1810 till 1850 med en dryg miljon från 2,40 miljoner till 3,48 miljoner, en ökning med 45 procent.

En begynnande industrialiseringsprocess märktes. Bergshanteringens stagnation bröts under 1830-talet när lancashiresmidet infördes. Sågverksindustrin expanderade under 1850-talet när efterfrågan från England steg. Under 1840-talet uppstod de första verkstadsföretagen, tändsticksfabrikerna och bryggeriindustrierna. Vissa textilindustrier expanderade också under denna tid.

Befolkningsökningen och framväxten av centraliserade marknader skapade en efterfrågan på förbättrade transportmöjligheter. Marknadshushållningen bygger på ett utvecklat transportsystem. Till en början stod två möjligheter öppna. Dels kunde man förbättra och bygga ut landsvägsnätet och dels fanns möjligheten att anlägga ett väl förgrenat kanalsystem. Kanalsystemet utvecklades under 1800-talets första hälft genom att staten byggde Trollhätte, Strömsholms, Hjälmare och Göta kanaler. Ännu vid 1840-talets mitt stod dessa två huvudalternativ i centrum.

De bristfälliga kommunikationerna var ett hinder för en fortsatt utveckling av de expansiva näringarna. Särskilt järnhanteringen krävde

betydande landtransporter av skrymmande träkol och tunga malmer; transporter som var kostsamma för järnbruken.

Det relativt billiga, regelbundna och snabba järnvägsväsendet torde ha utgjort en nödvändig förutsättning för uppkomsten och utvecklingen av ett modernt näringsliv. Eli Heckscher menar att järnvägarna gav den

> "starkaste stöten till att aktiebolagsformen rycktes upp ur den sömn vari den hade vilat under ett århundrade".[7]

De enkla bolag och lösa former av handelsbolag som varit tillräckliga för den tidiga industrin visade sig helt otillräckliga för de enorma kapital som krävdes för att anlägga järnvägar. Den stora fasta kapitalbildningen uteslöt företagsformer som innebar, att bolaget upplöstes genom en ägares bortgång eller utträde. Vidare var de tidiga privata banorna utrustade med statlig koncession, vilket krävde fastare företagsbildningar.

Före järnvägarnas tillkomst var man hänvisad till ett tidsödande och dyrbart system med ständiga omlastningar mellan sjövägar och landtransporter. Järnvägarnas utbyggnad blev därför särskilt betydelsefullt för de branscher som var beroende av tunga transporter, exempelvis järnindustrin. Genom förbättrade möjligheter att transportera råvaror över långa avstånd kunde järnproduktionen och senare också stålproduktionen koncentreras.[8]

Billigare och vidgade transportmöjligheter betydde att avsättningsområdena kunde utvidgas. Det medförde, att produktionen kunde bedrivas i stor skala, vilket innebar att skaleffekter utnyttjades och att produkterna förbilligades.

Det är således ganska naturligt att intresset för det nya kommunikationsmedlet växte bland industri- och affärskretsar.[9] Den första industrialiseringsvågen i Sverige bestod av en expansion av sågverksindustrin och järnhanteringen OCH av järnvägsbyggandet. Järnvägarna var och är köpare av produkter från den mekaniska verkstadsindustrin och järnindustrin. Expansionen av järnvägarna måste rimligen också ha medfört en viss expansion av dessa branscher även om man inte skall överskatta de faktiska effekterna. Vissa multiplikativa effekter blev ett av resultaten av järnvägsexpansionen under senare hälften av 1800-talet.[10]

I början förekom vissa privata initiativ och försök. De ledde i allmänhet till misslyckanden. Tidiga förslag förekom i riksdagen redan 1829 då ett förslag väcktes om anläggande av järnväg mellan Vänern och Vättern för att ersätta en planerad kanal.

Greve A.E. Rosen inspirerades i England till initiativ för järnvägsbyggande. Han försökte bilda ett bolag för järnvägsanläggningar i Sverige år 1845 men misslyckades. Rosen gjorde nya försök och lyckades få regeringen att bifalla ett förslag om anläggande av huvudbanor mellan Stockholm och Göteborg, Stockholm och Ystad samt Stockholm och Uppsala-Gävle. Nya motgångar följde framför allt beroende på svårigheterna att skaffa fram tillräckligt med kapital. Misstänksamheten mot

järnvägarnas förmåga att förränta anläggningskapitalet var både utbrett och djupt rotat.

Ett nedbantat förslag från Rosen misslyckades likaså av i stort sett samma orsaker. Det kom så småningom att stå klart för Rosen att praktiska resultat inte kunde vinnas om inte staten kunde lämna ett effektivt understöd. Rosen fortsatte arbetet med att vinna riksdagen för järnvägarna genom att starta ett omfattande upplysnings- och propagandaarbete.[11] Lilienberg konstaterar, att man måste dra

> "den slutsatsen att om landet inom överskådlig tid och i betydligare omfattning skulle bli försett med järnvägar, funnes just ingen annan utväg, än att staten själv på ett eller annat sätt toge saken om hand".[12]

Så snart regeringen fått klart för sig att statsmakternas medverkan var nödvändig för att järnvägsfrågan skulle kunna lösas igångsattes det förberedande arbetet. Vid 1853—1854 års riksdag beslöts att statsbanorna skulle anläggas och bekostas av staten, medan bibanorna skulle överlåtas åt privata initiativ.

Motiven till stambanebeslutet vid 1853—1854 års riksdag var att staten måste bidra med kapital för att få till stånd byggande av de större järnvägslinjerna i landet. Riksdagen ansåg att staten skulle få största möjliga utbyte av uppoffringarna om man också ägde järnvägarna och att "statens och den allmänna rörelsens framtida fördelar" inte kunde tillvaratas av enskilda intressenter. Vidare skulle statsbanor vara en garanti för svenska folket att järnvägsbyggandet skedde på ett ändamålsenligt och tillförlitligt sätt och att avgifterna blev billigast möjliga.

Vidare ansåg riksdagen att fördelarna för näringslivet och militära och politiska intressen blev bäst tillgodosedda om staten ägde och byggde stambanorna. Man önskade också undvika att utländskt kapital skulle få inflytande över järnvägsbyggandet.[13]

I en principiellt intressant skrift[14] angavs följande skäl för att staten borde medverka i anläggandet av järnvägarna. För det första var järnvägarna att betrakta som allmänna vägar som kunde brukas av enskilda. Vägar i enskild ägo kunde betraktas som monopol som kunde vara till skada för det allmännas bästa. Staten var ur den synpunkten den lämpligaste huvudmannen. För det andra fordrade anläggandet av järnvägar stora kapitalinsatser. Det betydde, att utrymmet för andra investeringar begränsades. Staten måste därför se till att kapitalet användes på ett så ändamålsenligt och planmässigt sätt som möjligt. Då uppnåddes maximalt bidrag till den ekonomiska utvecklingen. För det tredje krävde anläggandet av järnvägar att man tog i besittning enskild mark. Staten var den lämpligaste instansen för att lösa de konflikter mellan det allmännas intresse och enskilda intressen som därvid kunde uppstå. För det fjärde krävde järnvägsnätet en löpande tillsyn i rent teknisk mening. Staten måste övervaka att riskerna med järnvägstrafiken nedbringades till ett minimum. Ett växande järnvägsnät och en intensivare trafik fordrade, att man hela tiden övervakade att farorna inte växte okontrol-

lerat. Den femte punkten var, att järnvägsnätet skulle utformas så, att det underlättade landets försvar genom att möjliggöra snabba truppförelser och framskaffandet av underhåll för trupperna. För det sjätte angavs järnvägarnas indirekta betydelse för landets näringsliv, d.v.s. järnvägarna var en produktionsbetingelse och därför en statlig angelägenhet. Det torde också i verkligheten ha varit ett av de viktigaste motiven.

I ett framväxande marknadssystem var man naturligtvis beroende av järnvägstransporter för att frakta varor från producenter till konsumenter. De nya näringar, som började växa fram var vidare beroende av transportsystemet. Råvaruframställningen tenderade allt mer att ligga på annan plats än förädlingsstället. Järnvägssystemet ansågs vidare bidraga till att utveckla den internationella handeln genom ökade möjligheter att frakta varor.

För det sjunde och sista anså man, att det var viktigt att järnvägarnas tariffer hölls inom "rimliga, väl afpassade gränser". Järnvägarnas transportmonopol kunde av privata företag utnyttjas som monopol "för att efter behag beskatta den allmänna rörelsen". Staten borde därför sörja för att alla som behövde denna typ av transporter också kunde utnyttja dem till bestämda och måttliga avgifter. I synnerhet betonades transportprisets betydelse för varupriserna. Alltför höga transportpriser på råvaror, som hade dryga avstånd, slog igenom direkt på varupriset.[15]

Näringslivet var direkt beroende av att järnvägstransporterna inte prissattes på ett sätt som medförde att produktionskostnaderna ytterligare fördyrades. Fraktkostnaderna var redan en stor del av produktionskostnaderna för flera industrisektorer.

Det argument som här anförts går ut på, att järnvägar är en produktionsbetingelse, en kollektiv nyttighet och ett "naturligt monopol" som inte kan tillåtas bli utnyttjat av privat kapital. Dessutom framfördes, att privat finansiering av järnvägar skulle inkräkta på den privata kapitalackumulationen, att ett statligt järnvägssystem skulle nedbringa den allmänna kostnadsnivån och därmed göra näringslivet konkurrenskraftigare. Slutligen anfördes också försvarspolitiska överväganden. Detta var faktiskt en tämligen allsidig presentation av det statsfinansiella järnvägsnätets betingelser. Det var Troilius slutsats att endast statsbanor erbjöd full säkerhet för att staten kunde uppfylla de uppgifter som ålades ett järnvägssystem.[16]

Det väsentliga som skedde i fråga om statens järnvägspolitik under de första decennierna från 1850-talets mitt var att staten byggde ut stambanorna. I tabell 2 och diagram 1 visas hur stor andel av den totala banlängden som var statlig respektive enskild. Efter 1870 minskade statens andel av järnvägarna (för lokomotivdrift) genom att enskilda bibanor byggdes ut i snabbare takt än de statliga banorna.[17]

Järnvägsbyggandet fortsatte ända fram till 1937 då inlandsbanans sista sträckning var klar. Som tabell 2 utvisar byggdes det privata järnvägsnätet ut parallellt med det statliga. Statens rätt att inlösa enskilda järnvägar hade första gången fastslagits av 1854 års riksdag. Staten kom också så småningom att inlösa flera privata banor.

SJ:s ställning som affärsdrivande verk klargjordes tidigare än vad som

varit fallet med postverket och telegrafverket. Redan 1876 beslöts att endast företagets överskott skulle upptas i riksstaten.[18]

Tabell 2. Statens andel av landets totala banlängd. Kilometer.[19]

År	Hela banlängden	Statsbanor	Andel statsbanor av totala
1856	66	32	48
1860	527	303	58
1865	1 305	869	67
1870	1 727	1 118	65
1875	3 679	1 513	41
1880	5 876	1 956	33
1885	6 890	2 385	35
1890	8 018	2 613	33
1895	9 756	3 270	35
1900	11 303	3 850	34
1905	12 647	4 199	33
1910	13 829	4 418	32
1915	14 863	4 910	33
1920	15 160	5 506	36
1925	15 981	6 010	38
1930	16 810	6 641	39
1935[20]	16 772	7 446	44
1940	16 756	9 662	58
1945	16 711	12 041	72
1950	16 640	15 166	91
1955	16 357	15 036	92

Diagram 1—Statens andel av landets totala banlängd (km).

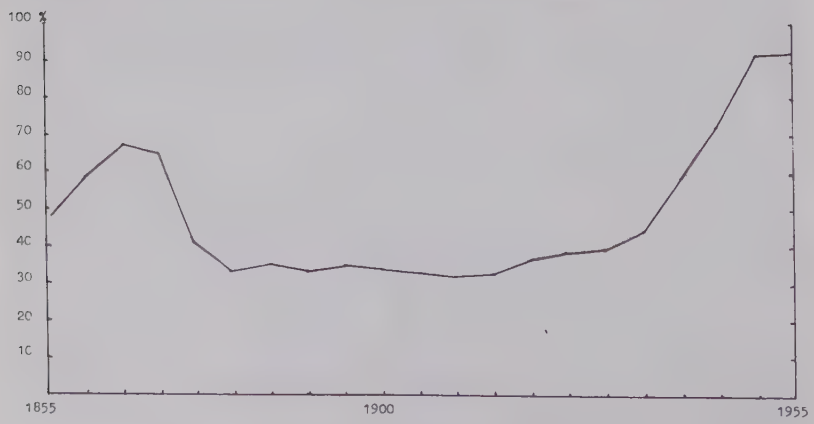

Källa: Tabell 2.

1939 års riksdagsbeslut om förstatligande

Vid 1939 års riksdag beslutades om övergång till ett rent statsbanesystem från ett traditionellt blandat system under vilket en stor del av bibanorna och de lokala banorna hade byggts i enskild regi. I ett arbete hävdas att det svenska järnvägsnätet inte hade fått den utbredning de fick om staten helt tagit hand om järnvägsbyggandet redan från början. Vid utbyggnaden av lokala banor och större förgreningar hade kommunala och enskilda initiativ varit viktiga.[21]

Enskilda järnvägar förstatligades i ökande takt från 1880-talet. Motiven var skiftande och det finns ingen möjlighet att diskutera enskilda förstatligandefall. Flera principiella förslag till förstatligande framfördes. Ett viktigt steg togs när järnvägsstyrelsen år 1918 i en skrivelse till Kungl. Maj:t krävde, att järnvägssystemet gavs en ökad enhetlighet och planmässighet. Den kommitté som tillsattes — 1918 års järnvägskommitté — yttrade dock att ett förenhetligande genom inlösen inte kunde genomföras ekonomiskt tillfredsställande. Kommittén uttalade "önskvärdheten, för att inte säga nödvändigheten, av en koncentration av det enskilda järnvägsväsendet".[22] Argumenten var att splittringen medförde slöseri med kapital och ökade driftskostnader samt oenhetlighet ifråga om byggnad, taxor och löner och långsamhet i hanteringen.

Under 1920-talet och 1930-talet förstatligades flera enskilda banor. I så gott som samtliga fall var förstatligandet orsakat av ekonomiska svårigheter. Flera av banorna kunde inte överleva av egen kraft med en ökande konkurrens från den expanderande biltrafiken.[23] Dessutom förvärrades situationen av konjunkturavmattningen och depressionen. Konkurrensen betydde sänkta taxor med påföljd att bolagen hade svårigheter att förränta och amortera tagna lån och att ackumulera tillräckligt kapital för reinvesteringar, vilket ledde till att skötseln av linjerna blev eftersatt.

I slutet av 1930-talet hade frågan om ett förstatligande av de enskilda banorna avancerat så långt att 1936 års järnvägskommitté i en utredning som publicerades 1938 rekommenderade ett totalt förstatligande.[24] Utredningen hävdade, att järnvägsväsendet kunde få tillräcklig ekonomisk styrka och teknisk effektivitet endast genom omorganisation och rationalisering.

> "De fördelar man ur ekonomisk och driftteknisk synpunkt vill vinna genom en nyordning av landets järnvägsväsende skulle säkrast och i större utsträckning uppnås genom ett *förstatligande*, d.v.s. ett totalt enhetliggörande av järnvägsnätet. Ett förstatligande skulle avlägsna med den nuvarande splittringen förenade olägenheter, stärka järnvägsväsendets ekonomi och effektivitet samt på olika sätt åstadkomma en ordning som gör det möjligt att på det mest rationella sätt utnyttja järnvägarnas transportkapacitet till båtnad för landets ekonomiska utveckling och till förhindrande, så vitt möjligt, av att i järnvägarna redan nedlagda kapital förintas. Kommittén förordar därför ett förstatligande av de enskilda järnvägarna såsom den än-

damålsenligaste och säkraste lösningen av järnvägsväsendets organisations- och rationaliseringsproblem."[25]

De olägenheter man i utredningen särskilt pekade på var att splittringen medförde alltför höga driftskostnader och förekomsten av en mångfald taxor gjorde det svårt att beräkna de totala transportavgifterna för kunderna. Uppdelningen av järnvägstransportsystemet på flera förvaltningar medförde också samarbets- och samordningsproblem och en onödigt stor uppsättning av personal för förvaltning. För allmänheten innebar det att transporterna fördyrades och blev onödigt omständliga och tidskrävande.[26]

I propositionen följde man i huvudsak utredningens förslag och motiveringar.

Departementschefen instämde i utredningens bedömningar och ansåg att "ett förstatligande av den huvudsakliga delen av landets järnvägar är ägnat att medföra synnerligen beaktansvärda fördelar för landet i dess helhet, liksom ock för järnvägsdriften . . ." Utvecklingen krävde snabba och täta trafikförbindelser. Samtidigt borde järnvägarna utgöra stommen i landets transportväsen. De var dock hårt trängda av konkurrens och skulle inte utan statliga insatser kunna lösa sina uppgifter. Ett upprätthållande av järnvägarnas funktionskraft bedömdes som betydelsefullt för näringarna i landet i synnerhet med tanke på struktur och lokalisering.[27]

Konkurrensaspekten var viktig. Vid järnvägsväsendets utbyggnad hade järnvägarna i praktiken trafikmonopol. När den yrkesmässiga biltrafiken efter första världskriget expanderade, förlorade järnvägarna sitt trafikmonopol. Monopolsituationen avlöstes av en allt skarpare konkurrens. Särskilt på de snabba och lönsamma frakterna förlorade järnvägarna fraktkunder, vilket medförde ekonomiska svårigheter.

Några skäl som angavs för ett förstatligande var följande: För det första skulle enhetliga taxor tillämpas över hela landet. Olikheter i fråga om frakter och taxor utjämnades. Det blev lättare för företagen att kalkylera fraktkostnaderna när en och samma taxa tillämpades över hela landet. För det andra utjämnades tåglägenheter, befordringshastighet m.m. till förmån för banor utanför huvudlinjerna. För det tredje skulle ett förstatligande medföra en ökning av det elektrifierade nätet. För det fjärde kunde tidtabellerna harmonieras på ett sätt som gynnade lokala intressen. För det femte skulle transporter av gods förbättras genom att omlastningen koncentrerades till ett mindre antal stationer och att godsvagnar kunde utställas direkt till mottagaren. För det sjätte betydde ett förstatligande att ansvaret för rationaliseringsåtgärder tillkom järnvägsstyrelsen. Genom att statsmakterna ställde erforderliga medel till förfogande fanns det garantier för att åtgärderna också blev genomförda. För det sjunde innebar förstatligandet att saneringen av banväsendet kunde genomföras på ett ekonomiskt och tekniskt övergripande sätt. Exempelvis kunde bandelar, som inte längre var av betydelse, nedläggas.[28]

Genom förstatligandebeslutet 1939 fick man ett principbeslut om

enhetliggörande. Tidigare förstatliganden hade varit ad hoc och motiverats olika från fall till fall.

Tabell 3 Järnvägsförstatligandet åren 1879—1957

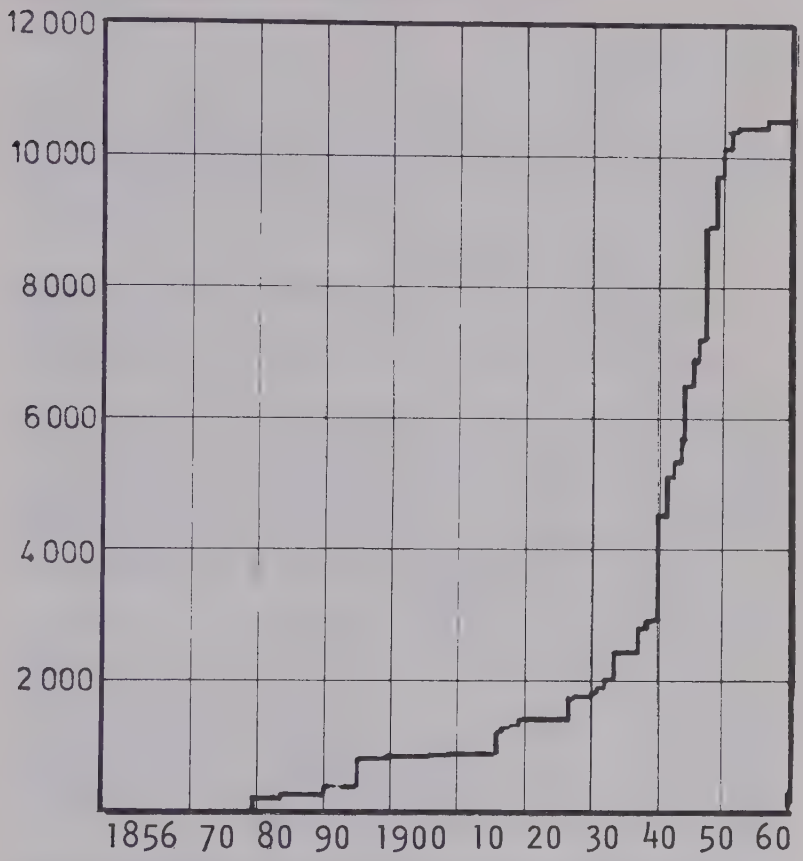

Anm. Med förstatligande i detta sammanhang avses enskilda järnvägar som förstatligas.

Källa: Karl-Gösta Alvfors, Järnvägsförstatligandet. Svensk järnvägspolitik under 1930-talet, Eksjö 1977, Svenska Järnvägsklubbens skriftserie nr 21, s. 112.

Med detta beslut som grund övertog staten en rad enskilda järnvägar de följande åren. I tabell 3 visas antalet förstatligade bankilometer under perioden 1879—1957. Expansionen efter beslutet framgår klart. Under tioårsperioden mellan 1940 och 1950 överfördes från privat till statlig ägo cirka fyra gånger så mycket som under hela den föregående perioden. Man torde kunna hävda, att dessa förstatliganden är de mest omfattande som föranletts av ett enda principbeslut. Från den 1 juli 1940 till

den 1 juli 1952 förstatligades 7 432 bankilometer. Anslag på 309 164 000 kronor gavs för förvärven. Dessutom övertogs icke slutamorterade statslån på tillsammans 12 504 000 kronor.[29]

Sammanfattning

Järnvägarnas tillkomst i Sverige inföll under den svenska industrialiseringens inledningsskede och utgjorde en grundläggande förutsättning för dess genombrott och snabba expansion från 1870-talets början. Industrialiseringen skapade behov och efterfrågan av transporttjänster. Järnvägsbyggandet skapade en efterfrågan som i viss utsträckning stimulerade den industriella expansionen.

En av orsakerna till att staten spelade en avgörande roll för byggandet av järnvägsväsendets ryggrad, stambanorna, var att järnvägarna tillhör de s.k. "naturliga monopolen". De producerar en typ av tjänster som är av sådan samhällelig vikt, att de inte kan överlåtas helt åt enskilda företag.

Ett annat skäl är naturligtvis att investeringarna i järnvägar är av en sådan storlek att enskilda bolag har svårt att skaffa tillräckligt med kapital medan staten lättare kan mobilisera det riskkapital som behövs. Aktiebolagsformen stimulerades som en följd av just dessa förhållanden.

Järnvägsbyggandet krävde vidare expropriation av enskild mark för att linjenätet skulle kunna utvecklas. Staten var då den naturliga institutionen för att effektivt kunna agera.

De långsiktiga riskerna och den låga räntabiliteten bidrog också till det statliga huvudmannaskapet. Problem med lönsamhet och ackumulering av kapital för reinvesteringar var viktiga faktorer i samband med förstatligandet av enskilda banor under början av 1900-talet.

Staten var den instans som kunde genomföra övergripande åtgärder för att effektivisera och rationalisera järnvägsväsendet. Därför byggde staten stambanorna i inledningsskedet och övertog och infogade de enskilda banorna under 1930-talet och 1940-talet.

Domänverket

Redan under medeltidens senare del började kronan hävda rätten till allmänningsmarken. Under Gustav Vasa kallades allmänningsmarken Kronans och Konungens allmänningar. Kronans äganderätt till de norrländska ödemarkerna fastslogs i ett brev år 1542, vilket ofta citeras i sådana här sammanhang.

Även i det agrara samhället var skogen viktig i många avseenden. Skogen användes till husbehovsvirke av mångahanda slag och ur den utvanns bl.a. trätjära och träkol, den förra viktig som exportprodukt och den senare viktig för framställning av en annan stor exportprodukt, stångjärnet.

Det var dock först under 1800-talet som en mer kommersiellt inriktad

skogsnäring började ta form. På 1850-talet skedde det skogsindustriella genombrottet. En rad samhälleliga förändringar betingade denna process.

Folkökningen medförde ett ökat behov av bostäder och därmed steg också efterfrågan på virke. Transportväsendet förbättrades och senare växte också järnvägsväsendet fram, vilket först och främst betydde förbättrade transportmöjligheter men också en viss efterfrågan på skogsprodukter (syllar, stolpar och byggnadsvirke) i samband med att järnvägsnätet byggdes ut. Ångmaskinens införande som drivkraft förbättrade avsevärt sågverkens tekniska möjligheter att utnyttja skogen. Man blev mindre beroende av vattendragen som drivkälla för sågverken även om älvarna fortfarande var det dominerande transportmedlet för timret. Vidare liberaliserades den internationella handeln och efterfrågan på sågade produkter steg från utlandet, i synnerhet England.

Allt detta medförde ett vaknande intresse för en affärsmässig drift av statsskogarna.

Kronan hade dock haft och hade fortfarande svårt att få till stånd en ordnad och planmässig drift av de allmänna skogarna. Rationell skogsvård var det inte tal om, i stället förekom ett oorganiserat skogsbruk utan statlig kontroll och insyn. Det fick till följd att man på många håll företog avverkningar som kan karaktäriseras som skövling. För att förbättra skogens användning föreslogs att den skulle försäljas till enskilda. I 1800-talsliberalismens anda borde man ha så liten statlig inblandning som möjligt ansågs det. Staten skulle inte äga jord därför att privata företagare brukade den bättre och utnyttjade den effektivare.

Kronoparker och allmänningar hade försålts för att man önskade förbättra de av krig försämrade statsfinanserna. Försäljningslikviden inbringade medel och man fick skatt på de kronoskogar som dittills inte lämnat nämnvärd avkastning.

Den mest omfattande förskingringen av de allmänna skogarna var det så kallade avvittringsverket. Genom 1683 års avvittringsförordning och 1820 års avvittringsstadga (äldre och yngre avvittringsverket) bestämdes i detalj vad som skulle vara kronans skogar och vad som kunde göras till kronoparker. Ehuru det var stora arealer som avsattes till kronoskogar torde man ändock kunna hävda att avvittringen innebar ett bortskänkande av statens skogar till enskilda. En del av skogen undandrogs staten genom att man avsatte vissa minimi- och maximiarealer för varje hemman och brukningsdel. Men bestämmelserna tillämpades *mot* anda och bokstav och än större arealer utsöndrades. Hur stora arealer det var fråga om är svårt att uppskatta bland annat därför att det är svårt att avgöra vad som kan vara en rimlig tilldelning till brukningsenheterna.

En ledtråd ger följande data. Genom beslut under 1810-talet och 1820-talet delades 80 000 hektar allmänningsmark, 45 000 hektar av kronoparkerna såldes eller utlämnades till enskilda och 333 700 hektar rekognitionsskogar undandrogs kronan genom skatteförsäljningar. Därtill kommer 380 000 hektar delade allmänningar. Det kan jämföras med de 636 000 hektar som domänstyrelsen köpte under åren 1875—1955 för 110 miljoner kronor i inköpsårens penningvärde.

Syftet med avvittringsverket var dock lovvärt. Från början hade man tänkt att frigöra mark från bönderna för att den i form av rekognitionsskogar skulle kunna användas i industriellt syfte. Därefter kom kolonisationsaspekten i förgrunden. I det yngre avvittringsverket var man åter inriktad på att skogen i statens hand borde utgöra grund för industriell verksamhet. Före 1865 hade man av den mark som inte dög för nybyggen gjort kronoparker men nu gjorde man nybyggen av den mark som inte dög till kronoparker.

År 1859 inrättades en skogsstyrelse med uppgift att ordna och leda förvaltningen av de allmänna skogarna. Statens skogar började härefter att skötas på ett ekonomiskt mer rationellt sätt. År 1883 omorganiserades Skogsstyrelsen och Domänstyrelsen bildades. Det nya verket gavs mer omfattande uppgifter, förutom skogsförvaltning också flottleds- och vägbyggen, skogsdikning m.m. Fortfarande var dock verket huvudsakligen en administrativ myndighet. Tillsynsuppgiften stod i centrum. Efterfrågan och därmed priset på skogsprodukter steg emellertid fortlöpande, vilket resulterade i en alltmer affärsinriktad verksamhet och organisation av statsskogarna. Därmed blev Domänstyrelsen en alltmer *förvaltande* myndighet. I och med 1911 års budgetreform fick Domänverket ställning som affärsdrivande verk.[30]

Målsättningen för förvaltningen av statens skogar var efter 1859, att skogsbruket skulle inriktas på uthållighet, jämn årlig avverkning och hög pekuniär (d.v.s. ej främst fysisk) avkastning. Dessa målsättningar innebar att avverkningen måste ske med tanke på föryngring, sysselsättning och produktion av högvärdigt virke, vilket inte alltid sammanföll med det privata skogsbrukets målsättningar. Statsskogarnas andel av virkesavverkningen steg dock från cirka 2 procent på 1870-talet till 5 procent vid sekelskiftet och till 10 procent på 1920-talet. Domänstyrelsens — senare Domänverkets — avverkning var i hög grad inriktad på produktion för industriell förädling. En viktig funktion fick Domänverket 1925, när det övertog virkesauktionerna från länsstyrelserna. Med inrättandet av den nuvarande skogsstyrelsen som centralt ämbetsverk för tillsynen över de enskilda skogarna, avlastades Domänverket vissa administrativa uppgifter.

Länge var den skogsindustriella verksamheten i Domänverket mycket obetydlig. Viss sågverksamhet förekom. År 1908 började frågor rörande skogsindustriell produktion i statlig regi att diskuteras. Resultatet lät vänta på sig men år 1932 övertog Domänverket Lövholmens såg i Piteå som tillverkar slipers för statens räkning. Sandviks såg på Seskarö inköptes samma år. År 1935 inköptes Båtskärsnäs och Axelsvik i Nederkalix. Skinnskatteberg växte under 30-talet fram som centrum för den statliga träindustriella förädlingsverksamheten. Kalix Träindustri övertogs av staten år 1935 och som ett resultat av det tillträdde domänverket Karlsborgsverken (sågverk och sulfatfabrik) två år senare.

År 1942 bildades ASSI på basis av flera av dessa industrier. De statliga övertagandena ovan och bildandet av ASSI, liksom också statens övertagande av Laxå bruk 1947, behandlas på annat ställe i redogörelsen.[31]

I en 1978 publicerad offentlig utredning föreslogs vissa förändringar

av Domänverkets organisation. Förslaget innebar att domänskogarna skulle överföras till ett mindre verk, som benämns Nya Domänverket, vilket skulle utöva statens ägarfunktion och endast ha markförvaltande uppgifter. Domänverkets övriga verksamheter skulle bedrivas i aktiebolagsform. Däremot avvisade utredningen ett förslag till samordning, utarbetat inom Domänverket och ASSI, som innebar att ett nytt bolag, Skogsbolaget, tillsammans med ASSI skulle bilda en statlig skogskoncern. De explicita behoven av integration från skogsråvara till färdigvara biträddes dock av utredningen som hävdade, att integrationsmotivet också kan förlängas ut på marknaden. Den av ASSI och Domänverket föreslagna organisationen ansågs dock inte motsvara berättigade anspråk på samordning.

Behoven av samordning växte fram ur en önskan att effektivisera verksamheterna och att höja konkurrensförmågan i den statliga delen av skogsnäringen.[32]

Den svenska skogens fördelning mellan olika ägarkategorier 1956 framgår av nedanstående tabell.[33]

Ägarkategori	Procentuell andel av totala skogsbeståndet
Kronoskogar	19
Andra under domänverket	0,7
Andra allmänna skogar	5,7
Aktiebolagsskogar	24,2
Övriga enskilda skogar	50,4

Statens vattenfallsverk

Den tekniska utvecklingen kring sekelskiftet skapade möjligheter att producera och överföra elektrisk kraft i större skala. Behovet började också växa sig starkt genom att industrialismen nu hade brutit igenom på allt fler områden. Industrierna utnyttjade i allt större utsträckning elkraften som energikälla och i städerna behövde gasbelysningen bytas ut mot den effektivare och riskfriare elbelysningen.

Elkraften som energikälla diskuterades under denna tid i riksdagen. Till en början koncentrerades intresset till Trollhättefallen som man önskade bygga ut för elektrisk kraftproduktion. Efter ett omfattande utredningsarbete bildades år 1905 Trollhätte kanal- och vattenverk.[34] Bolaget hade till uppgift att för det första utvinna elkraft ur fallen och för det andra överta driften av den ur kommunikationssynpunkt intressanta kanalen. En särskild styrelse tillsattes för att sköta driften av kanalen och ansvara för anläggandet av kraftstationen.

Staten hade sedan länge helt eller delvis ägt flera vattenfall. Några fallrättigheter hade också inköpts för att tillgodose statsbanornas behov av elkraft. Eftersom elektrifieringen av statsbanorna såg ut att dröja måste fallen utnyttjas på annat sätt.

Vattenkraften var en viktig del av Sveriges naturtillgångar som var outnyttjad. Det ansågs vara en angelägenhet för staten av stor samhällsekonomisk betydelse att dessa resurser exploaterades. Framtiden skulle således komma att medföra krav på en organisation som kunde tillse att resurserna kom hela landet till godo. Man behövde uttryckligen skapa en myndighet, som kunde förena alla olika statsintressen i vattenkraften.

Med ett stigande intresse för vattenkraften och med ett ökande behov växte också statsmakternas intresse. År 1909 ombildades styrelsen för Trollhätte kanal- och vattenverk till en vattenfallsstyrelse.[35] Den var då huvudsakligen en förvaltningsmyndighet och övertog ansvaret för statens alla betydande vattenfall och kanaler.

Till en början var uppgiften för Vattenfallsstyrelsen främst förvaltningsmässig men ganska snart övergick verksamheten till att bli mer affärsinriktad. Hela den administration som föll under Vattenfallsstyrelsen ändrades enligt 1911 års budgetreform till ett affärsdrivande verk under namnet Vattenfallsverket.[36]

I 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna föreslogs att verket skulle ombildas till ett statligt aktiebolag. Verket ansågs inta en ställning som avvek från övriga verk. Statens vattenfallsverk konkurrerade med privata företag och produktionen var av industriell natur, vilket krävde möjligheter till stor flexibilitet. Trots att utredningen ansåg, att de skäl, som talade för en övergång till aktiebolag vägde tungt, kom förslaget aldrig att realiseras.[37]

I dag svarar Statens vattenfallsverk för produktion, distribution och försäljning av elektrisk energi. Dessutom handhar verket överföringen av elkraft på stamnätet och ansvarar för verksamheterna vid Trollhätte- och Säffle kanaler. Produktionen av elkraft sker huvudsakligen vid vattenkraftstationer men också vid värmekraftverk och kommersiella kärnkraftverk.[38]

Statens vattenfallsverks andel av landets totala elkraftproduktion har under perioden 1950—1975 legat kring 45 procent. Resten av elkraftproduktionen har privata och kommunala bolag svarat för.[39]

Sammanfattning

De affärsverk som har diskuterats hittills tillkom före första världskriget. De är dessutom samtliga institutioner för att tillgodose grundläggande infrastrukturella behov vilka uppstod som ett resultat av de stora samhälleliga omvälvningarna under artonhundratalet. Befolkningsökningen, arbetarklassens framväxt och den industriella revolutionen samt uppkomsten av marknadshushållning är viktiga socio-ekonomiska förändringar. I dessa makroprocesser skapades förutsättningarna för och behoven av verksamheterna.

På ett politiskt plan kan man säkerligen analysera tillkomstsituationerna i termer av politiska grupperingar och de olika aktörernas överväganden och beslut. I denna historik har vi endast försökt markera

några viktiga faktorer som betingar affärsverkens tillkomst.

Industrialiseringen skapade ett behov av utbyggd infrastruktur i landet. Staten tvingades åtaga sig ett betydande ansvar för dessa verksamheter därför att:

1. Investeringsskalan i förening med de långsiktiga riskerna krävde statligt kapital. Privat kapital med riskaversion fanns inte tillgängligt för dessa projekt i en samhälleligt önskvärd omfattning.

2. Räntabiliteten var i vissa fall låg och osäker och otillräcklig för att attrahera privata investeringar.

3 Flera av verksamheterna hade drag av "naturliga monopol".

4. Staten kunde driva verksamheterna effektivare genom en nationellt övergripande organisation.

Statens egna behov och fiskala intressen har också i vissa fall orsakat statlig intervention.

Som vi erinrar oss från det internationella kapitalet växte grundläggande infrastrukturella verksamheter fram i många andra industrialiserade länder under loppet av artonhundratalet. Järnvägssystemet byggdes ut i statlig regi i flera länder. Postväsendet, telegraf- och telefonväsendet expanderade under statligt huvudmannaskap också på andra håll. USA utgör dock ett undantag då privata företag redan från början lämnade viktiga bidrag vid utbyggandet av järnvägsväsendet och telegraf- och telefonväsendet. Förklaringen till denna skillnad är naturligtvis svår att spåra. En förklaring är att företagen uppnådde en ekonomiskt optimal storlek så att stordriftsfördelar utnyttjas. Samtidigt blev företagen så stora att de lättare internt kunde ackumulera det nödvändiga investeringskapitalet. På en marknad av USA:s storlek torde vidare fler företag kunna uppnå optimal storlek utan att en monopolsituation inträder.

Med undantag för USA sammanfaller det tidiga svenska förstatligandemönstret i grova drag med det mönster som utmärker den internationella utvecklingen både ifråga om perioder och sektorer.

Tre affärsverk har inrättats efter första världskriget; det är luftfartsverket, statens reproduktionsanstalt och försvarets fabriksverk.

Statens reproduktionsanstalt. SRA

Lantmäteristyrelsen inrättade år 1913 en enhet för produktion av kartor. Statsmakterna beslutade år 1916 att de statliga myndigheter, som var i behov av kartor skulle anlita denna enhet. Fem år senare utvidgades monopolet på "statsförvaltningsmarknaden", då det beslutades att verket skulle anlitas för blankettryck och förlagsverksamhet. År 1920 beslutades att den skulle bedrivas som affärsföretag med namnet Statens reproduktionsanstalt. År 1926 beslutades att SRA också formellt skulle

föras över till affärsdrivande verksform. Skälen var dels, att företaget var ekonomiskt starkt, dels frånvaron av statsadministrativa och sociala inslag.

I och med att SRA överfördes på affärsverksformen bestämdes, att verket mot ersättning skulle producera kartor, ritningar, blanketter och bedriva förlagsverksamhet.

Verket utvecklades och antalet anställda ökade: 1926 var antalet anställda 46, år 1936 81, år 1946 140 och 1956 156.

1953 års utredning om statliga företagsformer föreslog att SRA skulle överföras till aktiebolag. Förslaget genomfördes också den 1 juli 1962, då verket ombildades till Svenska Reproduktions Aktiebolaget.

Ombildningen ansågs vara till fördel för företagets effektivitet och verksamhet. Företaget konkurrerade med företag på den privata sektorn, vilket gav möjligheter till jämförelser för ägaren staten med andra liknande företag ifråga om effektivitet och skötsel. Anbudsgivning kunde också baseras på liknande kostnadskalkyler som övriga företag använder. Affärsverken har endast begränsad rätt att besluta om egna investeringar, vilket enligt utredningen hade hämmat SRA:s utveckling.

År 1971 beslöts att SRA:s och Allmänna Förlagets distributionsverksamhet skulle samordnas. Från och med 1973 uppgick både Allmänna Förlaget och SRA i det bolag som bildades för att tillvarata Statsföretag AB:s intressen i den grafiska branschen, Liber Grafiska AB. Detta företag är uppbyggt av divisioner: Liber Förlag, Liber Kartor, Liber Läromedel, Liber Tryck och Liber Ekonomi.[40]

Sammanfattning

SRA som affärsdrivande verk växte i huvudsak fram som ett resultat av *statens egna behov* av reproduktions- och tryckerikapacitet, ehuru kunder också utanför den offentliga sektorn efter hand kom att föranleda omorganisation till aktiebolag.

Försvarets fabriksverk FFV

Staten innehade före andra världskrigets utbrott ett antal fabriker, som bedrev produktion för försvaret. Dessa fabriker sorterade under de olika försvarsgrensförvaltningarna.

Vid andra världskrigets utbrott uppstod ett behov att samordna verksamheterna vid fabrikerna. Försvarets verkstadsnämnd inrättades år 1940 med uppgift att i ekonomiskt och tekniskt avseende koordinera driften vid fabrikerna.

Vid 1943 års riksdag beslöts att bilda Försvarets industriverk.[41] Det avgörande skälet till att man ansåg, att krigsmaterielproduktionen borde handhas av staten var beredskapshänsyn. Industrierna skulle anläggas och drivas utifrån de krav som det militära läget krävde. Försvars- och beredskapsöverväganden borde styra produktionen.

En strikt prioritering utifrån ekonomiska hänsynstaganden var inte möjlig att göra i de enskilda produktionsprocesserna. Därför kunde man inte tänka sig att överlämna denna produktion till enskilda företag. Den starka anknytningen till det militära försvaret var vidare ett argument mot ett överlåtande åt det privata initiativet. Beredskapspunkter och överväganden av ovanstående karaktär var också avgörande för att man valde affärsverksformen i stället för aktiebolagsformen.[42]

Affärsverken är närmare knutna till statsmakternas beslut i exempelvis budget- och styrningsfrågor än aktiebolagen. Affärsverken kan också lättare än aktiebolagen ges speciella uppgifter av kostnadskrävande karaktär och som inte är företagsekonomiskt motiverade.[43]

FFV fick till uppgift att leda fabrikerna i administrativt, tekniskt och ekonomiskt hänseende. Det gällde fabriker som tillverkade krigsmateriel och andra varor för försvarsändamål. Vidare ansvarade verket för nyanläggningsverksamheten vid fabrikerna. Även produktionsenheter inriktade på industrimässig reparations- och underhållstjänst ingick i verkets "företagsmix". Försvarets tvätt- och reparationstjänst överfördes likaså till verket.

Den direkta orsaken till FFV:s tillkomst var andra världskriget och de krav som ställdes på försvarsberedskap och ekonomisk beredskap. Som vi skall se senare tillkom också flera bolag av samma skäl.[44]

FFV skiljer sig från de tidigare nämnda affärsverken — utom SRA — i så måtto att verksamheten är inriktad på produktion framför allt inom verkstadsindustrin.

Luftfartsverket

De tekniska landvinningarna på flygets område medförde att den reguljära lufttrafiken utvecklades under 1920-talet och skapade behov av statlig reglering av verksamheten.

Enligt en regeringsförordning från år 1922 ankom luftfartsärendena på en särskild luftfartsmyndighet i kommunikationsdepartementet. I takt med att den civila luftfarten expanderade och luftfartsfrågorna blev allt mer komplicerade växte också behovet av en omorganisering av den statliga verksamheten. Luftfartsmyndigheten flyttades år 1936 över till Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen där den samordnades med Järnvägsbyrån till en Järnvägs- och luftfartsbyrå. Redan 1936 övervägdes att frigöra denna myndighet från förvaltningen. Organisationen och uppgifterna var trots expansionen av så ringa omfattning att det inte bedömdes som nödvändigt.

Den statliga interventionen på området var inriktad på tillsyn av den nya kommunikationsformen. I och med att flygtrafiken expanderade gjorde sig nya behov kända. Den nya myndigheten fick till uppgift att också svara för anläggning, underhåll och drift av statliga flygplatser och andra för luftfarten nödvändiga anläggningar. Vidare skulle man utöva kontroll över flygleder, flygplatser och flygmateriel.

En viktig anledning till att staten tvingades svara för anläggandet och

driften av flygplatser var behovet av offentlig reglering och kontroll av flygverksamheten.

Den civila luftfarten fortsatte att expandera och verksamheten blev av betydande omfattning. Man väntade en snabb utvidgning av det civila flyget efter kriget. För att tillvarataga de svenska intressena i den internationella luftfarten behövdes ett fristående ämbetsverk som kunde agera med "auktoritet och sakkunskap" och som kunde svara för det viktiga organisations- och uppbyggnadsarbetet inom landet.[45] År 1945 bröts luftfartsärendena ut ur Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen och ett ämbetsverk, Luftfartsstyrelsen, bildades.

År 1947 bildades Luftfartsverket, ett affärsdrivande verk, som omfattade Luftfartsstyrelsen och den därunder sorterande flygplatsorganisationen. Då flygtrafiken sköttes av företag som var skilda från flygplatsorganisationen bestämdes att Luftfartsverket inte skulle bedriva någon trafikrörelse. Verket skulle i stället svara för anläggning, underhåll och drift av flygplatser, navigeringshjälpmedel och trafikledningsanordningar.

När man bildade Luftfartsverket och valde affärsverksformen närde man en förhoppning att verket skulle kunna nå balans mellan intäkter och kostnader och även lämna ett överskott.

Flera av de flygplatser som användes var ursprungligen kommunalt ägda men har överlåtits till staten. I andra länder bedrivs trafikflygplatsverksamhet ofta i kommunal eller enskild regi.

Man har dock ansett att de skäl som talar för en enhetlig statlig regi överväger. Erfarenheter kan lättare tillvaratagas med en gemensam ledningsorganisation. Enhetlig trafikledning, likformiga säkerhetsanordningar, fasta normer för utbyggnad och utrustning vid flygplatserna, liknande principer vid taxesättning samt tillgång till gemensam expertis för de olika flygplatserna var några av de skäl som talade för ett statligt huvudmannaskap för verksamheten. Affärsverksformen valdes för att man ansåg att affärsmässiga grunder borde styra verksamheten och att verkets inkomster som produktionsfaktor skulle komma ur luftfartens totala intäkter via taxor och avgifter för verkets tjänster.[46]

Sammanfattning

Affärsverken har vuxit fram under en ganska lång period. Orsakerna har skiftat men vissa grunddrag kan ändock skönjas.

Under 1800-talet växte de infrastrukturella verksamheterna, järnvägstrafik, postväsen, telegraf- och telefonverksamheterna fram i statlig regi. I och med att marknadsekonomin utvecklades inordnades de statliga verksamheterna i affärsmässiga former. 1911 års budgetreform fastslog definitivt affärsverksformen för dessa verksamheter.

Vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började vissa produktionsverksamheter att drivas i statlig regi. Affärsmässig skogsdrift och elkraftproduktion startade. Kartproduktion och förlagsverksamhet etablerades.

Några årtionden senare startades verkstadsindustri i affärsverksformer som ett resultat av det andra världskriget och beredskapsbehoven. Den tekniska utvecklingen på trafikområdet medförde, att staten inledde affärsmässig verksamhet kring flygplatser.

Skälen för de statliga ingripandena skiftade. En gemensam nämnare för de infrastrukturella branscherna har varit att staten ansvarade för de samhällsekonomiskt viktiga företagen. Järnvägsbyggandet krävde stora kapitalinvesteringar. De långsiktiga riskerna och den osäkra avkastningen krävde statligt kapital för att garantera utbyggnad. Flera misslyckade försök gjordes att intressera privat kapital.

Investeringsskalans storlek och riskmomenten motiverade statens intervention vid byggandet av telegraflinjerna. Där uttalades också statens intresse av att åstadkomma snabba förbindelser med landets olika delar.

Statliga ingripanden motiverades utifrån argumentet om "naturliga monopol" och att monopolpriser kunde tas ut av enskilda intressenter om dessa tillåtits exploatera dessa verksamheter.

Numera har huvudsakligen Televerket, Luftfartsverket och Postverket (ifråga om befordran av slutna försändelser) en monopolställning. Statens järnvägar, som tidigare arbetade i en monopolsituation har numera konkurrens från andra transportgrenar som flyget, bilismen och busstrafiken. Domänverket arbetar i en konkurrenssituation. Andra skogsbolag och skogsproducenter finns på den privata sektorn. Statens vattenfallsverk har också konkurrens från enskilda kraftproducenter.

Försvarets fabriksverk arbetar likaså på en konkurrensmarknad både ifråga om leveranser till försvaret och ifråga om den civila marknaden och exportmarknaden.[47]

Slutligen några ord om utvecklingen i relation till undersökningens hypoteser. Likheterna med den internationella utvecklingen har redan diskuterats. Vi anser att det gemensamma utvecklingsmönstret är en motinstans till antagandet i hypotesen 8 att generella orsaker saknas och att statsföretagandet huvudsakligen skall betraktas som ett resultat av historiska och politiska tillfälligheter.

Hypoteserna 1, 10 och 11 stöds också av vad vi funnit i detta kapitel. Branscher som ger otillräcklig avkastning och som kräver stora kapitalinvesteringar har en hög förstatligandebenägenhet. Naturliga monopol tenderar också att drivas i statlig regi.

Samtliga dessa faktorer finns blandade i det orsakskomplex som förklarar tillkomsten av flera av affärsverken, i synnerhet de som är infrastrukturellt inriktade.

Tillkomsten av de statliga aktiebolagen

Den statliga aktiebolagssektorn i Sverige har expanderat *utan dominerande vågor* av förstatliganden på det sätt som karaktäriserar den internationella utvecklingen.[48] Även om tillväxten av statsföretagssektorn har varit relativt fri från dramatiska språng finns det ändock *perioder under*

vilka tillväxten varit snabbare än vad som kan sägas utgöra den långsiktiga "tillväxt-takten". De mönster som karaktäriserar statsföretagandets historia ifråga om expansionsperioder skall analyseras.

Vi har av lämplighetsskäl periodindelat den följande utvecklingsbeskrivningen efter årtionden.

De tidiga förstatligandena och första världskriget

Det första svenska statliga aktiebolaget är *Luossavaara-Kirunavaara AB* (LKAB) som förstatligades år 1907. Då godkände staten ett avtal mellan staten å ena sidan och LKAB, Trafik AB Grängesberg-Oxelösund (TGO) och Gällivare malmfält å den andra sidan. Avtalet innebar i grova drag, att staten erhöll hälften av aktierna i LKAB samt inlösenrätten till övriga aktier. I gengäld överlämnades vissa gruvegendomar till LKAB av staten.

År 1957 använde staten inlösenrätten och inlöste aktierna i LKAB. Statens andel var därmed 96 procent och TGO:s 4 procent. Senare har dessa aktier inlösts och statens aktieinnehav i företaget är idag 100 procent.

Bakgrunden till tillkomsten av LKAB har undersökts av Bo Jonsson i en avhandling med titeln "Staten och malmfälten. En studie i svensk malmfältspolitik omkring sekelskiftet".[49] Författaren diskuterar "vilka faktorer som kom att bestämma utvecklingen mot ett vidgat samhällsinflytande".[50]

Genom en näringspolitiskt liberal lagstiftning hade staten — i egenskap av markägare — frånhänt sig den formella rätten till gruvegendomarna. Kontrollen över malmfälten låg nästan helt i utländska händer. Den näringspolitiska liberalism som präglade artonhundratalets mitt innebar också att koncessionsrätten till järnvägarna i området — vilka var nödvändiga för en exploatering av malmfälten — hade överlämnats till ett engelskt bolag.

Från mitten av artonhundratalet växte oppositionen mot de engelska försöken att exploatera de svenska järnmalmstillgångarna. År 1888 kom protektionistiska krafter till makten i Sverige och oppositionen mot engelsmännens exploatering förstärktes.[51] Motiven för ett statligt övertagande av malmfälten sammanfattades av Arvid Lindman i debatten i andra kammaren.

> "Den första grundsatsen är här, att svenska staten skall erhålla ett inflytande över de nu ifrågavarande gruvbolagens egendomar i Norrbotten; den andra är, att man skall hindra utländskt inflytande att göra sig gällande beträffande äganderätten av dessa egendomar; den tredje, att man skall tillse, att den svenska järnhanteringen, i den mån den nu eller framdeles behöver malm från Norrbotten, må äga tillgång därtill, samt slutligen den fjärde, att staten skall erhålla inkomster ifrån dessa företag."[52]

Den första av de punkter som Lindman nämner behandlar principen om att ett förstatligande låg i det allmännas intresse. De övriga utgör i en mening en sammanfattning av de motiv som varit vägledande för de olika intressegrupperna. Enligt Jonsson avsåg Lindman de nationella, de bruksprotektionistiska och de statsfinansiella motiven.[53]

De mellansvenska bruksägarnas och bruksintressenternas strävan efter ökat statligt inflytande var betingat av ekonomiska konkurrenshänsyn. Dessa grupper motarbetade exploateringssträvandena för att skydda egna intressen och kunde därför inte acceptera att utländskt kapital skulle få agera fritt. Målet för dem var att försöka undanhålla råvaran för de utländska konkurrerande järnföretagen. Intensiteten i argumentationen skiftade med marknadsfluktuationerna. Bo Jonsson konstaterar således, att "den bruksprotektionistiska argumentationslinjen följde nära järnkonjunkturernas växlingar."[54]

En annan grupp som under 1800-talets senare del arbetade för ett vidgat statsinflytande var de s.k. "norrlandspatrioterna". De utgick framför allt från de nämnda nationella synpunkterna men också från en önskan om att med statens hjälp få en snabb industrialisering till stånd.

De grupper som nämnts ovan, bruksägarna och "norrlandspatrioterna", strävade således i samma riktning till en början. Enigheten upplöstes när det stod klart att bruksintressena strävade efter statligt inflytande för att begränsa malmutförseln, inte av en strävan av att vilja exploatera fyndigheterna.

> "Attityden till frågan om statens roll i näringslivet var således ytterst villkorlig. Före protektionismens segertåg hade nästan samtliga företrädare för ett vidgat statsinflytande haft en nära anknytning till Norrbotten. Därefter inträdde en markant opinionsförskjutning. Länets representanter och ortspressen sökte i fortsättningen värja sig mot varje framflyttning av statens positioner. Det var medvetandet om att bruksprotektionistiska intressemotiv dikterade statsmaktens agerande och att dessa stod i klar motsättning till de lokala intressena som fällde utslaget. Ett vidgat statsinflytande skulle få till följd, att länets industriella utveckling fördröjdes."[55]

De finansmän som stod bakom bildandet av LKAB, K.A. Wallenberg och R. Schoug, hade ett intresse av att det nedlagda kapitalet snabbt förräntade sig genom en försäljning till staten. De hade ett starkt intresse av att staten *endast* inträdde som *ägare* (och därmed ekonomisk garant) men att nyttjanderätten lämnades åt enskilda genom att malmfälten arrenderades ut. Över huvud var Stockholms enskilda bank och bröderna K.A. Wallenberg och Marcus Wallenberg en av de mer pådrivande intressegrupperna för ett överförande av äganderätten till staten.

De radikala grupperna med bland andra Hjalmar Branting ansåg, att staten också skulle inrätta sig som industriell företagare. Staten skulle handha driften i form av ett statligt bolag som syftade till att socialt utveckla landsändan.

Försvarspolitiska överväganden var viktiga när man från konservativa kretsar accepterade ett starkare statligt inflytande.[56]

Dessa intressegrupper kom i stor utsträckning att påverka de politiska aktörerna. Motsättningarna mellan malmfältsintressenterna och deras motståndare skiftade naturligtvis på ett sätt som vi inte har behandlat här.

Vid riksdagen 1907 lyckades Arvid Lindman få stöd för förslaget om avtal mellan staten och TGO om malmfälten.

Efter LKAB:s förstatligande dröjde det tio år innan några nya statliga aktiebolag inrättades. Det skedde i samband med första världskriget. Vid denna tid bildades AB Svenska Tobaksmonopolet, AB Vin- & Spritcentralen och AB Kurortsverksamhet.

AB Svenska Tobaksmonopolet bildades år 1915.[57] Tobaksbeskattningen hade fram till 1915 varit en ringa utnyttjad skattekälla. I olika omgångar under 1900-talets första år diskuterades vilka former av beskattning som skulle komma ifråga.

Frågan behandlades i ett par utredningar. En utredningskommitté som tillsatts 1909 föreslog några alternativa lösningar, där införande av statsmonopol på landets tobakstillverkning ingick.[58]

I propositionen år 1914 framhöll den föredragande departementschefen, som argument mot kontroll via skattesystemet, svårigheterna att kontrollera att skatten inbetalades på ett korrekt sätt. Det berodde på att tobaksindustrin var splittrad på ett flertal små och stora enheter. Det hade tidigare visat sig omöjligt att åstadkomma en tillräcklig koncentration av tobaksindustrin på privat väg.[59] I propositionen föreslogs via lagstiftning ett statsmonopol för att åstadkomma den nödvändiga koncentrationen och därmed underlätta uttagandet av den skatt staten önskade erhålla ur tobaksproduktionen.

I propositionen diskuterades också de olägenheter som var förenade med statsdrift av en så betydande industri. I korthet gick argumenten ut på att staten som industriell företagare inte kunde agera med samma frihet och flexibilitet som den privata industrin och skulle ha svårigheter att anpassa sig till konsumenternas skiftande anspråk. Vidare skulle staten om den inrättade sig som ensam arbetsgivare och producent, kunna riskera att dras in i sociala strider som den borde hålla sig utanför.[60]

Genom att bilda ett bolag med staten som *delägare* undveks de olägenheter som ett företag med staten som helägare skulle medfört. Lösningen hade fördelen att samtidigt åstadkomma den nödvändiga koncentrationen och tillfredsställa önskemålen om ett statsmonopol. Vidare kunde man på detta sätt tillgodogöra sig det privata initiativet och affärsintresset genom att dessa gick in som delägare.[61] Statens kapitalanskaffning underlättades då endast kapital till värdet av stamaktierna måste anskaffas.

I ett yttrande till statsrådsprotokollet fogade finansministern ytterligare ett motiv för statsmonopol. Han påpekade den fara som den inhemska tobaksindustrin hotades av från den s.k. engelsk-amerikanska tobakstrusten. Finansministern erinrade om att denna trust lagt under

sig nästan hela Förenta staternas tobaksindustri. I England och Tyskland hade den erövrat ett avgörande inflytande över tobaksindustrin. I andra länder som Norge, Danmark, Finland och Ryssland hade trusten likaså gjort betydande inbrytningar. Också i vårt land ägde trusten en aktiemajoritet i en av landets största cigarettfabriker. Finansministern ansåg, att det vore kortsynt att inte redan nu ordna så, att utländska trusters intressen av att lägga under sig tobaksindustrin (med negativa priseffekter och därav minskande skattekraft och därmed också risk för minskade statliga skatteinkomster) skulle hindras.[62]

Motiven för ett statsmonopol var således huvudsakligen dikterade av statsmakternas behov och intresse av ökade statsinkomster.[63] Vidare önskade man också skydda svensk industri från mäktiga utländska kapitalintressen men också dessa synes i viss utsträckning vara härledda ur det fiskala intresset.

AB Vin- & Spritcentralen bildades år 1917.[64] Liksom Tobaksbolaget var syftet med bolaget fiskalt.

Genom 1917 års rusdrycksförsäljningsförordning hade det privatekonomiska intresset avlägsnats från detaljhandeln. Detaljhandelsbolagen gavs dessutom monopol på försäljningen inom sitt försäljningsområde.

Det visade sig då nödvändigt att också från partihandeln och reningsverksamheten avlägsna det enskilda ekonomiska intresset. Försäljningsmonopolet krävde en partihandel som till organisation och syftning kompletterade systembolagen. Genom inrättande av Vin- & Spritcentralen eliminerades det privat-ekonomiska intresset från verksamheten med rusdrycker. Vinsten av den statliga partihandelsrörelsen skulle ställas till statsverkets disposition, vilket säkerligen var ett avgörande motiv.

Vin- & Spritcentralen inrättades för att man bedömde det som olämpligt att ett stort antal privata partihandlare måste sälja till en enda statlig uppköpare, pris- och inköpsnämnden. För att hävda sina vinstintressen skulle de enskilda partihandlarna ha tvingats till en fast sammanslutning.

AB Kurortsverksamhet bildades år 1918. Anledningen var en önskan om att nedbringa statsverkets utgifter i samband med vården av vissa invalidiserande sjukdomar. Inom pensionsstyrelsen hade man ansett att dessa sjukdomar tidigare haft svåra samhällsekonomiska och sociala följder. Samtidigt ville man underlätta dessa personers återanpassning till arbetslivet.[65]

Sammanfattning

Genombrottet för de statliga aktiebolagen uppstod före och under första världskriget. Tillkomsten av företagen förefaller inte ha något direkt att göra med världskriget eller dess verkningar. Orsakerna var i stället fiskala, en önskan om att öka de statliga inkomsterna eller minska utgifterna. Indirekt kan dock världskriget ha spelat en roll genom att

militärutgifterna skapade ett tryck på inkomstsidan. Andra orsaksmotiv var mer specifika alkoholpolitiska eller arbetsterapeutiska.

Ifråga om LKAB var orsaksväven komplex. Ett centralt motiv var att reservera en viktig råvara för inhemsk exploatering, stimulera en industrialisering och utveckla en region med ekonomiska svårigheter. Vidare fanns här också intresse av att skydda denna basindustri från att hamna i utländsk ägo. Ett argument som också skymtar i motiven bakom Tobaksbolagets tillkomst.

Tillkomsten av LKAB motiverades också delvis av att staten förväntade sig inkomster från denna verksamhet. *Det förefaller som om det viktigaste skälet för staten att engagera sig i direkt affärsverksamhet i aktiebolagsform under denna tid dikterades av statsfinansiella intressen. Man såg i dessa verksamheter ett sätt att öka statens inkomster vid sidan av det rena skattesystemet.*

Trycket på inkomstsidan var stort dels till följd av de offentliga utgifterna för militära ändamål och dels till följd av att de sociala utgifternas långsiktiga expansion börjar under denna period. Det blir därför viktigt för statsmakterna att försöka hitta nya källor för att finansiera en växande utgiftssida.

Förstatliganden under 20-talet

Den statliga företagsamheten utvidgades ytterligare under den ekonomiska krisen 1920 till 1923. Av särskild betydelse var bankkrisen år 1922. Då bildades kreditkassan AB av år 1922. Staten övertog Svenska Lantmännens Banks rörelse och en ny bank bildades 1923. Statens engagemang i AB Göteborgs Handelsbank tillkom hösten 1925.

Det principiellt intressantaste förstatligandet är Kreditkassan AB, som behandlas i anslutning till den under 20-talet verksamma Socialiseringsnämnden.

AB Svenska Lantmännens Bank, som bildades 1917 för att finansiera kooperativa sammanslutningar mellan landets jordbrukare, drabbades hårt av den allmänna depressionen och jordbrukskrisen. I februari 1923 offentliggjordes styrelsens förslag till rekonstruktion av banken. Detta offentliggörande kom att väcka misstro till bankens soliditet. Insättarna började göra stora uttag och i mars månad uppstod en kris. Kreditkassan AB ansåg sig inte kunna medverka vid en rekonstruktion av banken. En utredning gjord av O. Rydbeck och J. Nachmanson på uppdrag av Kreditkassan visade, att den enda lösningen på svårigheterna var bankens likvidation.

Staten tvingades således ingripa direkt. Motiveringen i propositionen var

> ”att en utebliven rekonstruktion av banken skulle få vittgående följder . . . beroende framför allt på den stora utbredning, som Svenska Lantmännens Riksförbund med anslutna föreningar bland jordbrukarna erhållit inom snart sagt alla delar av landet”.[66]

Anledningen till att riksdagen inte ansåg sig kunna tillstyrka en likvidation var, att man ville

> "... förhindra svåra ekonomiska förluster för stora grupper medborgare och därav följande allvarliga rubbningar inom vår jordbruksnäring".[67]

För att undvika allvarliga följder i det rådande konjunkturläget medverkade staten vid bildandet av en ny bank, *AB Jordbrukarbanken,* som därigenom i praktiken blev en statlig bank.

Depressionen och deflationen och de därav följande förlusterna hade gjort många bankengagemang osäkra. En bank som drabbades av krisen var AB Nordiska Handelsbanken. År 1925 bildades *AB Göteborgs Handelsbank* för att överta AB Nordiska Handelsbankens rörelse. Den nybildade bankens aktiekapital uppgick till 20 miljoner, varav hälften lämnades till aktieägarna i den gamla banken. Den andra hälften av aktiekapitalet tecknade Kreditkassan AB sig för. Samtidigt lyfte Kreditkassan av en del tyngande engagemang från banken. Den nyupprättade banken kom via Kreditkassan att ägas till hälften av staten. År 1950 uppgick AB Göteborgs Handelsbank liksom AB Jordbrukarbanken i den då bildade Sveriges Kreditbank.[68]

Ytterligare ett företag övertogs av staten under 1920-talet, nämligen *Kalix Träindustri AB.* Då Ytterstfors—Munksund lade ner driften vid Karlsborg och Båtskärsnäs under 1926 medförde detta en omfattande lokal arbetslöshet. Lokala intressenter vände sig då till regeringen efter att ha misslyckats med att bilda ett nytt aktiebolag. Det ledde fram till att staten tecknade aktier till ett belopp av 398 500 kronor. Återstående delen av det kontanta aktiekapitalet (1,6 miljoner) tecknades av medlemmar i en för ändamålet bildad förening, som av staten fick ett lån på motsvarande belopp. Senare ökade statens aktieinnehav till en majoritetsställning. Bolagets verksamhet övertogs 1942 av ASSI.

Orsaken till förstatligandet var en önskan att trygga arbetstillfällena i en region med sysselsättningsproblem. Pådrivande därvid var explicita krav från bl.a. fackliga organisationer.[69]

Den intressantaste företeelsen i 20-talets statliga företagsbildande är *Kreditkassan AB av år 1922.*

Bakgrunden var den nämnda svåra deflationskrisen efter första världskriget, som medförde svåra förluster för många banker, vilket i sin tur resulterade i en allmän bankkris. Under 1922 inträffade sex på varandra följande bankkriser.[70]

Statsmakterna beslöt sig år 1922 för att stödja nödställda banker. På så sätt hoppades man att utan alltför stora ekonomiska uppoffringar kunna förhindra en realisation av kapitalvärden som i detta konjunkturläge skulle få mycket allvarliga följder. Statens intervention dikterades vidare av en önskan att undvika att insättarna skulle göra stora förluster. Bankdirektör Jacob Wallenberg ansåg till exempel, att det var viktigt att undvika att den allmänna situationen förvärrades genom att flera bankkriser inträffade *samtidigt.*[71]

Motiveringen i propositionen gick också efter liknande linjer.

"Allmänt bekant är hurusom den pågående ekonomiska krisen medfört avsevärda förluster för åtskilliga av landets banker. För ett par aktiebanker har sålunda en djupgående rekonstruktion blivit nödvändig med nedskrivning av aktiekapitalet till en ringa del av ursprungliga värdet och anskaffandet av nytt kapital . . . Det synes mig nu vara ofrånkomligt, att staten träder emellan för möjliggörande av den pågående krisens avveckling utan alltför stora svårigheter."[72]

Både staten och det privata näringslivet var överens om att ett statligt ingripande var nödvändigt för att undvika att det redan svåra läget förvärrades.

Kreditkassans tillkomst[73]

Det var mot denna bakgrund som regeringen och riksbanksledningen hösten 1921, när Sydsvenska Kredit AB skulle saneras, enades om att låta Riksbanken tillhandahålla merparten av det erforderliga kapitalet. Man beslöt också att Riksbanken skulle avlastas dessa nya åtaganden så snart som möjligt på en för detta ändamål särskilt skapad institution.

I samband med Sydsvenska Kredit AB:s bokslut för år 1921 hade en rekonstruktion visat sig oundviklig. Bankens stockholmschef vände sig till Stockholms Enskilda Banks VD, Joseph Nachmanson, med en förfrågan om man kunde räkna med att affärsbankerna skulle medverka vid saneringen. Nachmanson utlovade medverkan förutsatt att staten lämnade ett betydande bidrag. Också bankinspektionen ställde sig positiv till statens medverkan. Finansminister Thorsson underrättades och samtyckte till ett förslag som gick ut på att staten skulle lämna stöd även i andra liknande situationer. Nachmanson utarbetade de detaljerade planerna för samarbetet mellan staten och affärsbankerna. Det förslag, som senare accepterades, var liktydigt med Nachmansons förslag. Sedan bankerna och riksgäldsfullmäktige godkänt förslaget behandlades detta i konselj i mars 1922. Propositionen förelades riksdagen för godkännande och Kreditkassan AB av år 1922 konstituerades den 7 april.

Eftersom regeringen och riksbanksledningen redan hösten 1921 beslutat att staten skulle medverka vid saneringen av Sydsvenska Kredit AB kan det hävdas, att riksdagen i en mening ställdes inför fait accompli.[74] Det framgår också indirekt av departementschefens yttrande till propositionen om tillkomsten av Kreditkassan.

"Vid underhandlingarna angående . . . dessa rekonstruktioner visade det sig emellertid, att densamma icke kunde genomföras utan statens medverkan i en eller annan form. Denna *medverkan lämnades av riksbanken under förutsättning*, att med statens stöd bildades en låneanstalt med uppgift att underlätta avvecklingen av på kreditväsendets område inträffade svårigheter. I en till Kungl.Maj:t ställd skrivelse hava därefter fullmäktige i riksbanken påkallat ingripande från statens sida."[75]

Kreditkassans organisation

Enligt den plan för bolagets organisation, som antogs av riksdagen, skulle de till Svenska Bankföreningen anslutna bankerna teckna bolagets hela aktiekapital, 5 miljoner kronor. Aktierna skulle icke medföra någon rätt till vinst. För att bolaget skulle kunna fullgöra sina uppgifter ställde staten genom Riksgäldskontoret en garantifond, i obligationer på 50 miljoner kronor, till kassans förfogande. Mot säkerhet i dessa obligationer skulle Riksgäldskontoret för bolagets räkning öppna kredit på samma belopp. Ränta på denna kredit skulle erläggas så att Kreditkassan varje år till Riksgäldskontoret inbetalade det överskott som efter administrationskostnadernas täckande uppkommit ur rörelsen under året.

Kreditkassan skulle få rätt att låna ut eller åtaga sig förbindelser för maximalt 55 miljoner kronor. Om förlust skulle uppkomma, när bolaget avskaffades så skulle förlusten i första hand drabba garantifonden och i sista hand aktiekapitalet. Om det uppstod vinst så skulle den överlämnas till Riksgäldskontoret.

Bolagets styrelse skulle utgöras av fem personer. Ordföranden (jämte suppleant) skulle utses av regeringen samt en ledamot av vardera bankofullmäktige och riksgäldsfullmäktige. De två återstående ledamöterna skulle utses av stiftarna. Bolagets verksamhet var tänkt att upphöra i och med utgången av år 1927.[76]

Kreditkassans uppgifter

Bolagets ändamål enligt bolagsordningen blev att "giva stöd åt svenska kreditanstalter enligt de närmare bestämmelser, som av Kungl.Maj:t meddelas".[77] I de bestämmelser som Kungl.Maj:t den 7 april 1922 meddelade, sades att

> "bolaget skulle äga att enligt närmare angivna regler lämna stöd åt kreditanstalt, som i anledning av annan kreditanstalts iråkade eller befarade insolvens, bildats för att övertaga den senare anstaltens förbindelser, dock endast under förutsättning att styrelsen funne tillfredsställande garanti förefinnas för anstaltens soliditet".[78]

Verksamhetens utvidgning

Redan vid 1923 års riksdag genomfördes en förändring av bestämmelserna för kassans rätt att medverka vid bankrekonstruktioner. Bakgrunden till denna förändring var följande. Vid slutet av år 1922 hade en rekonstruktion av Wermlandsbanken blivit nödvändig. Det visade sig, att denna inte kunde genomföras utan Kreditkassans hjälp. Av bankens grundfond på 22,2 miljoner beräknades 18,9 miljoner vara förlorade och det gällde alltså att skaffa tillskott till denna. Vidare var reservfonden på 25,1 miljoner förlorad. Tillskottet ordnades med hjälp av Kreditkassan och Skandinaviska Kredit AB. Den största delen av tillskottet tecknades av ett för ändamålet bildat bolag, AB Webe. Detta bolag var således ett

dotterbolag till Kreditkassan. Men samtidigt ansågs det nödvändigt att överflytta en del av bankens engagemang till andra kreditinstitutioner. En del av dessa övertogs av ett par större banker, resten övertogs av riksbanken.

Eftersom det var ett viktigt led i rekonstruktionsarbetet att befria Wermlandsbanken från vissa stora engagemang bestämde sig riksbanken för att medverka. I bankofullmäktige handlade man under förutsättningen att engagemangen "inom kort skulle komma att övertagas av Kreditkassan".[79] Kreditkassans styrelse förklarade sig också villig att överta de aktuella företagen under förutsättning att riksdagen skulle lämna medgivande till denna nya form för rekonstruktion.

Ett sådant riksdagsbeslut kom också till stånd.[80] Principiellt innebar beslutet en ny inriktning på de former under vilka Kreditkassan kunde arbeta för att rädda banker i svårigheter. I riksdagsbeslutet sades, att Kreditkassan vid rekonstruktion av kreditanstalten fick

> "när sådant visade sig vara oundgängligen nödvändigt medverka . . . även genom lån till avlyftande av kreditanstalts engagemang".[81]

Det största och mest betydande av de engagemang som Kreditkassan på detta sätt övertog från Wermlandsbanken var Wargöns AB. I samband med att detta företag rekonstruerades åren 1924—1925 bytte företaget namn till Hellefors Bruks Aktiebolag.[82]

I riksdagsbeslutet år 1923 angående Kreditkassans verksamhet beslutades också genom ett tillägg till kontraktet mellan staten och bankerna att kassan fick rätt att "utlåna eller ikläda sig förbindelser för 110 000 000 kronor".[83] Dessa båda nämnda förändringar vidgade kassans befogenheter högst väsentligt samtidigt som det ökade maximibeloppet medgav en mer utsträckt möjlighet att medverka vid bankrekonstruktioner.

Kreditkassans stödaktioner

Kreditkassans första stödaktioner omfattade som redan nämnts deltagande i rekonstruktionerna av Sydsvenska Kredit AB som ombildades till AB Sydsvenska Banken samt Smålands Enskilda Bank och Wermlands Enskilda Bank. De två första bankerna rekonstruerades i överensstämmelse med kassans från början angivna verksamhetsformer. I och med Wermlandsbankens ombildning övergick man till en ny verksamhetsform.

Kreditkassans stödaktioner förtecknade kronologiskt.[84]

1922 den 6 juni	Belåning av aktier i Sydsvenska Banken AB
1922 den 21 september	Belåning av tillskottsbevis till Smålands Enskilda Banks grundfond
1922 den 24 november	Belåning av tillskottsbevis till Wermlands Enskilda Banks grundfond samt avlyftning från samma bank av vissa engagemang

1923 den 3 april	Teckning av aktier i AB Jordbrukarbanken samt avlyftning från Svenska Lantmännens Bank av vissa engagemang
1923 den 13 april	Lån till Väckelsångs kommun i samband med rekonstruktion av Väckelsångs sockens sparbank
1923 den 13 november	Lån till insatstecknare till Sevede Härads Sparbanks säkerhetsfond
1923 den 22 december	Lån till insatstecknare till Östergötlands Läns Sparbanks säkerhetsfond
1924 den 12 december	Lån till insatstecknare till Lysviks Sparbanks säkerhetsfond
1925 den 17 juni	Lån till insatstecknare till Ekshärads Sparbanks säkerhetsfond
1925 den 11 september	Teckning av aktier i AB Göteborgs Handelsbank samt avlyftning från Aktiebolaget Nordiska Handelsbanken av vissa engagemang
1926 den 29 januari	Lån till insatstecknare till AB Jämtlands Folkbanks grundfond.

Vid rekonstruktion av Wermlandsbanken övertog kassan ett par industriengagemang. Däri ingick *Wargöns Bruk* samt *Fagersta Bruk* och *Ludvika Bruk*. Storleksordningen av kapitalåtagandena i förhållande till bolagens skulder medförde, att *Kreditkassan i praktiken blev ägare till företagen*. Man kan alltså påstå, att *staten via* Kreditkassan i praktiken kom att bli ägare till de nämnda företagen.

När AB Svenska Lantmännens Bank rekonstruerades övertog kassan aktier i Malmö Stora Valskvarn.

AB Nordiska Handelsbankens rekonstruktion medförde för Kreditkassans del att man fick övertaga aktier i Rederi AB Transatlantic och Forsbacka Järnverk. Den relativa storleksordningen av dessa engagemang var sådan, i synnerhet för *Forsbacka Järnverks* del, att man kan tala om ett *statligt ägande* av företagen.

De nämnda företagsengagemangen avvecklades under loppet av 20-talet. Aktierna i Fagersta Bruk såldes till Svenska Handelsbanken för 400 000 kronor. Efter en rekonstruktion av Forsbacka Bruk i Kreditkassans egen regi 1927, såldes det till Svenska Handelsbanken för 3 miljoner kronor. Kreditkassan medverkade också i rekonstruktionen av Hellefors Bruks Aktiebolag åren 1933—1934.[85]

Kreditkassans avveckling

Vid mitten av 1920-talet började det stå klart, att den i propositionen planerade avvecklingen av Kreditkassan till 1927 inte skulle kunna komma till stånd. Kassans ledning meddelade, hösten 1926, att en avveckling före 1927 års slut var utesluten.

I en skrivelse till finansministern motiverade kassans styrelse sin hemställan.

> "Detta förhållande har sin orsak — frånsett i den nu förflutna tidsperioden rådande depressionen inom näringslivet, som starkt påverkat de rekonstruerade bankernas avkastningsmöjligheter och i hög grad försvårat realiserandet av övertagna industriengagemang — förnämligast däri, att kassans verksamhet kommit att bliva av en väsentligt större omfattning och även delvis av annan art än från början varit avsett."[86]

Riksdagen beslöt i anslutning till detta att kassans verksamhet fick fortgå till utgången av 1928 samt att en utredning skulle tillsättas. Utredningen fick i uppdrag att undersöka den lämpligaste formen för avveckling av Kreditkassans engagemang samt att lägga fram förslag för nästkommande riksdag i anslutning till utredningsuppdraget. Utredningen förelåg färdig i november 1927.[87]

Utredningen ansåg att en avveckling inte fick forceras då detta skulle öka statens förluster samtidigt som också själva ändamålet med kassan äventyrades nämligen att undvika en snabb realisation av de understödda kreditanstalternas tillgångar. Utredningen lade fram flera förslag — vilka vi inte skall gå in på här — på hur en avveckling skulle gå till. Resultatet blev, att Kreditkassan förvandlades till ett rent statligt företag utan samarbete med affärsbankerna som återfick sina insatta 5 miljoner kronor. Avvecklingsarbetet påbörjades men kom att ta tid.[88]

Kreditkassan stod kvar ända till år 1937 då beslut om bolagets likvidation fattades.

Någon slutlig redogörelse för kassans förluster har inte publicerats. Östlind skriver:

> "Vid bildandet av Kreditkassan förutsågo statsmakterna ingalunda, vilken omfattning kassan skulle få eller vilka förluster den skulle komma att åsamka staten."[89]

Östlind nämner siffran 70 miljoner som ett ungefärligt belopp på kassans förluster.[90]

Kommentar

Kreditkassan hade tillkommit med syftet att stödja näringslivet i en krissituation. Uppenbarligen var det en statlig intervention i näringslivet som betraktades som nödvändig både från statsmakternas sida och av ledande bankmän (exempelvis J. Nachmanson och J. Wallenberg). Samtidigt var man rädd för att staten skulle gå längre än vad som bedömdes som nödvändigt. Ett exempel på detta utgör Forsbacka-affären. Marcus Wallenberg hyste farhågor för att staten, i samband med Kreditkassans rekonstruktion av Forsbacka, hade expansiva planer och därmed skulle införa en ny faktor i konkurrensen. För att undvika detta planerade

Wallenberg att tillsammans med andra järnproducenter köpa Forsbacka för att lägga ned det.[91]

Ett annat sätt att se på Kreditkassan är att betrakta den som ett renodlat exempel på förstatligande av det privata näringslivets förluster. Kassan tillkom för att i en krissituation rädda bankväsendet från att ytterligare drabbas. Konstruktionen innebar att staten bar de förluster som uppkom. Affärsbankerna stod som aktieägare till dess att verksamheten under förlustrisker skulle avvecklas då staten också formellt inträdde som ägare av aktiekapitalet.

Det spontana och improviserade i den statliga intervention som Kreditkassan representerar ger också paralleller till tillkomsten av det italienska IRI.

Kreditkassan tillkommer visserligen nio år före IRI men i båda fallen i en krissituation orsakad av en finansiell kris. I Sverige var det en deflationskris som drabbade bankerna och i Italien en faktisk revalvering av valutan. Bakgrunden var i båda fallen också att bankerna under och omedelbart efter kriget engagerat sig i osäkra lån till industrin. Både Kreditkassan och IRI kan betraktas som statliga kreditinstitutioner och uppgiften för dem var att hjälpa banker som hamnat i svårigheter. I rekonstruktionsarbetet kom dessa institutioner att övertaga det faktiska ägandet av industriföretag. I Italien utgör detta början till vad som i dag är Europas största statliga företag, förvaltningsbolaget IRI. I Sverige avvecklas dessa engagemang och Kreditkassan likvideras. Övertagandet av industriföretagen är dock i båda fallen mer tillfälliga och framtvingade av omständigheterna än medvetna och önskade.

Det intressanta med Kreditkassan och de företag som denna ägde framträder om vi sätter en särskild belysning på dem. Ernst Wigforss satt med i den utredning som arbetade fram förslag på hur Kreditkassan och dess engagemang skulle avvecklas. Vid samma tidpunkt satt Rickard Sandler och skrev flera digra volymer om socialiseringsproblemet. För att få material för en bedömning av den svenska socialdemokratins förstatligandepolitik skall vi därför innan vi lämnar 20-talet också diskutera Socialiseringsnämnden.

Socialiseringsnämnden

Socialiseringsnämndens tillkomst var ett resultat av radikaliseringen inom socialdemokratin under perioden efter första världskriget. Den ryska oktoberrevolutionen och de marxistiska strömningarna i Europa påverkade även den svenska socialdemokratins ideologiska debatt. Vänstersocialisternas utbrytning år 1917 och deras kritik av partiets ideologi och politik verkade säkerligen också pådrivande.

I varje fall aktualiserades socialiseringsdebatten under denna period.[92] Partistyrelsen sammankallade en programkommission för att förbereda 1920 års partikongress.[93] Kommissionen utarbetade ett nästan helt nytt partiprogram som antogs av partikongressen. Ett nyinsatt avsnitt om generell socialisering är intressant. Punkten VIII fick följande lydelse:

> "I samhällets ägo överföras: alla för en planmässig folkhushållnings genomförande erforderliga naturrikedomar, industriföretag, kreditanstalter, transportmedel och kommunikationsleder.
> Sakkuning ledning av samhällets företag under garantier mot byråkratisk skötsel. Arbetare och konsumenter deltaga i samhällsföretagens förvaltning. Samhällelig kontroll över företag, som kvarstå i enskild ägo."[94]

Den socialdemokratiska minoritetsregeringen som tillträdde 1920 tillsatte den 22 juni en kommitté för att utreda frågorna kring socialiseringsproblemet.[95]

I ett yttrande till statsrådsprotokollet gav statsminister Branting direktiven. Beträffande formerna för nämndens arbete valde man att följa andra linjer än vad som var vanligt. I stället för en stor parlamentarisk kommission valdes en mindre nämnd vilken gavs vidsträckta befogenheter att bedriva det omfattande utredningsarbetet i former som befanns lämpliga.[96]

Det var ett omfattande och komplicerat problem som förelåg. Branting betonade att nämnden i utredningsförslaget skulle förena

> "de fördelar för det allmänna, som kunna uppnås genom nödigt spelrum för det fria initiativet, och den säkerhet för att det helas bästa tillgodoses som aldrig synes kunna vinnas på det enskilda förvärvsintressets grund."[97]

Som exempel på sådan verksamhet erinrade Branting om avtalet mellan staten och TGO om malmfälten.[98]

Branting fastslog vidare:

> "En schematisk socialisering av hela produktionen ligger fjärran från den tankegång, som här utvecklas . . ."[99]

Utredningen syftade således inte till en total socialisering på det sätt som partiprogrammet givit intryck av. Nu var den socialdemokratiska regeringen en minoritetsregering, vilket innebar, att några försök till aktiv socialisering inte kunde genomföras.[100] Samtidigt var detta ett minimum som måste göras inför den breda opinion som fanns i frågan.[101]

Socialiseringsnämnden bestod av sju ledamöter varav fyra, Sandler, Möller, Steffen och Karleby var socialdemokrater.[102]

Socialiseringsnämnden kom naturligtvis att spela en dominerande roll i den socialdemokratiska socialiseringsdebatten under 20-talet och början av 30-talet.[103] Dess praktiska resultat blev dock magra. Ett förslag till organisation av riksförsäkringsanstalten anses bygga på socialiseringsnämndens idéer.[104]

Den 9 januari 1935 beslöt regeringen att socialiseringsnämnden skulle upphöra i och med utgången av januari månad samma år. Sandler fick

i uppdrag att inkomma med utkast till principbetänkande och en sammanfattning av socialiseringsnämndens verksamhet.[105]

De båda utkasten till principbetänkanden som Sandler sedermera publicerade innehöll dock inga konkreta förslag till socialisering. Tingsten har mycket träffande sagt följande om dessa skrifter:

> "Ingen plan för vare sig partiell eller allmän socialisering framlägges, författaren varken förordar eller avstyrker en socialiseringsaktion. Över huvud diskuteras icke frågan om socialisering i Sverige. Skrifterna kunna närmast karaktäriseras som en serie allmänt hållna essayer kring socialiseringsproblemet och därmed sammanhängande spörsmål."[106]

Det är ett omdöme som i mycket också kan stå för socialiseringsnämndens hela arbete. Någon direkt praktisk betydelse fick den aldrig. Några förslag till förstatliganden framlades ej.

Det är intressant att notera att liknande företeelser också förekom i andra länder. Vid samma tid resulterade det markerade intresset för teoridebatt kring statsföretagandet i Tyskland i att man tillsatte en offentlig utredning av socialiseringsproblemet.[107]

Att man i det socialdemokratiska *partiet* aktiverade socialiseringskravet är ställt utom allt tvivel. Men hur intresserad var man från partiledningens sida av att driva förstatligandekravet? Det är naturligtvis viktigt att komma ihåg att socialdemokratin under minoritetsregeringarnas tid på 20-talet hade små möjligheter att genomföra några socialiseringsförslag om sådana ställts. En förklaring till att inga förslag ställdes är självfallet att man inte kunnat räkna med att få gehör för dem i riksdagen. Men man kan förvänta sig att partiledningen om den verkligen varit intresserad av att genomföra konkreta socialiseringar markerat detta genom förslag i socialiseringsnämndens regi eller annorstädes. En slutsats är, att partiet visserligen omfattade socialiseringstanken men att partiets ledning i regeringsställning var åtskilligt mindre intresserad av den.

Vi menar också att den slutsatsen styrks av partiets agerande visavi Kreditkassan. Ernst Wigforss satt som vi tidigare påpekat i den utredning som granskade formerna för Kreditkassans avveckling. Detta arbete pågick samtidigt som Socialiseringsnämnden arbetade med sina utredningar. Den fråga man ställer sig är varför inte socialdemokratin använde möjligheterna att förstatliga de företag som staten så oavsiktligt kommit över i samband med kassans aktioner. Fagersta Bruk var ju ett betydande företag, vilket således rimligen tillhörde den typ av företag som avsågs i partiprogrammet från 1920 års kongress.

Vi menar, att man kan betvivla om socialdemokratin kan betraktas som ett aktivt förstatligandeparti. Inte ens under partiets ideologiskt mest aktiva socialiseringsperioder kan man finna konkreta belägg för att partiet genomför eller försöker genomföra en sådan politik. Slutsatsen

är alltså att *SAP kan betraktas som ett parti med en socialiseringsideologi men knappast ett parti med en förstatligandepraktik.*

Hypotesen nummer 7 i hypotesavsnittet kan inte sägas få något stöd av vad vi funnit under denna period. Varken socialistisk ideologi eller socialdemokratins regeringsinnehav kan ses som förklarande faktorer under 20-talet. 1920-talet är dock ur politisk synpunkt med minoritetsregeringar ingen gynnsam testperiod, varför slutsatsen är osäker.

Sammanfattning

Hypotesen att statsföretagandet växer under perioder av ekonomisk kris stöds däremot av resultaten i undersökningen av 20-talet. Deflationskrisen och den därav följande bankkrisen är bakgrunden till de förstatliganden som kom till stånd under denna period.[108]

Vi har också funnit ett exempel på förstatligande där krav från den organiserade arbetarrörelsen varit en orsak. Hypoteserna 4 och delvis 7 är tillämpliga som förklaringar. I varje fall om den sistnämnda hypotesen tolkas i en begränsad mening. Starka lokala krafter — fackliga och kommunalpolitiska — kan driva fram ett förstatligande.

Förstatliganden under 30-talet

Två kategorier av företag tillkom under 30-talet, dels företag som följde av att affärsverken vidgat sin verksamhet och dels företag som skapades för att reglera och stödja näringslivet.

Utanför den kategorin faller dock *AB Aerotransport*, som bildades 1924 av enskilda intressenter men med statliga ekonomiska subventioner. Det kan därför vara svårt att avgöra om företaget skall tidsbestämmas till 20-talet eller 30-talet.

Både det tidigare diskuterade (not 108) Radiotjänst och AB Aerotransport sysslade med verksamheter som aktualiserades av teknologiska innovationer på respektive område.

Då det sistnämnda bolagets driftskostnader från början inte kunde täckas med trafikinkomster var man tvungen att försöka utverka statens medverkan, vilket man också fick i form av understöd och subventioner. Luftfartsutredningen som tillsattes år 1933, föreslog med hänvisning till lufttrafikens stora betydelse för vårt land att denna förbehölls ett svenskt statsunderstött företag. Företaget omorganiserades och staten trädde in som hälftenägare av företaget. På så sätt bereddes statsmakterna möjligheter till inflytande då subventioner fortfarande var nödvändiga. Vid 1935 års riksdag antogs detta förslag.[109]

I och med bildandet av ABA påbörjades uppbyggandet av ett svenskt utrikes trafikflygnät. Orsaken var ytterst utvecklingen på den civila flygtrafikens område. Företaget var således i en viss mening att jämföra med affärsverken. Företaget sysslade med en typ av verksamhet som

måste karaktäriseras som infrastruktur. Det bidrar också till att förklara det statliga intresset av medverkan i verksamheten.

Statens vattenfallsverk och statens järnvägar expanderade under 30-talet framför allt genom förvärv av företag. De flesta av de företag som inköptes inordnades i verkens organisation, vilket alltså betydde, att företagen likviderades.[110] I några fall har dock verksamheten fortsatt i aktiebolagsform som dotterföretag till respektive verk.

AB Gävle Vagnverkstad övertogs av SJ vid förstatligandet av en rad enskilda järnvägar. I detta fall skedde förvärvet år 1933 då staten övertog Uppsala—Gävle järnväg och Ostkustbanan.[111]

AB Trafikrestauranger bildades år 1938. Restaurangverksamhet hade tidigare bedrivits på SJ:s tåg och stationer av ett privat företag. Verksamheten hade emellertid varit förlustbringande. Företaget hade dock uppvisat vinst, därför att staten subventionerat företaget genom att inte ta betalt för hyra av lokaler och vagnar.

Departementschefen anförde i propositionen som motiv för bildandet av ett helstatligt bolag att restaurangrörelsen inte var att betrakta som en ekonomiskt bärande affär men att det var av utomordentlig betydelse för statens järnvägars persontrafik att sådan verksamhet bedrevs. Restaurangrörelsen ansågs som ett till persontrafiken hörande nödvändigt komplement.[112]

AB Motala Ströms Kraft bildades av enskilda år 1903 och övertogs av Vattenfallsstyrelsen år 1930. Vattenfallsstyrelsen ämnade anlägga en kraftstation vid Malfors vattenfall som ägdes av staten. Utbyggnaden ingick i en plan för att säkerställa regionens elkraftbehov. För att rationellt utnyttja vattenkraften på hela sträckan Vättern—Roxen var det av vikt att förvärva Nykvarns kraftstation och vattenframsläppningen vid Näs. Fallet vid Näs ägdes av Motala Ströms Kraft AB. Orsaken till förvärvet var en önskan att rationalisera verksamhet som redan befann sig i statlig regi. Vidare önskade man för all framtid garantera vattenhushållningen och undvika konflikter med andra kraftintressen.[113]

Kreditkassans tillkomst i början av 20-talet var ett exempel på statlig intervention i ekonomin som ytterst betingats av imperfektioner i det ekonomiska systemets funktionssätt. AB Industrikredit och Svenska Spannmåls AB är två statliga företag som bildades under 30-talet av liknande orsaker.

AB Industrikredit bildades år 1930. Departementschefens motivering i propositionen var att statsmakterna vidtagit åtgärder för att sanera bankväsendet. Genom förändring av banklagstiftning och bankernas bolagsordningar försvårades den långfristiga kreditgivningen. Då industrin inte kunde undvara de medel- och långfristiga krediterna måste staten se till att näringslivet fick möjligheter att erhålla dessa.[114] Den utredning som tillsattes 1933 gav detta som motivering för att skapa ett särskilt institut för medel- och långfristig kreditgivning.[115]

Utredningen förordade ett statligt företag i aktiebolagsform för denna verksamhet. Därmed underlättades en medverkan från de privata bankernas sida. En sådan var önskvärd med hänsyn till den sakkunskap och erfarenhet som de representerade.

Departementschefen hade i direktiven till utredningen anfört att kreditinstitutet skulle — med tanke på rådande förhållanden på arbetsmarknaden — bidra till en viss "återhämtning i den nu rådande depressionen om framställningen av produktionsmedel kunde underlättas och ökad efterfrågan på desamma åstadkommas."[116] Ett kreditinstitut med de nämnda uppgifterna skulle kunna befordra en sådan utveckling genom att öka näringslivets räntabilitet genom tillhandahållande av krediter till måttlig ränta. Om så skedde kunde man vänta sig att nyanläggningar och utvidgningar av verksamheterna kom till stånd.

De sakkunniga i utredningen reprimerade i hovsamma ordalag departementschefens uppfattning.

> "Emellertid hava de sakkunniga vid frågans övervägande kommit till den bestämda uppfattningen, att det nya kreditinstitutet vid sin kreditgivning icke bör taga annan hänsyn till förhållandena på arbetsmarknaden än som är förenlig med en ur risksynpunkt betryggande prövning av de ställda säkerheterna och att institutet icke bör ikläda sig några företagarerisker."

Vidare betonade utredningen vikten av att företaget drevs efter "sunda ekonomiska principer" vilket var en förutsättning för de privata bankernas medverkan.[117] I övrigt ställde sig utredningen bakom departementschefens motiveringar till företaget.[118]

Uppfattningen att bankverksamheten inte fick invecklas i företagaransvar utan skulle drivas efter sunda ekonomiska principer avspeglade sannolikt erfarenheterna från Kreditkassan AB.

Svenska Spannmåls AB bildades år 1935 för att driva handel med och lagring av spannmål och fodermedel. Bolaget skulle handha regeringens pris- och marknadsreglering av jordbruksproduktionen på spannmålsområdet.

Den statliga regleringen hade sin bakgrund i den internationella jordbrukskrisen och dess inverkan på den svenska marknaden. Statsmakternas åtgärder skulle till följd av verksamhetens affärsmässiga natur — handel och lagring av spannmål — ske i form av ett statligt aktiebolag[119] med uppgift att via stödköp och lagring hålla spannmålspriserna uppe.

Från och med 1955 har "Svensk spannmålshandel, ekonomisk förening" övertagit bolagets uppgifter i fråga om utrikeshandel med spannmål, reglering på den inhemska marknaden samt beredskapslagring av spannmål och oljekraftfoder. I samband med detta ändrades bolagets namn till Svenska Lagerhus AB och uppgiften för bolaget blev att äga och förvalta lagerhus samt att bedriva lagring av spannmål och fodermedel.

Svenska Penninglotteriet AB bildades år 1938 för att stävja spelet på utländska lotterier genom att bjuda dem konkurrens och för att man önskade reglera det inhemska spelet genom ett statslotteri[120] och för att ge staten en inkomstkälla.

Sammanfattning

För det första expanderar den statliga företagssektorn under 30-talet delvis som ett resultat av att de infrastrukturella affärsverken expanderar. Den teknologiska utvecklingen har för det andra gjort nya infrastrukturverksamheter intressanta för affärsmässig drift, radioutsändningar och flygtrafiken.

Man kan också säga, att 30-talet markerar ett genombrott för den statliga företagsamheten. Efter de första erfarenheterna under 20-talet i samband med Kreditkassan går nu staten in med statliga företag som medel för att stödja och reglera ekonomin på områden där systembristerna är tydliga och viktiga.

En av våra hypoteser är att den statliga företagsamheten expanderar under perioder av ekonomisk kris (se hypotes nummer 3). Vi hade således förväntat oss att sektorn skulle expandera mycket kraftigt under den djupa och långa konjunkturkrisen. Det har inte skett. I själva verket kan vi inte hänföra ett förstatligande som direkt orsakats av konjunkturkrisen.

Däremot har vi exempel på att strukturkriser — både på 20-talet och 30-talet — inom bankväsendet och jordbruket orsakat förstatligande. Vid båda tillfällena hade vi kombinerade konjunkturkriser och strukturkriser och det kan vara svårt att bestämma vilken faktor som varit avgörande. En samtidig konjunkturkris och strukturkris innebär sannolikt att de delar av näringslivet som genomgår en strukturförändring drabbas hårdast. Det skulle i så fall kunna bidra till att förklara varför just dessa sektorer kom att orsaka förstatliganden.

Sambandet mellan strukturkriser och konjunkturkriser är komplext. En konjunkturkris kan vara orsakad av strukturkriser i viktiga sektorer. En strukturkris kan förvärras av en samtidig konjunkturkris. Det är detta som inträffar åren 1976—1978 i varvsnäringen och stålindustrin.[121] Det kan i praktiken vara svårt att skilja mellan vad som är strukturkris och vad som är konjunkturkris. En skillnad är att konjunkturkriser är en allmän obalans mellan tillgång och efterfrågan medan strukturkriser är en obalans mellan tillgång och efterfrågan begränsad till en bransch eller andra sektoriella störningar och behov av strukturförändring i någon form.

Förstatliganden under kriget och 40-talet

Andra världskriget orsakade en kraftig expansion av den statliga företagssektorn. Direkt och indirekt betydde kriget att statsföretagandet fick ett genombrott som ekonomisk 'problemlösare'.

Under 40-talet förekom två kategorier av förstatliganden. Den ena kategorin är de av beredskapsskäl initierade statliga företagen och den andra är övertaganden i samband med förstatligandet av de enskilda järnvägarna.

Routivare Gruv AB övertogs av staten år 1939. Förstatligandet skedde för att man önskade hindra utländska intressen (Friedrich Krupp Aktiengesellschaft i Essen) att utnyttja svenska naturrikedomar. Då det var ovisst när ett tillgodogörande av fyndigheterna kunde ske, förväntade man inte att privat kapital skulle vara intresserat.[122] Med hänsyn till de utländska intressenterna betraktar vi motiveringen som beredskapsskäl.

AB Transitotrafik bildades år 1940. Företaget som avvecklades under 50-talet hade till uppgift att driva viss lagrings- och transportverksamhet. Bolaget tillkom för försvarsberedskapens stärkande.[123]

Aktiebolaget Svensk Torvförädling bildades år 1940. Företaget startades därför att det var ett beredskapsmässigt intresse att förbättra bränsleförsörjningen på ett sätt som samtidigt var ekonomiskt försvarbart. Våra torvtillgångar — varav betydande mossarealer var i statens ägo — var en ekonomiskt potentiell energiresurs vars utnyttjande staten borde ansvara för. Avspärrningen hade gjort ett utnyttjande ekonomiskt försvarbart.[124]

Svenska Skifferolje AB tillhör också de företag som skapades av beredskapsskäl för att trygga bränsleförsörjningen. Redan 1932 års riksdag hade uppdragit åt marinen att utföra försöksanläggning för utvinning av olja ur skiffer. Företaget bildades sedan 1941 för att inom landet utnyttja möjligheterna till oljeförsörjning. Det hela skedde av beredskapsmässiga skäl ty det var tveksamt om den nödvändiga kapitalinvesteringen var berättigad ur ekonomisk synpunkt. Dessutom nämndes arbetsmarknadsmässiga skäl och företagets betydelse för sysselsättningen.[125]

AB Ceaverken bildades som enskilt bolag år 1939. Staten medverkade i bolaget redan 1941 med ett lån då företaget hamnat i svårigheter. Då var skälet beredskapsmässigt. År 1943 hade företaget så stora svårigheter att man stod inför nedläggning på grund av brist på råmaterial. Staten övertog företaget samma år. Det skedde för att säkerställa produktionen av viss röntgenfilm för sjukvården och försvaret i beredskapssyfte. Företaget var inte ekonomiskt lönsamt och utsikterna var inte heller inom överskådlig tid gynnsamma ur ekonomisk synpunkt. Privat kapital kunde således inte driva företaget utan staten övertog bolaget.[126]

Ett principiellt intressant företag i anslutning till denna grupp av motiveringar är *Norrbottens Järnverk AB* (NJA). Frågan om att förädla malmen i Norrbotten är gammal. Om man vill kan man gå tillbaka till bröderna Mommas försök vid Kengis Bruk vid Torne älv på 1600-talet.

Den första offentliga utredningen i ämnet kommer dock till 1913. Tio år senare avlämnade malmkommissionen sitt slutbetänkande. Den utredningen resulterade inte i något förslag liksom inte heller den senare av malmförädlingssakkunniga. Tveksamheter om lönsamheten och hänsyn till mellansvenska bruksintressen synes ha varit de vägledande motiven härvidlag.

En ny utredning, tackjärnsutredningen, tillkallades och avgav sitt betänkande 1938. I den proposition som lades av statsrådet Möller anfördes följande motiveringar. För det första var det viktigt att landet blev självförsörjande på tackjärnsområdet. Detta krav underströks av de av kriget betingade krisförhållandena. Det fanns således en risk att den

svenska järnindustrin annars inte fick det tackjärn den behövde. För det andra var en sådan anläggning i Luleå viktig för försörjningsmöjligheterna i Norrbottens län. Sysselsättningsproblemen var där stora även under goda konjunkturer. För det tredje var det inte tilltalande att nästan all vår malm exporterades och förädlades i andra länder. Det var viktigt att åtminstone göra ett försök att i landet förädla malmtillgångarna. Departementschefen anförde också som ett svar på frågan varför inte ett sådant verk tillkommit tidigare att tidigare utredningar hävdat att ett sådant företag ur ekonomisk synpunkt saknade möjligheter. Den senaste utredningen hade dock varit mindre kategorisk därvidlag.

I propositionen anförs som synes beredskapsskälet som primärt. Vi är dock benägna att hävda att sysselsättningsargumentet snarare torde vara det viktiga. Arbetarrörelsen i Norrbotten hade till exempel länge krävt att malmen förädlades i Norrbotten för att stärka tillväxt och sysselsättning i länet. Kriget, avspärrningen och de därav följande ekonomiska problemen kan väl närmast sägas spela rollen av omedelbar utlösare vid skapandet av detta statliga företag.[127]

1936 års järnvägskommitté hade som tidigare påpekats föreslagit ett förenhetligande av järnvägsnätet. Ett rationellt utnyttjande av järnvägsnätet skulle underlättas om de enskilda järnvägarna förstatligades. Näringslivets och allmänhetens krav kunde bättre tillgodoses. Vidare förbilligades resorna och transporttiderna minskade. Riksdagen år 1939 beslöt om ett *förenhetligande av järnvägsnätet*.[128]

Det var orsaken till en rad övertaganden under 40-talet. Det första av dessa oavsiktliga/indirekta övertaganden gällde *Kalmar Verkstad AB*. Aktierna i företaget förvärvades i samband med att SJ 1938 övertog aktierna i enskilda järnvägsföretag. Aktierna i verkstadsföretaget för underhållsarbeten för järnvägarna följde då med.[129]

SJ övertog 1943 hälften av aktiekapitalet i *AB Landtransport, AB Svenska Godscentraler* och *AB Nordisk Biltjänst*. Den andra hälften innehades av Stockholms Rederi AB Svea.[130] *GDB Biltrafik AB* övertogs 1948 i samband med att statens järnvägar förvärvade bergslagsbanan.[131]

Statens järnvägar förvärvade 1940 vidare 50 procent av aktierna i *AB Dissousgas;* den andra hälften innehas av AB Gasackumulator. Företaget producerade acetylengas som användes av SJ bland annat för belysning.[132]

När statens järnvägar år 1943 förvärvade aktierna i *Svenska Rederi AB Öresund* önskade man lösa en del samordningsproblem och rationalisera trafiken. Förbättrade transportprestationer och minskade samhälleliga kostnader kunde åstadkommas. Argumenten är således ekonomiska och i viss utsträckning administrativa. Man önskade rationalisera statlig verksamhet. Den av kriget betingade avspärrningen hade orsakat en nedgång i trafiken och därmed sämre avkastning, vilket underlättat en uppgörelse.[133]

Vattenfalls tidigare inledda samarbete med privata kraftproducenter utvidgades under 40-talet. *Bergeforsens Kraft AB* och *AB Umeforsen* ägs till hälften av staten sedan 1944 respektive 1947.[134]

Ytterligare några företag tillkom under denna period. *AB Statens*

Skogsindustrier bildades år 1941. Skälen var ekonomiska och administrativa. ASSI bildades för att övertaga den skogsindustriella verksamheten från Domänverket. Denna verksamhet är till sin natur rent affärsmässig och arbetar i konkurrens med inhemska och utländska företag. Trots att affärsverksformen tidigare valts just för att tillgodose dessa krav förelåg svårigheter med denna form. Friheten var mindre och blev en hämsko på företagsledningens rörelsefrihet. ASSI kan således sägas ha orsakats av att man önskat omorganisera statlig verksamhet för att nå större affärsmässighet.[135]

AB Tipstjänst övertogs av staten år 1943. Orsaken var att verksamheten fått en betydande omfattning och att statens ekonomiska intressen i verksamheten ökat i motsvarande grad. Därför ville statsmakterna ha en organisation som tillät ett direkt inflytande och som motsvarade att rörelsen bedrevs för det allmännas räkning.[136] Motiveringarna är således dels önskan om kontroll och dels fiskala.[137]

Den 31 juli 1946 bildades *Scandinavian Airlines System* av svenska, danska och norska intressenter. Den svenska andelen 3/7 ägs av ABA. Bakgrunden till bildandet är utvecklingen av det civila trafikflyget och i synnerhet dess interkontinentala del. Det var från början ett nordiskt samgående för lufttrafiken på Nord- och Sydamerika.[138]

År 1947 fattade riksdagen beslut om bildande av *AB Atomenergi*. Vid sidan av grundforskningen ville man få igång forskning i direkt syfte att praktiskt utnyttja atomenergin. I en tidigare proposition hade ökade anslag till forskning vid universiteten föreslagits i enlighet med ett initiativ från atomkommittén.

FoU kring atomkraften hade kommit igång i andra länder och det var av vikt inte minst för näringslivets konkurrensförmåga att vi inte hamnade på efterkälken. Sverige hade dessutom en bra utgångspunkt med egna urantillgångar och ett vetenskapligt kunnande på området.

I propositionen anförs atomkommitténs argumentation för ett statligt initiativ. Atomenergins utnyttjande ansågs vara av så vital betydelse för landets framtid och de erforderliga penningbeloppen av sådan storleksordning att staten tvingades bli huvudintressent i verksamheten. Med tanke på att de personella och materiella resurserna var begränsade var dock ett samarbete med privata intressenter nödvändigt.

AB Atomenergi förväntades inte ge någon vinst utan skulle drivas med statliga bidrag.[139]

Ytterligare ett företag tillkom under denna period, *Sveriges Centrala Restaurang AB* som bildades år 1945. Den tidigare restaurangverksamheten hade drivits av systembolagen. Olägenheterna med denna ordning, bland annat kontrollstyrelsens dubbelställning som kontrollorgan och direktivgivande, hade blivit tydliga. Man kan därför se bildandet av restaurangbolaget som ytterligare ett exempel på rationalisering av redan befintlig verksamhet. Restaurangbolagets verksamhet frikopplades från systembolagen och sammanfördes till en koncern.[140]

Sammanfattning

Det statliga företagandet blev ett medel för att lösa bestämda problem i samband med kriget och avspärrningen. Statsföretag som ekonomisk 'problemlösare' såg dagens ljus inte bara i Sverige utan också i andra länder vid denna tidpunkt.

Huvudorsaken till sektorns expansion var beredskapsmässig. I detta avseende stämmer också utvecklingsbilden med den internationella. Mönstret ger vidare stöd för vår hypotes 6, som antar, att sektorn expanderar snabbare under krig än under andra perioder. Den i det internationella avsnittet påvisade "displacement"-effekten stämmer för Sveriges del.

Övriga företag är det oavsiktliga resultatet av rationalisering och samordning av redan befintlig verksamhet. Ekonomiska och administrativa hänsyn präglar exempelvis tillkomsten av ASSI.

SAS och AB Atomenergi är resultatet av utvidgning och kommersialisering av ny teknik på kommunikationsområdet respektive ny teknologi där staten har ett intresse av att stimulera forskning och utveckling som annars kanske inte kommit till stånd. I båda fallen gäller det alltså infrastrukturella verksamheter.

Utveckling under 50-talet

År 1950 beslutades om förstatligande av de s.k. tyskgruvorna som svarade för 15 procent av de mellansvenska järnmalmstillgångarna. Departementschefen ansåg, att gruvorna skulle utnyttjas i former och omfattning som var samhälleligt önskvärt. Behoven av långsiktig planering, forskning och drift kunde inte mötas rationellt med ett flertal privata ägare. Det fanns också sociala och arbetsmarknadsmässiga problem som staten hade större möjligheter att lösa.[141]

Orsaken till bildandet av *AB Statsgruvor* kan således hänföras till ett samhälleligt intresse av rationell drift vilken inte kunde garanteras av snävt företagsekonomiska överväganden. Samhälleliga externaliteter kan illustreras av detta fall.

Sveriges Kreditbank tillkom 1950. I ett betänkande av 1945 års bankkommitté angavs att den statliga kreditverksamheten via särskilda lånefonder kunde rationaliseras genom bildandet av ett särskilt statsorgan för kreditgivning. Riksbanken kunde befrias från en del uppdrag som inte hade med dess uppgift som centralbank att göra. En statlig affärsbank i konkurrensmässiga former men fri från privat vinstintresse kunde också fungera som regulator på kreditmarknaden. Samma motiveringar gavs också av departementschefen i propositionen. I utredningen nämndes vidare att det fanns behov av ett allmänt kreditbeviljande organ — statsbank — för bostads- och jordbrukskrediter. En statlig affärsbank kunde också utgöra ett korrektiv till koncentrationen på den privata kreditmarknaden.[142]

År 1956 bildades *AB Oljetransit*. Bakgrunden till bolagets tillkomst var att man önskade planera den ekonomiska försvarsberedskapen genom att öka transportkapaciteten och uppföra oljelagringsanläggningar.[143]

Nya System AB bildades år 1954. Bolaget tillkom i samband med avskaffandet av motbokssystemet 1955. Den valda formen gav viss kontrollmöjlighet samtidigt som besparings- och rationaliseringsåtgärder kunde genomföras. De enskilda detaljhandelsföretagen sammanfördes till ett gemensamt bolag för hela landet.[144]

Förstatligandena under 50-talet var inte av samma omfattning — varken i antal eller ekonomisk tyngd — som förstatligandena under 40-talet. Rationalisering av statlig verksamhet var den dominerande orsaken till förstatliganden under denna period enligt de explicita motiveringarna. Det är svårt att veta utan en undersökning av utfallet i varje enskilt fall om man också lyckades rationalisera verksamheten och i vilken grad detta skedde. Det kan tänkas att rationaliseringsargumentet endast användes för att beteckna administrativa förändringar eller för att dölja mer vardagliga motiv. AB Statsgruvor är det enda betydande undantaget från detta. I det fallet förefaller den statliga interventionen dikterad av samhälleliga intressen som annars riskerade att komma i kläm. I den grundläggande hypotesen definieras detta som systembrist. De ekonomiska kriser, som under tidigare perioder stimulerat statlig företagsamhet, saknas under 50-talet. Med utgångspunkt i våra hypoteser skulle vi också förväntat oss en lägre tillväxt av den statliga företagssektorn under 50-talet.

Förstatliganden under 60-talet och den socialdemokratiska näringspolitiska offensiven

Förstatligandena under 60-talet är intressanta. Sektorn expanderade mycket kraftigt och förklaringen har sökts i en förändrad socialdemokratisk förstatligandepolitik.

Två kategorier av förstatliganden är frekventa under perioden.

I. Förstatliganden som orsakades av brister i marknadssystemet.

II. Organisering av redan befintlig statlig verksamhet i rationellare och mer affärsmässiga former.

Svenska Tobaksmonopolet AB bytte namn till *Svenska Tobaks AB* år 1961 i samband med att det statliga importmonopolet upphävdes. Tre år senare upphävdes också tillverkningsmonopolet i samband med att bolaget slutade med inköp av svensktillverkad tobak.[145]

Karlskronavarvet bildades år 1961 genom att vissa av flottans örlogsvarv och marinverkstäder ombildades till ett aktiebolag. Den framtida produktionen var inte enbart att betrakta som ett militärpolitiskt problem utan hade också stor betydelse för sysselsättningen i Blekinge. Ett statligt företag kunde ta nödvändiga hänsyn till arbetsmarknads- och näringspolitiska förhållanden. Det bedömdes därför inte finnas förutsättningar för civil produktion.

Ombildningen orsakades av att rationell drift hämmats av splittringen på en mängd anläggningar. Man ämnade bredda verksamheten med mekanisk verkstadsindustri. Därvid valde man en organisationsform som gav en friare ställning och möjligheter att konkurrera på marknaden.[146]

Uddevallavarvet förstatligades år 1963. Varvsnäringens stora problem var den globala överkapaciteten och de pressade internationella fraktmarknaderna. Varven konkurrerade bland annat genom att tillgodose beställarnas krav på allt längre kredittider. I praktiken kom varven att fungera som kreditorer för fartygsbeställarna. Därmed finansierade varven sina egna fartygsbyggen, vilket självfallet urholkade likviditeten.

Redan 1958 hade företaget råkat in i en besvärlig likviditets- och solvenskris. Varvet erhöll då statsstöd, på samma sätt som varven också i andra länder erhöll stöd, vilket bedömdes som riktigt bland annat därför att orderstocken var god och sysselsättningen således tryggad.

År 1963 var likviditetskrisen så svår att en nedläggning hotade. Fyra storbanker lovade dock att ställa kapital till förfogande förutsatt att staten medverkade. Man kan naturligtvis fråga sig varför Uddevallavarvet drabbades så hårt av de längre kredittiderna. Något entydigt svar ges inte i propositionerna. En förklaring som antyds är att företagets likviditet redan tidigare — i motsats till övriga svenska varv — var dålig. En ytterligare urholkning tålde inte bolagets finanser utan en nedläggning hotade. En nedläggning av företaget skulle få svåra konsekvenser för sysselsättningen, 3 000 personer arbetade på varvet. Också företagsamheten i området skulle drabbas hårt. Området var dessutom redan tidigare drabbat av arbetslöshetsproblem. Statens medverkan var därför nödvändig. Det bedömdes att framtidskonjunkturerna skulle gynna varv som byggde stora fartyg, vilket Uddevallavarvet gjorde. Därför sökte man en lösning som skulle kunna klara varvet. Staten och Eriksbergs Mekaniska Verkstads AB gick in i ett samarbete där staten övertog 50 procent av aktiekapitalet. På så sätt avsåg man att minska kostnaderna för produktion och administration.[147]

Dessa båda varv förstatligas således huvudsakligen för att trygga sysselsättningen även om det också i fallet med Karlskronavarvet orsakades av en önskan att rationalisera redan befintlig verksamhet.

AB Svensk Bilprovning inrättades år 1963 för fordonskontroll som ett led i det statliga trafiksäkerhetsarbetet. Kravet på objektivitet i inspektionen var anledningen till att man valde ett *statligt* bolag. Bolagsformen valdes för att bilprovningen liksom annan serviceverksamhet hade kravet att vara rationell och ekonomisk.[148]

Rationaliseringsskälet angavs också 1964 då *Allmänna Bevaknings AB* bildades. Effektivisering och samordning av den statliga bevakningsverksamheten kunde uppnås med ett statligt bolag. Den dåvarande organisationen hade brister i det avseendet. Privata vaktbolag hade insyn i militära anläggningar. Man önskade också öka konkurrensen på marknaden som dominerades av ett enda företag.[149]

Ett företag som diskuterades mycket vid mitten av 1960-talet var *Svenska Durox AB*.[150] Bakgrunden är att Svenska Skifferoljebolaget av-

vecklade sin verksamhet 1962—1965. Istället köpte man Svenska Durox som var ett förvaltningsbolag för Skövde Gasbetong AB, AB Svenska Stenhus och Rockwoll AB.

Skifferoljebolagets verksamhet hade ställts om och man påbörjade ett utvecklingsarbete avseende produktion av byggnadsmaterial. Motiveringen till köpet av Durox AB var att det var fördelaktigare att förvärva Durox än att bygga upp en egen kompetens och en ny organisation. En sådan skulle orsaka stora kostnader, ta lång tid och orsaka marknadsstörningar. Med Durox ansåg man att man fick en organisation som redan var verksam och hade industriella resurser. Bakgrunden angavs vara strukturförhållandena på byggnads- och anläggningssektorn. Med köpet skulle man ta steg i riktning mot att stabilisera och förstärka den statliga verksamheten på byggnadsmaterialområdet.

Verksamheten blev sedan förlustbringande ooh kritiserades mycket i bland annat riksdagen.[151] Det ligger utanför denna avhandling att bedöma rimligheten och de ekonomiska utsikterna för köpet.

Statsrådet Wickman angav i riksdagen på en fråga om orsakerna till förlusterna en negativ marknadsutveckling för lättbetong, betydande nyinvesteringar som blev dyrare än beräknat. Durox hade köpts för 34 miljoner och förlusterna angavs av Wickman till 40 miljoner som fick bäras av Skifferoljebolaget.

Aktierna i Durox såldes till Gullhögens Bruk AB men staten behöll intressena i Rockwoll som blev helstatligt 1975. Priset för aktierna i Durox blev 29 miljoner och samtidigt tecknade staten aktier i AB Gullhögens bruk för 20 miljoner och blev således innehavare av 12,5 procent.[152]

BS Konsult AB tillkom 1965 då AB Atomenergis byggnadsavdelning ombildades för att bistå vid projekterandet och uppförandet av statliga anläggningar av teknisk karaktär.[153] Även detta förstatligande kan således ses som administrativ förändring av redan existerande statlig verksamhet.

Telefabrikation AB bildades 1965 som ett dotterföretag till televerket. Bakgrunden var den kraftiga utbyggnaden av landets telekommunikationer. Televerket hade därmed behov av teletekniskt material som de privata leverantörerna hade svårt att hinna tillgodose. Efterfrågetrycket medförde, att leverantörerna kunde ta ut höga priser. Bildandet av TEFAB skapade genom en utbyggnad av televerkets verkstadsrörelse en produktionskapacitet som svarade mot de ökade behoven.[154]

Ett liknande företag är *Telub AB* som bildades 1963 som dotterföretag till FFV. Orsaken till bildandet var också här den ökade efterfrågan på telematerial, i detta fall från krigsmakten. Företaget bildades för att tillgodose kraven på en rationellare och mer ekonomisk underhållsorganisation. Genom att försvarsgrenarna samarbetade löste man en del gemensamma underhållsproblem samtidigt som branschen strukturrationaliserades. Aktiebolagsformen valdes för att man på så sätt ökade rörelsefriheten i verksamheten.[155]

SMT Machine Company, som bildades genom köp av privata företag, orsakades indirekt av rationalisering av statlig verksamhet. Centrala

flygverkstäderna i Västerås, Arboga och Malmslätt fördes över till FFV. En sådan samordning gav integrationsvinster och ökade affärsmässigheten. På grund av överkapacitet avvecklades verksamheten i Västerås. För att i det läget klara sysselsättningsproblemen i Västerås skapade man annan verksamhet. Den alternativa produktionen vid verkstäderna blev verktyg och verktygsmaskiner som kunde motiveras både allmänekonomiskt och företagsekonomiskt. Genom att förvärva tre verkstäder och samordna dessa gjorde man dessutom en strukturrationaliserande insats.[156]

Företaget bildades således för att trygga sysselsättningen när denna hotades genom statliga rationaliseringsåtgärder. Landström hävdar i en avhandling att lokala myndigheters anspråk på statliga företag att ej friställa arbetskraft är nästan absolut.[157] Exemplet kan illustrera att det ställs högre anspråk på den statliga företagssamheten i fråga om sysselsättning.

De båda förlag, som etableras 1968, orsakades av en önskan att förändra befintlig verksamhet. *AB Allmänna Förlaget* bildades 1968 med motiveringen att ge statliga myndigheter och institutioner bättre service och möjligheter på publiceringsområdet. Den statliga publiceringsverksamheten var mycket omfattande och medförde stora kostnader. Det nya företaget skulle försöka öka samordningen och ekonomisera med resurserna genom en effektiv organisation som var enhetlig och drevs affärsmässigt med inriktningen att vara självfinansierande.

Svenska Utbildningsförlaget Liber AB tillkom samma år som ett förlag och serviceorganisation för utbildningsväsendet. Både stat och kommun hade tidigare stora intressen i förlagsverksamhet på utbildningsområdet. Det nya företaget byggde bland annat på SÖ-förlaget. Företaget skulle drivas företagsekonomiskt och efter affärsmässiga principer. Den nya verksamheten var expansiv och företaget måste kunna svara mot de växande behoven.[158]

Som en mycket tydlig exponent för den trend i statsföretagandet som markeras av viljan att rationalisera affärsmässig verksamhet kan *Statskonsult AB* ses. Företaget bildades 1969 för att bedriva konsultverksamhet på rationaliseringsområdet. Verksamheten var inriktad på det administrativa området och i synnerhet på ADB-tekniken, som var ett nytt område. Företaget motiverades med att utgiftstrycket på den offentliga sektorn var stort. Nya behov måste tillgodoses. Den offentliga sektorn måste därför också rationalisera för att optimera utnyttjandet av begränsade resurser.[159]

Positiva samhälleliga externaliteter var huvudförklaringen till övertagandet 1969 av *AB Kabi* och *Vitrum* som producerar läkemedel. Bakgrunden var den starka ökningen av läkemedelskonsumtionen som betingats av samhällets satsning på sjuk- och hälsovård och av nya upptäckter på det medicinska området. Via sjukvårdssystemet är staten i realiteten den störste köparen av läkemedel. Staten hade således ett direkt intresse av att samordna de statliga insatserna för att uppnå en effektiv forskning, produktion, grosshandel och detaljhandel av läkemedel. Via de två företagen skapades en stark uppköpare som kunde

påverka den privata läkemedelsindustrin. Företagsförvärven betraktades också som led i strukturrationaliseringen av branschen. Större enheter betydde fördelar exempelvis en större samhällsekonomisk avkastning. Framför allt investeringar i forskning var för ett privat företag förenat med kommersiella risker. Ett statligt företag kunde på ett annat sätt väga in de samhällsekonomiska fördelarna i sådana projekt.[160]

I koncentrationsutredningens studie av läkemedelsindustrin hävdas att "ett privatekonomiskt system, överlämnat åt sig självt, tenderar — speciellt i sådana industrier som läkemedelsindustrin mot bristande optimalitet i olika avseenden: ifråga om forskningens inriktning och omfattning, ifråga om prissättning och produktionsvolym."

Utredningens studie av förhållandet mellan samhällsekonomiska och företagsekonomiska kriterier indicerade att resurser felallokerades, särskilt i forsknings- och utvecklingsarbetet.

Utredningen hävdade att utrymmet för ett statligt produktionsbolag att pressa importpriserna var begränsade men inte obefintliga. Vidare pekades på stordriftsfördelar främst ifråga om forskning och risktagning i samband med forskning. Stordriftsfördelarna rörde dock snarare företagens storlek än ägandet.

Utredningens slutsats var dock att man hade mera att vinna på koncentrerade satsningar på redan gjorda eller i framtiden ofrånkomliga åtaganden än ett totalt förstatligande av läkemedelsindustrin.[161]

Oljeprospektering AB tillkom 1968. Samhälleliga intressen i kombination med stora kapitalkostnader betingade statlig intervention. En möjlig utvinning av inhemsk gas och olja betraktades som betydelsefullt för det svenska näringslivet. Med tanke på oljeimportens storlek var det viktigt att potentiella fyndigheter undersöktes och planerades.[162]

Uddcomb Sweden AB övertogs för att företagets egna resurser inte räckte till för att möta den satsning som krävdes. Utbyggnaden av atomkraften medförde efterfrågan på materiel, exempelvis reaktortankar, som företaget utvecklat och tillverkade. Globalt skedde en satsning på denna nya teknologi. Konkurrensmöjligheterna på marknaden var begränsade. Det fanns dock intresse för en satsning med inriktning på världsmarknaden. Det bedömdes vara en kännbar förlust för svenskt näringsliv och sysselsättning om inte projektet realiserades. För att få till stånd en kraftsamling på ett tekniskt så avancerat område och för att utnyttja den erfarenhet som fanns var ett samarbete med staten en lösning.[163] Företaget skulle vidare komplettera ASEA-Atom.

ASEA-Atom bildades samma år som Uddcomb d.v.s. 1969. Företaget som bildades som ett joint-venture mellan ASEA och staten skulle bedriva konkurrenskraftig och lönsam industriell produktion på atomkraftsområdet. Produktionsresurserna övertogs från ASEA och AB Atomenergi. Orsaken till samarbetet är huvudsakligen förknippad med investeringsskalans storlek och de långsiktiga riskerna. Departementschefen ansåg att endast ett fåtal företag kunde mobilisera tillräckliga resurser för att uppträda som självständiga tillverkare på området. Det hade i andra länder medfört samarbete mellan olika företag genom

fusioner eller konsortier. I många fall hade krävts aktiv medverkan från statens sida. Den satsning som gjordes skulle genom sin volym och användandet av avancerad teknik komma att få stor industripolitisk betydelse.[164]

För att utnyttja tekniska landvinningar och för att samordna och effektivisera det statliga stödet till forskning och utveckling (FoU) hade *Styrelsen för teknisk utveckling* (STU) bildats 1968. I en diger proposition samma år föreslogs bildandet av *Svenska Utvecklings AB* (SUAB). Bolaget skulle främja innovationer som tillgodosåg angelägna samhällsbehov och skapa bättre förutsättningar för utveckling och exploatering av nya produkter med kommersiell inriktning. I motiveringen nämndes att produkter, metoder och system som var viktiga för samhället, konsumenterna eller näringslivet skulle stödjas. Man skulle också satsa på innovationer gjorda av anställda och mindre företag. Den statliga satsningen är naturligtvis betingad av att den tekniska utvecklingen blivit allt viktigare för den ekonomiska tillväxten och den sociala utvecklingen. Kostnaderna för FoU blir allt större. I ett litet och högt utvecklat land som Sverige är det synnerligen viktigt att stimulera investeringar i FoU. Om detta överlåts åt de enskilda företagen är risken att insatserna på området blir otillräckliga i förhållande till vad som är samhällsekonomiskt önskvärt.[165]

När den optimala storleken på FoU-investeringar stiger i förhållande till BNP är det i en liten ekonomi av vikt att vi har balans mellan olika tekniska områden och mellan grundforskning och innovationsforskning. Det samhälleliga utrymmet för investeringar i FoU är begränsat. För att optimera effekterna har vi att välja mellan olika alternativ. En statlig styrning kan bidraga till att nå en samhälleligt önskvärd fördelning av investeringarna i FoU. Det betyder att fördelningen mellan grundforskning och tillämpad forskning styrs och att en liten ekonomi koncentrerar insatserna på några sektorer.

Den pågående strukturomvandlingen utgjorde bakgrund vid bildandet av SUAB. Som en direkt följd av omvandlingen bildades *Svenska Industrietablerings AB* (SVETAB) år 1969 genom överföring av uppgifter från industrietableringsdelegationen. Delegationen hade bildats för att med statliga företag som medel skapa nya sysselsättningstillfällen i skogslänen. Det nya bolaget skulle — i samarbete med SUAB — skapa nya jobb genom att etablera nya eller bygga ut existerande företag. Bolagsformen valdes därför att den gav friare och snabbare operationsmöjligheter och möjligheter till ekonomiska åtaganden. Man tänkte sig bland annat att SVETAB skulle inträda som delägare vid exploaterandet av nya affärsidéer. SVETAB kan därmed betraktas som rationalisering av existerande statlig verksamhet men huvudorsaken är ändock strukturomvandlingen och behovet av sysselsättningsstöd.[166]

Den sista viktiga företagsgruppen som bildades under sextiotalet var kreditinstituten. De tillhör den form av statlig intervention, som är orsakad av brister eller behov som inte tillgodoses på annat sätt.

AB Företagskredit bildades 1962 för att tillgodose behoven av långfristiga krediter till mindre och medelstora företag (mot annan säkerhet än

bottenteckning). Orsaken är att investeringsskalan också i små företag tenderar att stiga. Genom det nya bolaget skapades förutsättningar för en hög och stigande investeringsverksamhet i dessa företag. Det var viktigt att de institutionella betingelserna förbättrades då småföretagen inte hade samma möjligheter som de stora företagen att skaffa investeringskapital genom exempelvis aktie- och obligationsemissioner.[167]

Samma år tillkom också *AB Svensk Exportkredit* som bildades för att skapa institutionella förutsättningar för att lösa exportnäringarnas finansieringsproblem. Orsaken var, att konkurrensen på utlandsmarknaderna allt mer kom att gälla inte bara priser och kvalitet utan i ökande utsträckning betalningsvillkoren. Kredittiderna ökade, vilket medförde likviditetsproblem för företagen.[168]

AB Lantbrukskredit bildades 1964 efter mönster från Industrikredit AB och Företagskredit AB. Företaget lämnar långfristiga krediter till företag som sysslar med förädling, distribution eller produktion av produkter från jord- eller skogsbruket eller till företag som distribuerar varor till dessa sektorer. Den pågående rationaliseringen av jordbruket ställde stora krav på kapitalförsörjning i synnerhet i form av långfristiga krediter.[169]

Det principiellt intressantaste och mest betydelsefulla kreditinstitutet är *Sveriges Investeringsbank AB*, som bildades år 1967.

Den starka strukturomvandlingen av det svenska näringslivet resulterade i företagsnedläggningar, fusioner, samarbetsavtal, kapacitetsutvidgningar och koncentration till större enheter. Utvecklingen innebar vidare, att arbetskraften avskedades och tvingades byta yrke och bostadsort. För att minska problemen, som följde i samband med omvandlingen, verkade det social- och arbetsmarknadspolitiska trygghetssystemet. Samtidigt betraktades omvandlingen som nödvändig för att öka näringslivets produktionseffektivitet och därmed som en förutsättning för att kunna bygga ut välfärdssystemet och höja levnadsstandarden. Förskjutningarna mellan och inom näringsgrenarna jordbruk — industri — och service var också viktiga yttringar av strukturomvandlingen.

I fråga om investeringarna innebar utvecklingen att finansieringsbehoven ändrade karaktär. Planeringen inom företagen blev allt mer långsiktig. Investeringarna krävde allt större och längre utmognadsperioder. Investeringar i FoU har särskilt lång mognadstid innan de kan förväntas ge avkastning samtidigt som riskerna är betydande. Utvecklingen under 60-talet innebar vidare, att företagen i mindre utsträckning än tidigare kunde finansiera investeringarna med eget kapital, ackumulerade och fonderade vinstmedel. Självfinansieringsgraden hade minskat. Samtidigt hade investeringarna fortsatt att växa i storlek och långsiktighet. Det skapade naturligtvis problem för de stora och långsiktiga projekten.

De omedelbara motiven till bildandet av Investeringsbanken var följande. För det första skapades utrymme för en statlig sparandeökning genom en höjning av den allmänna varuskatten. För det andra skapade man möjligheter till samspel mellan bankens verksamhet och andra statliga ansvarsområden, kommunikationsväsendet, bostadsbyggandet, lokaliseringspolitiken, forskningen, utbildningen o.s.v. Det gavs med

andra ord möjligheter till samhällsekonomiska överväganden när olika projekt bedömdes. För det tredje bedömdes denna typ av finansieringsinsats som en nödvändig förutsättning för en fortsatt ekonomisk tillväxt. Investeringarna var för det enskilda företaget mycket omfattande. Dessutom ökade långsiktigheten och därmed också riskbedömningens betydelse och vikt. Behovet av ett finansieringsinstitut, som kunde arbeta med ett större mått av risktagning och som klarade stora satsningar, var uppenbart. De stora kapitalinsatser, som det var fråga om, var för ett litet land sådant att statliga insatser var nödvändiga. Vidare skulle ett statligt kreditinstitut ges en friare ställning i förhållande till andra existerande banker.

Banken skulle tillgodose kreditbehov som andra banker inte kunde klara. Framför allt avsågs produktiva investeringar, som var av betydelse för näringslivets strukturomvandling, således anpassning, rationalisering och utbyggnad av produktionsapparaten i vid mening.[170]

I en promemoria utarbetad i industridepartementet 1978 diskuteras och värderas Investeringsbankens faktiska verksamhet och framtida inriktning.

Enligt utredningen har två strukturella förändringar inträffat i den svenska industrins upplåning på kreditmarknaden. En förskjutning har skett från affärsbankerna till statliga specialinstitut som Investeringsbanken, Industrikredit, Företagskredit, Svensk Exportkredit, m.fl. samt AP-fonden. Upplåningen på kreditmarknaderna utomlands har ökat starkt.

I tabell 4 visas några statliga kreditinstituts utlåning under åren 1968—1976. Det är främst långfristig finansiering som finansierats av dessa "mellanhandsinstitut". Exportkredit och Investeringsbanken har klarat utlåningsexpansionen genom en kraftig upplåning utomlands.

Tabell 4 De statliga specialinstitutens nettoutlåning 1968—1976. Milj.kr.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Industrikredit Företagskredit Företagskapital	256	221	429	479	456	587	555	751	1 030
Svensk Exportkredit	63	215	229	256	79	6	300	307	530
Sveriges Investeringsbank	29	141	363	428	428	268	476	675	498
Summa	348	577	1 021	1 163	963	851	1 331	1 733	2 058

Källa: Ds I 1978:4, s. 19

Enligt propositionen skulle Investeringsbanken bidraga med försörjning av krediter till långfristiga investeringar och utvecklingsprojekt. I följande tabeller visas, att Investeringsbankens utlåning främst varit inriktad på stora projekt i stora och medelstora företag. Å andra sidan påpekas,

att de allra största företagen, särskilt i verkstadsindustrin, har anlitat andra kreditkällor än I-banken.

Tabell 5 Investeringsbankens utlåning år 1976 fördelad på lånens storlek.[171]

Lånebelopp milj.kr	< 1	1—5	5—10	10—25	25—50	50—
Andel av utlåningen i %	1	5	5	9	8	72

Källa: Ds I 1978:4, s. 24

Tabell 6 Investeringsbankens utestående krediter och kreditvolym vid 1976 års utgång fördelad efter låntagande företags storlek

	Företagsstorlek, antal anställda		
	—50	50—200	200—
Andel krediter, % av antal	47	25	28
Andel kreditvolym, % av milj.kr.	11	7	82

Källa: DS I 1978:4, s. 27

Huvuddelen, cirka 30—40 procent av Investeringsbankens utlåning till industrin har under 70-talet avsett investeringar i anläggningar. Det har varit medelstora och mycket stora lån till storföretag. Exportkrediterna har, sedan I-banken fick rätt att lämna exportkrediter 1971, expanderat och svarat för en betydande andel, 20—60 procent. Dessa krediter har ofta avsett mycket stora projekt.

Vid bildandet av I-banken sades, att man skulle finansiera investeringsprojekt som var inriktade på utveckling av nya produkter och processer. År 1976 var endast 3 procent av bankens utestående utlåning sådana krediter. Det förklaras av att utvecklingslånen ofta är små, mindre än en miljon kronor. Räknat som andel av antalet lån utgjorde produktutvecklingslånen 20 procent år 1977.

Basindustrin, framför allt massa- och pappersindustri, oljeraffinaderier samt järn- och stålindustri, fick en betydande del av de stora lånen. De nämnda stora exportkrediterna avsåg främst kraftverk och kraftöverföring. Varvsnäringen har också erhållit stora lån. Det är intressant att notera, att bland de stora lånen utgör delfinansiering av storföretagens investeringar en viktig del. Storföretagens långsiktiga investeringsplaner har inte kunnat täckas via vanliga kreditinstitut.

Investeringsbanken har således finansierat kommande krisbranscher som varv och stålindustri, som andra banker sannolikt tvekat inför.

I promemorian hävdas, att förutsättningarna för banken har ändrats över åren. Näringslivets behov av långfristig finansiering är i dag större och annorlunda än för 10 år sedan. Därför föreslås också en anpassning av bankens verksamhet till de nya förutsättningarna.

Industrins behov av extern finansiering har ökat snabbt de senaste åren. Produktionskapaciteten har byggts upp. Investeringarna har gjorts i (immateriella tillgångar som) FoU och marknadsföring. En ökande betydelse av investeringar på dessa fält förutses.

En ökande exportsatsning är nödvändig för att företagen skall få tillgång till marknader som är större än den svenska. Större marknader är förutsättningen för långserieproduktion. Skaleffekter och stora serier är nödvändiga för att industrin skall kunna finansiera de allt större utvecklingskostnaderna och de större materiella investeringarna. Högre exportandelar betyder dock högre och annorlunda risker.

I de potentiella tillväxtbranscherna måste stora, långsiktiga och riskfyllda investeringar göras. Det tyder på att bankens satsning på investeringar i anläggningar och utvecklingsprojekt kommer att fortsätta.

Eftersom industrins lönsamhet i dag är sviktande, hävdar promemorian, och soliditeten låg saknar företagen egna medel för utvecklingsprojekt. Samtidigt befinner sig många företag i en omstruktureringsfas, vilket ytterligare förvärrar situationen. De stora och riskfyllda projekten kan riskera att frysa inne.

Investeringsbanken torde således ha att möta ett ökande och annorlunda kreditbehov än tidigare. Kapitalförsörjningsproblemet kommer att ställa stora krav på kreditmarknaden. I ett sådant läge kan Investeringsbanken komma att få en stor betydelse.[172]

De förslag till ändring av Investeringsbankens verksamhet som diskuterades i promemorian gick ut på att banken på ett bättre sätt och i ökande grad skulle kunna lösa de kreditbehov som nämnts.

Det betonades dock i PM:n att I-banken inte skulle engagera sig i kreditgivning som var av sysselsättningstödjande karaktär.[173]

Sammanfattning

Den statliga företagssektorn växte under 60-talet i snabbare takt än under något annat decennium tidigare. Önskan att rationalisera redan befintlig statlig verksamhet och driva den i affärsmässiga former och ett behov av att komplettera brister i marknadssystemet — på kreditmarknadssidan — var de två huvudskälen till startande eller övertagande/överförande. Sysselsättningshänsyn och positiva samhälleliga externaliteter spelade också en roll som förklarande element.

Den allmänna ekonomiska bakgrunden var strukturomvandlingen av det svenska samhället. Omvandlingen av ekonomin var en drivande faktor bakom expansion både direkt — som i fallet med Investeringsbanken — och indirekt — som i fallet med varven och läkemedelsindustrin.

Vi hävdar vidare, att kreditinstituten tillkom som ett resultat av brister i marknadssystemet. Företag som tillkom av rationaliseringsskäl och sysselsättningsskäl var också orsakade av strukturomvandlingen som inte lämnade den statliga sektorn opåverkad. Även där hade kraven på

effektivisering, rationalisering och hushållning med knappa resurser medfört omorganisation och effektivare affärsformer.

I tidigare undersökningar har förklaringen till expansionen sökts i en aktiv förstatligandepolitik med socialistiska rötter hos socialdemokratin. Vi skall därför uppehålla oss något vid den tesen.[174]

För det första är vi tveksamma till en sådan förklaring därför att de statliga företag som startades under dessa år var orsakade av strukturomvandlingen eller av brister i kreditmarknadssystemet. Inte i något fall har vi kunnat hänföra ett förstatligande till skäl som skulle kunna kallas socialistiska.[175]

För det andra var utvecklingen under dessa år inte säregen för Sverige. I många andra länder expanderade statsföretagandet, vilket framgår av genomgången i det internationella kapitlet. Perioden dominerades av strukturförändringar och omställningar av ekonomin i flera av de utvecklade industristaterna. Det är i det perspektivet som en förklaring måste sökas till expansionen av den statliga företagssektorn i Sverige.

För det tredje var 1960-talet en tid av kraftig omstrukturering av det svenska näringslivet med företagssamgåenden och nedläggningar av företag.[176] Företagsnedläggningarna var särskilt markanta i vissa branscher med långsiktiga strukturproblem exempelvis textil- och konfektionsindustrin.[177] Rationaliseringar, företagsnedläggningar och minskande sysselsättning i vissa branscher (gruvindustri, varvsindustri, textil- och konfektionsindustri, sko- och läderindustri, massa- och pappersindustri samt petroleum- och kolindustri) hade under 60-talet medfört en omfattande strukturarbetslöshet.[178] Vid mitten av 1960-talet minskade industrins vinstmarginaler och självfinansieringsgrad med följd att den externa finansieringen ökade och företagens långfristiga skuldsättning ökade.[179]

Den statliga näringspolitiken syftade till att maximera produktionsfaktorernas rörlighet för att underlätta strukturomvandlingen. *ATT* denna omvandling också bedömdes som nödvändig visas av följande citat av Kjell-Olof Feldt:

> "Strukturomvandlingen av det svenska näringslivet har i viss mening gått alltför långsamt under efterkrigstiden. Den har berört alltför få branscher och framför allt i alltför liten omfattning dem vilkas struktur- och effektivitetsproblem är mest påträngande."[180]

För arbetskraften kom nedläggningarna, omflyttningarna, omskolningen och avskedandena att medföra stora påfrestningar. Inte minst den äldre arbetskraften träffades hårt av omvandlingen. Arbetsmarknadspolitiken i vidaste mening innehöll visserligen mekanismer som minskade svårigheterna men det var en period av stora omställningsproblem för arbetskraften.

Det är i det perspektivet som man måste se den socialdemokratiska näringspolitiken och de näringspolitiska och arbetsmarknadspolitiska åtgärder, som diskuteras och beslutas på kongresserna 1967 och 1968. I

den politiken ingår den statliga företagsamheten som ett användbart medel.

Ett parti, som vänder sig till arbetarklassen och som har väljar- och medlemskadern i arbetarklassen kunde knappast under någon förevändning ignorera de problem som dessa grupper ställdes inför i samband med en så kraftig förändring av samhällets produktionsapparat. Den näringspolitiska offensiven sådan den beslutades på partikongresserna och det vida spektrum av näringspolitiska, arbetsmarknadspolitiska, regionalpolitiska, lokaliseringspolitiska o.s.v. åtgärder som regeringen arbetade med under 60-talet kan endast meningsfullt förstås i en kontext där de faktiska problemen står i centrum.

I den ekonomiska politiken använde regeringen *också* de statliga företagen. Den aktivare näringspolitiken, såväl som expansionen av statsföretagandet, var orsakade av de grava strukturproblemen i ekonomin.[181]

Vi menar således, att den expansion av den statliga företagssektorn som vi funnit under 60-talet, primärt är orsakad av strukturkrisen i ekonomin. Det är således huvudsakligen fråga om *defensiva* förstatliganden. Det faktum att den socialdemokratiska regeringen visat en uttalad lyhördhet för problemen utesluter inte — kontrafaktiskt — att också en borgerlig regering skulle tvingas genomföra en liknande politik med användande av statsföretagandet som medel. Och det har faktiskt bekräftats — se nästa avsnitt. Vi drar därför slutsatsen, att socialdemokratin och den näringspolitiska offensiven varit en sekundär — betingad — orsak till den statliga företagssektorns tillväxt under dessa år.[182]

Det finns dock vissa offensiva drag i den socialdemokratiska förstatligandepolitiken under 60-talet. För första gången i svensk ekonomisk politik infogas förstatligandet som ett medvetet och systematiskt medel i den makroekonomiska medelsarsenalen.

Socialdemokratin har en pragmatisk och odogmatisk inställning till förstatliganden. Socialistiska motiv har inte orsakat något enda förstatligande. Förklaringen till expansionen under 60-talet bör i stället sökas i ökande insikter om att keynesiansk efterfrågemanipulation inte räcker till för att lösa strukturella och sociala ekonomiska problem. Socialdemokratins förstatliganden under 60-talet betecknar därför ett genombrott i den svenska ekonomiska politiken. Det är svårt att tänka sig att den borgerliga trepartiregeringens beredvillighet att lösa strukturproblem med förstatliganden kunnat genomföras politiskt utan socialdemokratins insatser i slutet av 60-talet.

Innan vi lämnar 60-talet återstår att beröra några av de organisatoriska förändringar, som den statliga företagsverksamheten genomgick.

Den första institutionella förändringen var inrättandet av industridepartementet den 1 januari 1969 som medförde, att samordningen av den statliga affärsverksamheten förbättrades något. Departementet bildades genom att vissa enheter av näringspolitisk natur bröts loss från finansdepartementet. Det var enheterna för näringspolitik och statliga företag, energi och bergsbruk samt teknisk forskning. Ett antal statliga företag fördes över till det nyinrättade departementet men fortfarande var ägar-

ansvaret för affärsverken och aktiebolagen splittrat på sju olika departement.[183]

Den viktigaste förändringen var således inrättandet av förvaltningsbolaget Statsföretag AB den 1 januari 1970. Den av regeringen tillsatta företagsdelegationen hade föreslagit inrättande av ett förvaltningsbolag för att förbättra samordningen av de statliga företagen. De brister som delegationen ansåg föreligga var dels att den statliga företagsamheten bedrevs i två olika former (affärsverk och aktiebolag), dels att företagen var organisatoriskt splittrade på flera departement, dels att målen för de statliga företagen inte var samordnade och entydiga och dels att möjligheterna att styra företagens investeringar till önskade verksamhets- eller produktionsområden var begränsade.

I departementschefens motivering till inrättandet av förvaltningsbolaget anförde statsrådet Wickman några intressanta motiv för en väl fungerande statlig företagssektor. De näringspolitiska motiven är för det första, att staten via dessa företag kan stimulera sysselsättningen och den ekonomiska utvecklingen i vissa regioner. Ett annat är, att staten kan främja teknisk utveckling och industriell satsning på områden som är krävande på grund av satsningens storlek, risk och långsiktighet. För det tredje kan staten öka möjligheterna att åstadkomma en rationell företagsstruktur i en industribransch. För det fjärde gav den direkta företagserfarenheten värdefull information för ett mer aktivt samarbete mellan staten och företagen.

Målsättningen för förvaltningsbolaget blev att under krav på lönsamhet uppnå största möjliga expansion genom att öka den statliga företagssektorns effektivitet och konkurrenskraft. Förvaltningsbolaget skulle ta hänsyn till samhällsintressena vid val mellan olika produktions- och lokaliseringsalternativ.

Samtidigt med förvaltningsbolaget inrättades affärsverksdelegationen med uppgift att samordna affärsverkens verksamhet med förvaltningsbolaget och dess dotterföretag.[184]

Bildandet av förvaltningsbolaget är naturligtvis orsakat av att den statliga företagssektorn vid 60-talets slut var så omfattande att en samordning i förvaltningsbolag blivit möjlig och önskvärd.[185] Mönstret är inte säreget för Sverige. Vi har tidigare visat, att flera andra länder vid denna tid bildar holdingbolag för att effektivisera och rationalisera den statliga företagssektorns verksamhet. Det italienska förvaltningsbolaget IRI har bildat mönster i Sverige. Bildandet av Statsföretag AB ligger också i linje med den allmänna rationaliseringen av den statliga affärsverksamheten. Den socialdemokratiska näringspolitiska offensiven och strukturförändringarna i ekonomin var också viktiga faktorer. Den sistnämnda diskuterades också explicit i proposition och statsföretagandet tilldelades där en aktiv roll i näringspolitiken.

Den övergripande målsättningen med Statsföretag AB var att "under krav på lönsamhet uppnå största möjliga expansion". Lönsamhetsmålet har varit svårt att uppnå.[186] Resultatutvecklingen har varit "splittrad", som statsföretagsutredningen uttrycker saken. Under de första tre åren uppvisade majoriteten av företagen inte någon vinst. I synnerhet de

företag som etablerats av regionalpolitiska skäl har varit problematiska ur resultatsynpunkt. Flera av dem har senare rekonstruerats och utvecklats till tillväxtföretag. Henning hävdar dock i motsats till statsföretagsutredningen, att den dåliga resultatutvecklingen under de första åren inte kan knytas till sysselsättningspolitiska hänsyn. Men hans slutsats bygger bland annat på en tvivelaktig indelning av företagen i två grupper.[187] Den negativa resultatutvecklingen under senare år är huvudsakligen att hänföra till problemen i de basnäringar som dominerar Statsföretag AB.

Statsföretag ansågs vara av särskild regionalpolitisk betydelse. Det är därför intressant att konstatera, att sysselsättningsökningarna regionvis är störst i storstadsområdena, mindre i stödområdet och minst i Norrbotten. De relativa förskjutningarna förklaras, enligt utredningen, i första hand av överlåtelser. Ökningen av befintlig verksamhet är störst i Norrbotten och storstadsområdena.

Expansionsmålet har framför allt inneburit förvärv av nya företag, vilket framgått av vår beskrivning. Ökningen av antalet företag svarar för den största delen av expansionen men också befintliga verksamheter har expanderat i synnerhet inom basnäringarna.

Statsföretagsutredningen konstaterar sammanfattningsvis angående Statsföretag AB:s övergripande målsättning: "Det övergripande målet kan således inte anses uppfyllt."[188]

Statsföretag AB skulle också bidraga till att främja verksamheter inom områden som är krävande på grund av investeringarnas storlek, risk eller långsiktighet. Statsföretagsutredningen hävdar, att investeringarna inom Statsföretagsgruppen varit två till tre gånger större per anställd än inom industrin i genomsnitt. (Se nedanstående tabell.) Investeringarna i kapitalintensiva basindustrier har varit dominerande. Utredningen konstaterar vidare, att man i dagens perspektiv måste anse att investeringarna i basindustrin inte blivit lönsamma utan tvärtom tyngande för företagsgruppen.

Investeringar per anställd (m kr/1 000-tal anställda) i Statsföretagsgruppen samt gruv- och tillverkningsindustri åren 1971—1976.[189]

År	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Statsföretagsgruppen	21,6	26,6	24,5	26,7	34,6	38,8
Gruv- och tillverkningsindustri	8,2	9,2	10,7	13,4	15,2	16,2

Statsföretag AB:s medverkan i strukturförändringarna har inneburit defensiva engagemang i krisbranscher.

> "Expansivt inriktade strukturella eller liknande insatser i samarbete med andra företag har varit begränsade . . ."[190]

Statsföretagsutredningen föreslår för Statsföretag AB:s framtida verksamhet att den främst bör avse det industriella området. Monopol- eller fiskala företag bör däremot inte ingå i Statsföretag. ASEA-Atom, Data-

saab och Pripps bryggerier bör föras över till Statsföretag AB.

Utredningen betonar också att företagsekonomiska kriterier bör styra koncernens verksamhet och vid förvärv av nya företag. Företag som inte är företagsekonomiskt försvarbara bör avvecklas. I linje med detta föreslår utredningen en ändrad formulering av företagets målsättning.

> "Statsföretag skall med iakttagande av företagsekonomiskt lönsamhetskrav och under medbestämmande av de anställda medverka till en expansiv utveckling av det industriella näringslivet samt mot ersättning medverka till uppfyllande av samhällsekonomiska mål därutöver."[191]

Det betyder, att Statsföretag inte kan betraktas som lämpligt instrument för regionalpolitiska eller strukturpolitiska insatser i något generellt avseende. Koncernledning bör i stället planera långsiktigt och försöka identifiera tillväxtområden som är långsiktigt och internationellt hållbara.

I fall då en strikt företagsekonomisk värdering av ett projekt medför ur samhällsekonomisk synpunkt oönskade effekter föreslår utredningen ett offertsystem. Genom offertsystemet skall företaget erhålla ersättning från statsmakterna för att ett projekt skall bli företagsekonomiskt försvarbart. I sådana fall kan Statsföretag AB göra insatser i strukturpolitiken, regionalpolitiken, för försörjningstrygghet och teknisk-industriell utveckling.

För insatser i branscher med stora strukturella problem föreslås skapandet av ett särskilt bolag, AB Strukturfinans. Till bolaget skulle bland andra SSAB, LKAB och Svenska Varv AB föras.

Tillväxtmål föreslås dominera ett annat företag som utredningen vill skapa, Statsinvest AB. Företaget skulle framför allt genom samarbete med andra ägargrupper söka expansiva projekt och företag.[192]

Utredningen anser att Statsföretag har ett särskilt ansvar för Norrbotten. Därför bör ASSI:s och LKAB:s centralförvaltning flyttas till Norrbotten och NJA Invest (från 1977) ombildas till Norrbotten Invest AB med hela Norrbotten som verksamhetsområde.[193]

Utredningen som leddes av statssekreterare Gunnar Söder lade fram flera förslag rörande statsföretagandet. Några av dem behandlas i annat sammanhang. Inte i något fall har utredningens förslag realiserats.

Förstatliganden under 70-talet och den borgerliga koalitionsregeringens förstatligandepolitik

Expansionen av statsföretagandet har fortsatt under 70-talet. Flera företag har förstatligats som en följd av den fördjupade strukturkrisen i varvsnäringen, tekoindustrin och stålbranschen. Intresset kring energifrågorna har resulterat i flera statliga företag. En borgerlig koalitionsregering har genomfört flera betydelsefulla förstatliganden.

Eriksbergs Mekaniska Verkstads AB övertogs av staten 1975. Somma-

ren 1974 hamnade företaget i en likviditets- och soliditetskris. En konkurssituation måste undvikas dels för att sysselsättningsläget förvärrades och för att flera kommuner skulle drabbas hårt. En konkurs skulle vidare rubba omvärldens tilltro till svensk industri i allmänhet och till varvsnäringen i synnerhet. Ägarna Tirfing saknade ekonomiska möjligheter eller vilja att finansiellt rekonstruera företaget, varför staten tvingades överta bolaget. Alternativ till statligt ägande saknades. Tirfings bristfälliga ledning och skötsel av företaget ansågs ha orsakat krisen. I den ekonomiska bilden av varvsnäringen skilde sig EMV på ett markant sätt från övriga varvsföretag. I propositionen och i 1975 års varvskommission påpekades den låga investeringstakten under en följd av år jämfört med framför allt de stora företagen. I propositionen sägs vidare att lösningen på företagets problem var att betrakta som temporär och provisorisk. På sikt måste EMV sättas in i ett bredare sammanhang som berörde hela varvsnäringen.[194]

Ett år senare fördjupades krisen ytterligare vid Eriksbergs Mekaniska Verkstad. Orsaken var krisen på den internationella frakt- och fartygsmarknaden med försämrad orderingång vid i stort sett samtliga världens varv. Den globala överkapaciteten var stor och branschen måste bantas med 30—40 procent.

När EMV övertogs av staten var den ekonomiska situationen vid företaget och konsekvenserna av övertagandet svåra att överblicka. Marknadsläget var oklart, förlusterna på inneliggande order var svårberäknade.

Lösningen var endast kortsiktig. En långsiktig lösning innebar att EMV måste upphöra, som fristående företag. Staten förhandlade med Salén—Invest AB om hur Götaverken AB skulle kunna bidra till en lösning av krisen vid EMV. Resultatet blev ett samgående mellan Götaverken AB och Eriksbergs Mekaniska Verkstads AB. Lösningen innebar för det första att varvsproduktionen måste reduceras avsevärt. För det andra krävde även den reducerade varvsproduktionen statliga stödåtgärder för att upprätthållas. För det tredje skulle detta statliga stöd inte lämnas i form av direkta subventioner. För det fjärde ansåg man, att en samordning av varven i Göteborg var önskvärd.

Den första juli 1976 övertogs *AB Götaverken* av staten och EMV uppgick i Götaverken och upphörde således som självständigt företag. Samgåendet och samordningen av den svenska varvsindustrin skapade på detta sätt förutsättningar — ansåg man — för en tryggare sysselsättning i Göteborg. Den var också industripolitiskt motiverad genom att den stärkte konkurrenskraften i branschen. En planerad samordning av samtliga varv i Göteborg antyds också i propositionen.[195]

Strukturomvandlingen av textil- och konfektionsindustrin medförde en rad statliga ingripanden i branschen av regionalpolitisk, arbetsmarknadspolitisk och handelspolitisk karaktär. År 1973 förvärvade staten 50 procent av aktierna i landets största textilföretag, *AB Eiser*. Förvärvet ansågs öka möjligheterna för staten att påverka strukturomvandlingen i branschen. Huvudmotivet var dock att staten med detta företagsförvärv kunde medverka till en bättre regional balans och en differentiering på

arbetsmarknaden genom etableringar i Kramfors, Sollefteå och Gällivare.[196]

Swedish Textile Products (Sweteco) bildades 1971 av ett antal företag som slogs samman. Orsaken var behovet av strukturrationaliseringar och kraven på effektivare och konkurrenskraftigare enheter. År 1975 blev Investeringsbanken ägare till företaget i samband med en finansiell kris. Inför hot om betalningsinställelse och konkurs förvärvade Investeringsbanken samtliga aktier i företaget för att skydda sina fordringar.[197]

Energifrågorna kom i centrum för intresset under 70-talet i samband med energikrisen hösten 1973 och våren 1974. Sårbarheten i vår oljeförsörjning stod då klar för alla. I samband med kärnkraftens utbyggnad kom också de långsiktiga energifrågorna att diskuteras. Självförsörjningsgrad och energiplanering blev viktiga objekt för den statliga energipolitiken. Det resulterade bland annat i en rad statliga aktiebolag.

År 1972 bildades *Svensk kärnbränsleförsörjning AB*. Bakgrunden var att kärnkraften introducerades i stor skala i början av 70-talet och att elenergi från kärnkraftverk planerades utgöra en tredjedel av den totala energiförsörjningen i början av 80-talet och hälften vid mitten av 80-talet.

En tryggad försörjning av kärnbränsle var således av mycket stor vikt. Det fanns ett behov av en organisation som samordnade och verkställde de erforderliga åtgärderna på området. Staten hade ett ansvar för detta och för att beredskapslagring kom till stånd. Marknadsutvecklingen under 80-talet bedömdes som osäker. Bolaget skulle därför samordna upphandlingen och ta initiativ till projekt som medförde en ökad kapacitet i fråga om material och tjänster på området.

Internationella marknadsstörningar av kommersiell eller politisk natur skulle kunna få allvarliga samhälleliga konsekvenser. Statens ansvar var att minimera risken för sådana störningar.[198]

År 1972 startades *AB Kärnkraftutbildning* för att utbilda personal teoretiskt och praktiskt för våra kärnkraftverk. Simulering av onormala driftsstopp är en viktig del i utbildningen, som inte kan ordnas vid kraftverken.[199]

På oljeområdet tillkom också några företag. År 1973 bildades *Petroswede AB* för att bevaka den internationella marknaden och sträva efter svenskt inflytande i prospekteringen efter tillgångar av olja och naturgas utomlands. Att Sverige deltog i sökandet efter nya områden motiverades av försörjningspolitiska skäl.[200]

Statsföretag började 1975 projektera ett raffinaderi — *Statsraff AB* — vid Brofjorden. Företaget syftar till att höja försörjningen av raffinerade oljeprodukter, minska beroendet av dessa oljeprodukter och höja den låga självförsörjningsgraden på raffinaderiområdet.[201]

Svenska Petroleum AB bildades 1975 inom Statsföretagsgruppen av LKAB. Det bedömdes att samordningsvinster kunde göras i samband med upphandling, transport och lagring av olja och oljeprodukter. Bolaget skulle göra affärsmässiga bedömningar och genomföra statliga oljeförsörjningsåtgärder. Företaget var inriktat på försäljning till den offentliga sektorn. Man ansåg vid bildandet att företaget måste ges en

betydande finansiell styrka för att uppfattas som en solid förhandlingspart.[202]

På gasområdet bildades också ett par företag. Det första, *Östgas AB*, tillkom 1973 och var ett halvstatligt företag. Bakgrunden var, att Finland slutit ett avtal om köp av gas via pipeline från Sovjetunionen. Företaget skulle förprojektera en havsledning för gas från Finland. Gasen ansågs ha stora miljömässiga och tekniska fördelar. Industrin kunde använda gasen i stället för tjockoljan för uppvärmning och därmed minska vårt oljeberoende.[203]

Ett par år senare bildades *Swedgas AB* genom ett avtal mellan Svenska Gasföreningen och Vattenfall. Vidare förvärvades 51 procent av aktierna i *Sydgas AB*. Man ville undvika ensidigt beroende av olja. En uppgift för staten var att neutralisera gasens oförmånliga prisförutsättningar. Via Swedgas kunde staten åstadkomma en koncentration och samordning av utredningsarbetet och höja beredskapen att ta emot gas.[204]

På kreditväsendets område skedde också under 70-talets första hälft en del förändringar och tillskott. Den viktigaste var bildandet av *PK-banken* 1973. Banken startade sin verksamhet den 1 juli 1974. Redan 1969 hade man beslutat om ökat samarbete mellan Postbanken och Kreditbanken. Man önskade större och slagkraftigare enheter. Det var orationellt med två banker med likartad funktion. Tillsammans skulle bankerna kunna verka för ökad konkurrens och större valmöjligheter. Det var nödvändigt med en samlad statlig banksektor för att staten skulle kunna medverka till en samhällsinriktad kreditgivning i konkurrens med andra kreditinstitut. Det tidigare beslutet hade inte medfört de önskade resultaten, i stället fanns tecken på ökad konkurrens mellan de statliga bankerna. För att förverkliga intentionerna beslutades om samgående.[205] Det rörde sig således om rationalisering av redan befintlig statlig verksamhet snarare än en utvidgning av det statliga företagandet.

År 1972 bildades ännu ett statligt kreditinstitut, *Företagskapital AB*. Orsaken var följande. Småföretagen sysselsatte cirka 50 procent av industriarbetskraften. De mindre företagen var också viktiga leverantörer till storföretagen av specialiserade produkter. De hade fördelen att vara rörligare än storföretagen och kunde anpassas snabbare till produktion av nya produkter. Anpassningsåtgärderna krävde dock kapital, vilket kunde vara svårt att erhålla för denna företagskategori. Även små företag måste kunna expandera för att överleva, vilket ofta krävde en utvidgning av det egna kapitalet. Företagskapital AB bildades för att finansiera små och medelstora företags strukturomställning och för att utnyttja den utvecklingspotential som fanns i dessa företag. Bolaget skulle tillskjuta kapital genom att förvärva aktier — minoritetsposter — i företagen eller andelar i ekonomiska föreningar.[206]

Ett av leden i samarbetet mellan Postbanken och Sveriges Kreditbank var bildandet (1971) av *Svensk Bostadsfinansiering AB (BOFAB)*. Banken lämnade fastighetskrediter på långfristig bas mot säkerhet i inteckningar.[207]

Strukturgaranti AB bildades 1972 som ett helägt dotterbolag till Sveriges Investeringsbank AB. Bolaget skulle underlätta en strukturom-

vandling i TEKO-industrin, skoindustrin, glasindustrin och möbelindustrin. Med hjälp av kreditgarantier skulle man på finansiell bas underlätta en planmässig strukturrationalisering.[208]

Expansionen av statsföretagandet under 60-talets andra hälft fortsatte således under 70-talets första hälft i anslutning till de pågående strukturkriserna. Behoven av strukturanpassning skapade speciella kreditproblem som medförde expansion av det statliga kreditväsendet.

Ytterligare ett antal statliga företag tillkom under dessa år. Några av dessa förstatliganden skall vi behandla här, andra kommer endast att nämnas.

Bildandet av *Apoteksbolaget AB* år 1970 var ett viktigt förstatligande som tillförde statsföretagssektorn cirka 11 000 anställda. De olika insatserna utgjorde delar i en statlig näringspolitisk satsning. AB Kabi och Vitrum hade förvärvats redan tidigare. Statens engagemang inom läkemedelsområdet bidrog till en strukturrationalisering och gav samhälleliga fördelar, exempelvis i samband med risktagning vid framtagandet av nya produkter. Risker som samhället kunde bära utan primära kommersiella hänsyn.

I och med statens ökade inflytande på sjukvårdsområdet var det naturligt att också ansvara för läkemedelsförsörjningen genom att förstatliga apoteken. Eftersom 2/3 av försålda läkemedel betalades av samhället gavs möjligheter till rationalisering. Apoteksbolaget blev också genom ensamrätt en mycket stor inköpare av läkemedel och fick därigenom inflytande på prispolitiken.

Positiva samhälleliga externaliteter är liksom i fallet med förstatligandet av läkemedelsindustrin en viktig orsak.

Den lågprisproduktion under namnet *ACO* som bedrevs vid vissa distriktsapoteks laboratorier behölls inom Apoteksbolaget. År 1972 fogades dock både Vitrum (eg. Apoteksvarucentralen Vitrum Apotekare AB) och ACO in under läkemedelskoncernen AB Kabi.[209]

År 1975 förstatligades ännu ett betydande företag, *Pripps Bryggerier AB*. Bryggerinäringen hade sedan länge varit föremål för statlig alkoholpolitisk reglering. Regleringen avsåg olika led i produktionen och ändrades från tid till annan. En fortsatt reglering var att förutse. Det bedömdes därför som lämpligt att staten hade ett dominerande inflytande över produktionen. Även detta förstatligande är att karaktärisera som en samhällelig externalitet. Det gavs också andra skäl för förstatligandet. Genom ett övertagande skapades en bättre grund för långsiktig planering och effektivitet genom att osäkerhetsmoment i form av statlig reglering eliminerades eller minskade. Man fick en bas för långsiktiga investeringar och rationaliseringar. Ett förstatligande undanröjde också hotet om inflytande över branschen från utländska storföretag.[210]

På det 'tekniska' området tillkom ett antal företag på områden där samhället på ett eller annat sätt hade intressen.

Den 1 januari 1969 startades *AB Svensk Laboratorietjänst* som ett samägt bolag mellan jordbruksnäringen och staten (52 procent). Jordbrukets rationalisering medförde förändrade metoder. För en rationell produktion främst på animalieområdet fordrades veterinärmedicinsk

rådgivning. Bolaget övertog befintliga regionala anstalter.[211]

Svenska Elektriska Materialkontrollanstalten (SEMKO) bildades 1925 och arbetade från 1935 som monopol med statlig auktorisation. Staten övertog företaget 1976. Företaget bedriver provning, besiktning och kontroll på det elektriska området. Anledningen till övertagandet var, att den tillverkande industrin var aktieägare i företaget, vilket inte kunde anses förenligt med krav på opartiskhet och oberoende.[212]

Skälen vid bildandet av *AB Statens Anläggningsprovning* var liknande. Företaget sysslar med kontroll och besiktning av cisterner, tryckkärl och system främst i kärnkraftanläggningar. Kontrollen måste vara effektiv, opartisk och sakkunnig. Kontrollen hade dittills skötts av enskilda besiktningsmän och enskilda företag där företag som var utsatta för kontrollen var delägare. Med ett enhetligt statligt bolag kunde man åstadkomma den önskade säkerheten och opartiskheten.[213]

På rymdforskningsområdet bildades 1972 ett statligt företag, *Svenska Rymd AB*. Bildandet skedde i samband med att Sverige gick med som medlem i den europeiska rymdorganisationen ESRO och Sverige övertog ESRO:s bas i Kiruna, ESRANGE. Motivet för deltagandet var dels vetenskapligt men också att rymdtekniken hade visat sig användbar på flera andra fält, telesatellitprojekt, flygtrafikkontroll, meteorologiska projekt. Det var av betydelse för svensk industri att med rymdteknisk kompetens konkurrera om utvecklingskontrakten.[214]

Svensk Avfallskonvertering AB (SAKAB) bildades 1969 med 50 procent av aktierna ägda av SU. Företaget skulle utveckla metoder, konstruktioner och system för omhändertagande, destruktion och nyttiggörande av olje- och kemiskt avfall från industrin.

Ett resultat av industrisamhället är den växande mängden av avfall, det hårda utnyttjandet av naturtillgångarna, slöseriet med knappa resurser. Insikten att också avfall kan utgöra en resurs börjar tränga fram. Egentligen åvilar ansvaret att utnyttja denna resurs producenterna men avfallshantering kan ännu inte göras företagsekonomiskt lönsam. Därför får staten intervenera för att skapa garantier för ett lämpligt utvecklingsarbete på området. En orsak är således negativa externaliteter.

Detta exempel visar att staten måste garantera utvecklingsarbete och investeringar på nya tekniska områden där avkastningen på investerat kapital är låg och osäker och investeringsprojekten är mycket långsiktiga, men där samhället ändock har ett avgjort intresse av att utvecklingsarbete bedrivs. Detsamma gäller också rymdbolaget. I de övriga 'tekniska' företagen är det samhälleliga intressen av reglering och kontroll som styrt de statliga ingripandena.[215]

Efter regeringsskiftet 1976 och tillträdet av den borgerliga trepartiregeringen kunde man förvänta sig att förstatligandena upphörde. I varje fall om man hävdar hypotesen att förstatliganden orsakades av att socialdemokratin hade en aktiv förstatligandepolitik med bas i en socialiseringsideologi. Som vi skall se av det följande är den hypotesen inte riktig. Även partier som politiskt är motståndare eller tveksamma till förstatliganden tvingas att genomföra sådana.

Det första stora borgerliga förstatligandet var bildandet av koncernen

Svenska Varv AB. Statsmakterna hade under en rad av år med olika medel försökt anpassa branschen till en marknadssituation med global överkapacitet och världsomspännande strukturproblem. Branschen måste således bantas till en nivå som var samhällsekonomiskt och företagsekonomiskt försvarbar. Anpassningsåtgärderna måste vidare göras så mjukt att de nya sysselsättnings- och produktionsförhållandena inte åstadkom andra störningar.

Genom en koncernbildning av Götaverken, Karlskronavarvet och Uddevallavarvet med ett moderbolag skapade man förutsättningar för en samordning och effektivisering av den framtida statliga varvsverksamheten. En sådan organisation ansågs ge ledningen överblick och förutsättningar att lösa strukturproblemen. En diversifiering av produktionen kunde också åstadkommas med en sådan lösning.

I bakgrunden fanns också övervägande om hänsyn till den svenska varvsindustrins internationella karaktär och stora betydelse i samhällsekonomin — större än i andra varvsländer.

För att begränsa verkningarna av sysselsättningsminskningen måste också arbetsmarknadspolitiska och regionalpolitiska åtgärder vidtagas.

Den politik som genomfördes var i huvudsak ett fullföljande[216] av den redan påbörjade varvspolitik som den socialdemokratiska regeringen fört. Samtidigt var den statliga varvspolitiken en illustration till vår grundläggande hypotes. Snävt företagsekonomiskt borde man kanske låtit företagen anpassa sig till den internationella marknaden genom rationaliseringar och nedläggningar. Samhälleliga 'spärrar' gjorde en sådan politik ogenomförbar. Staten blev den agent i ekonomin som hade resurser och medel för en 'mjuk' och långsiktig anpassning till en ekonomiskt försvarbar nivå. För detta krävdes en total samordning av den ekonomiska politikens medelarsenal. I det fallet skiljer sig en borgerlig regering inte nämnvärt från en socialdemokratisk.

Den svenska varvskrisen tvingade fram statliga åtgärder, oberoende av regering. De snabba och internationella marknadsfluktuationerna var sannolikt utan motsvarighet i andra branscher. Den höga skuldsättningsgraden (lågt eget kapital i förhållande till balansomslutning) hade orsakats av att konkurrensen gällde kreditgivningen till fartygsköparna. Branschens stora känslighet för fluktuationer i valutakurserna var betingad av att kontrakten i stor utsträckning skrevs i utländska valutor. Fartygskontrakten hade i stor utsträckning tagits i fasta räntor med åtföljande känslighet för räntevariationer. Långa order med kontrakt i fasta priser medförde krympande vinstmarginaler eftersom kostnaderna fick betalas i löpande priser. En ojämn orderingång medförde ryckighet i produktionen med momentana bristsituationer i fråga om arbetskraft och underleveranser.[217] Det är mot denna bakgrund som de statliga åtgärderna skall ses.

Nästa stora förstatligande var bildandet av *Datasaab*. Saab-Scania AB:s Datadivision och Stansaab Elektronik AB sammanfördes till ett av staten och Saab-Scania AB ägt bolag.

Utvecklingen på dataområdet har gått mycket snabbt de senaste decennierna. Marknaden har expanderat och tekniken har förändrats

snabbt. Introduktionen av mikroprocessorn har inneburit att olika tillverkares produkter blivit allt mer lika. Det har medfört en förskjutning av konkurrensen till marknadsföring och anpassning av datorn och datorsystemen till speciella användningsområden.

Marknaden domineras av de stora multinationella företagen. I flera länder har småföretagen i branschen slagits samman för att klara konkurrensen. Statliga subventioner i samma syfte förekommer.

Därför var ett samarbete nödvändigt. Sverige hade gamla traditioner på området och en god kompetens för ett fortsatt arbete. Det fanns således en industriell bas. Men de svenska enheterna var för små. Genom fusion och statligt stöd kunde man åstadkomma strukturell styrka. Dessutom hade en sådan bildning en industripolitisk betydelse genom att datatekniken utvecklades för våra egna behov i verkstadsindustrin och processindustrierna.[218]

En statlig koncern bildades genom att ett antal statliga textil- och konfektionsföretag slogs samman till en *teko-koncern* med AB Eiser som moderbolag.[219] Anledningen var krisen vid Algots. Lönsamheten vid företaget hade försämrats de senaste åren och sommaren 1977 gjorde företaget konkurs på egen begäran. Orsaken var ytterst den skärpta importkonkurrensen och lågprisimporten. Sverige hade samtidigt en svag tillväxt av den inhemska konsumtionen.

En rekonstruktion av Algots Nord AB och Algot Johansson AB var nödvändig av sysselsättningsskäl på grund av företagens stora regionalpolitiska betydelse. Ett nytt bolag, Nya Algots AB, bildades med staten som ensam ägare. En omfattande kapitalförstöring skulle bli följden av en nedläggning, eftersom ingen privat köpare var intresserad. Därför intervenerade staten.

Samordningen av de statliga TEKO-företagen i en koncern, som omfattade cirka 12 procent av branschens sysselsättning, genomfördes för att minska den statliga splittringen i näringen. Målet var att koncernen skulle nå nollresultat efter två år genom bland annat nedläggningar och utlandsetablering. Den rådande splittringen var besvärande i en bransch under strukturförändring där varje möjlig höjning av effektiviteten måste tas till vara genom samordning och samarbete.[220]

Den statliga politiken i samband med omvandlingen av branschen under 70-talet omfattar också industripolitik, beredskapsförsörjning, arbetsmarknads- och regionalpolitik.

Den sista stora koncernbildningen och förstatligandet är bildandet av *Svenska Stål AB*. Företaget bildades då landets tre största tillverkare av handelsstål sammanslogs. Bakgrunden var utvecklingen på världsmarknaden och stagnerande hemmamarknad med minskningarna inom varvs- och byggnadsindustrin. Den svenska stålimporten ökade med ungefär 5 procent årligen. Lönsamheten inom branschen var låg. De länder, som byggde upp en stålindustri, expanderade snabbt. Exportmarknader försvann och konkurrensen hårdnade till följd därav. Sverige har för liten hemmamarknad för att effektivt utnyttja stordriftsfördelar, såvida inte äldre enheter läggs ner och nya byggs upp.

Motiven för samgående och statlig intervention var, att företagen

skulle drabbas av förluster i början av den nödvändiga rekonstruktionsperioden samtidigt som stora investeringar måste göras. Ingen av parterna hade tillräckliga resurser. Därför behövdes statligt kapital under rekonstruktionsperioden. Genom samgåendet fick branschen en rationellare struktur. Det nya bolaget var inte stort mätt med internationella mått men det hade förutsättningar att bli en effektiv industri. De finansiella insatserna motiverades med företagets möjligheter att på sikt bli konkurrenskraftigt. Huruvida den bedömningen var riktig är svårt att avgöra i dag. Investeringsskalans storlek och de långsiktiga riskerna förefaller vara viktiga orsaker till detta statliga engagemang. Att branschen genomgår en strukturkris är också en viktig anledning till förstatligandet.

Företaget genomförde förändringar i produktionsinriktning och höjde effektiviteten, vilket medförde personalminskningar. Staten skulle — förutsattes det — gå in med arbetsmarknadspolitiska åtgärder och stöd åt kommunerna. Parallellerna till varvsnäringens omvandling är slående. Branschrationaliseringen av varven krävde kapitalresurser och ekonomisk-politiska åtgärder som bara staten kunde samordna på ett adekvat sätt.

Gruvhanteringen i Bergslagen som ingick i SSAB var gammal och betydelsefull i regionen. Den skulle behållas men måste ges en mer effektiv och konkurrenskraftig organisation, planeras långsiktigt och man måste försöka utnyttja samordningsvinster.[221]

Samtidigt betydde beslutet att planerna på ett stålverk i Luleå, Stålverk 80, slutligen övergavs. Argumentationslinjerna hade skiftat i debatten och besluten kring Stålverk 80. I det ursprungliga beslutet var samtliga riksdagspartier eniga. Företaget motiverades med behovet av investeringar i branschen och behovet av nya stålverk. Lokaliseringen motiverades med sysselsättnings-, regional- och industripolitiska argument men också företagsekonomiska argument förekom. Planerna bantades så småningom och slutligen avskrevs helt planerna på Stålverk 80 av den nya regeringen. Den kontrafaktiska frågan om en socialdemokratisk regering skulle ha fullföljt planerna på Stålverk 80 trots strukturkrisen på handelsstålområdet kan naturligtvis inte besvaras. Vi kan bara konstatera, att strukturkrisen blev motiveringen för en annan lösning från den nya regeringens sida. Det är möjligt att en annan regering valt en annan lösning.[222]

Sammanfattning

Förstatliganden under 70-talet har i betydande utsträckning orsakats av strukturkriserna i stålnäringen, varvsindustrin och TEKO-industrin. Sysselsättningsfrågorna har därvidlag spelat en avgörande roll liksom också kapitalinvesteringarnas storlek. De nödvändiga investeringsprojekten har i fallet med varven och stålet varit av sådan storleksordning att de privata företagen inte mäktat klara dem. Strukturanpassningen

och kreditfrågorna förefaller ha spelat en viktig roll vid framväxten av de statliga kreditinstituten. Energikrisen och det vaknande medvetandet om energislöseriet och det moderna samhällets sårbarhet har uppenbarligen bidragit till att flera företag startades.

Både den socialdemokratiska regeringens och den borgerliga regeringens förstatliganden (med undantag för Data-Saab) under 70-talet har huvudsakligen en *defensiv* karaktär. Det är statlig intervention i strukturkriser och problembranscher för att minimera de negativa verkningarna. Vid en jämförelse med förstatliganden under 60-talet kan man möjligen säga, att det fanns ett visst mått av *offensiva* framåtriktade förstatliganden under 60-talet och under den näringspolitiska offensiven. Jämförelsen till trots kan man dock inte säga att förstatligandena i 'näringspolitikens' spår var socialistiska, bara att de hade en något mer positiv framtidsinriktning.

Sammanfattning

Den historiska genomgången av den svenska utvecklingen av förstatliganden skall sammanfattas i några punkter.

1. Den svenska utvecklingen överensstämmer i grova drag med den internationella. Infrastrukturföretag bildas eller övertages av staten under 1800-talet. Orsakerna förefaller liknande; stora och osäkra investeringar med en långsiktig utmognadsperiod och låg räntabilitet.

   Under 1900-talet tillkommer de rena statliga produktionsföretagen, framför allt i vad vi kan kalla basnäringar. Ofta är kapitalintensiva branscher förstatligade. Under efterkrigstiden har nya företag, ofta inom ny kapitalkrävande teknologi och nya energiformer, förstatligats eller startats av staten.

2. Den svenska utvecklingen visar, att statsföretagen framför allt expanderar under perioder av krig och ekonomiska kriser. Förstatligandena gäller ofta företag och branscher som under konjunkturkriser drabbas hårdast, emedan de samtidigt genomgår en strukturell kris.

3. Vi har också funnit, att branscher som drabbas av strukturkriser, har en benägenhet att förstatligas.

4. Behov av att garantera sysselsättningen kan därvid vara en specifik orsak till förstatligande.

5. Regioner med stagnerande utveckling har i vissa fall föranlett statlig intervention i form av statsföretagande.

6. Stora kapitalbehov i kombination med låg och/eller osäker avkastning kan vara en bidragande orsak till förstatligande av produktionsföretag eller kreditbolag.

7. Vi har också funnit exempel på att direkta positiva externaliteter kan vara en orsak till statliga företag.

8. Rationalisering och ökad affärsmässighet av befintlig statlig verksamhet kan vara en betingelse för överföring från förvaltning till statliga företag.

9. De statliga företagen har under efterkrigstiden och i synnerhet under 60-talet och 70-talet blivit ett medel i den ekonomiska politiken vid sidan av de mer traditionella. Vissa kreditinstitutioner har en ekonomisk politisk roll, betingad av systemimperfektioner, i första hand och kan endast i andra hand knytas till andra orsaker.

10. Vi har inte funnit några exempel på att socialistisk ideologi skulle ha varit en nödvändig eller tillräcklig orsak till förstatligande.

11. Vi avvisar också tanken att socialdemokratin i kraft av sitt långa regeringsinnehav kan betraktas som en betingelse för statsföretagssektorns expansion. Om SAP har en socialiseringsideologi — vilket kan ifrågasättas — så har de i varje fall inte omsatt den i en aktiv förstatligandepolitik.

12. Också "borgerliga" regeringar tvingas att tillgripa förstatliganden som ett medel för att lösa ekonomiska problem. Utvecklingen efter 1976 visar detta med all tydlighet. Men också tidigare har liberala, konservativa eller center- (bonde-)partier förstatligat på egen hand eller i samarbete med socialdemokraterna. Alla förstatliganden fram till 1920 genomfördes av konservativa, liberala eller liberal-socialdemokratiska regeringar. Under de skiftande minoritetsregeringarnas 20-tal förstatligades vidare ett antal företag. Häri deltog direkt eller indirekt socialdemokratiska, liberala och konservativa regeringar. Det sena 30-talets förstatliganden genomfördes av en socialdemokratisk koalitionsregering där bondeförbundet deltog. Den kraftiga expansionen av statsföretagandet under kriget beslutades av en samlingsregering där samtliga partier utom kommunisterna deltog. Flera förstatliganden under 50-talets första hälft genomfördes med stöd från bondeförbundet, som satt i en regeringskoalition med socialdemokraterna. Det förefaller således som om "borgerliga" partier också tidigare varit med om att förstatliga. Utvecklingen efter regeringsskiftet 1976 är således på intet sätt unik. Den utvecklingen demonstrerar att hypotesen om att förstatliganden drivs fram av socialdemokratin inte håller. Det måste vara andra krafter — i den ekonomiska strukturen — som medför att ett företag förstatligas. I de fall krafterna är tillräckligt tvingande blir också regeringar som

är mindre ideologiskt benägna att använda förstatligande som ett medel tvingade att förstatliga.

13. Slutligen har vi också funnit, att förstatliganden i krisbranscher kan kräva komplement av mer omfattande ekonomiskt politiska medel för att lösa grava problem. De samhällsekonomiska målsättningarna är sådana, att arbetslöshet måste undvikas genom arbetsmarknadsmedel i fall då rationaliseringar medför personalminskningar.

14. Staten har ingripit för att med statlig företagsamhet stimulera och garantera en för samhället önskvärd utveckling av ny teknologi och innovationsforskning.

15. En ny och intressant faktor är att problemen kring energiförsörjningen — beredskapsskäl och behov av långsiktig planering — har givit upphov till statsföretagande för att lösa vissa problem.

Noter

1 Källmaterialet består huvudsakligen av Statens offentliga utredningar (SOU) och riksdagstrycket. Framförallt används propositionerna för att redogöra för *motiveringarna* till enskilda förstatliganden och för att få en uppfattning om hur dessa skiftat över undersökningsperioden. Främst har vi sökt motiveringar som i någon mening anknyter till förändringar på den socio-ekonomiska nivån.

Två invändningar kan resas mot användandet av motiveringarna i skildringen av statsföretagssektorns framväxt. För det första skulle motiveringarna kunna fungera som officiella ersättningar för de faktiska motiven (skillnaden motiv — motiveringar). För det andra förekommer i motiveringarna till enskilda förstatliganden ibland skäl som är knutna till målsättningar som man önskar uppnå (exempelvis rationalisera redan befintlig statlig verksamhet). Vi har inte annat än undantagsvis undersökt och värderat det faktiska innehållet och utfallet av dessa motiveringar. Skälen är att uppgiften måste begränsas och att vi i första hand söker beskriva förstatligandemönstren. Se vidare vår diskussion i Gustafsson (red), ss 126—128. En långsiktig och systematisk skillnad mellan verkliga motiv och angivna motiveringar är knappast tänkbar. Sysselsättningsmotiveringar måste till exempel uppfyllas i någon form för att vara användbara över en längre tid. Betydande skillnader mellan motiv och motiveringar skulle på sikt desarmera de motiveringar som åberopats.

Statliga företag har högre anspråk och förväntningar på sig från anställda än motsvarande privata företag. (Se Landström, a.a. ss 69—93.) Det kan också ses som ett tecken på att motiveringar som anknyter till de anställdas förhållanden också motsvaras i praktiken.

Riksdagsdebatten har inte använts i någon större utsträckning. För en distinktion mellan motiv och motiveringar är debatten knappast användbar. Den är i stor utsträckning förutsebar då ståndpunkterna ofta är partipolitiskt bestämda. Henning diskuterar dessa frågor i Staten som företagare. Författaren placerar partierna på en höger-vänster skala med utgångspunkt från attityden till statlig företagsamhet i respektive partis program. Moderata samlingspartiet är inte oväntat mer avvisande än folkpartiet och centerpartiet, medan socialdemokraterna säger sig vilja pröva olika former och vänsterpartiet kommunisterna är mest positiva. Henning gör dock reservationen att programmen i dessa frågor är vagt formulerade. Efter en granskning av riksdagsbehandlingen av Statsföretag AB sammanfattar Henning partiernas inställning. "Vi har funnit . . . att de politiska partiernas inställning till Statsföretag och dess verksamhet är beroende av den

politiska grundinställningen. ... De politiska partiernas inställning till Statsföretag skiljer sig alltså markant; de ser olika på Statsföretags mål, organisation och effektivitet." Författaren konstaterar vidare att vpk i liten utsträckning engagerat sig i debatten om Statsföretag. En principiellt intressant skillnad mellan centerpartiet och folkpartiet påtalas vidare. Centerpartiet deltog i ringa utsträckning i debatten medan folkpartiet deltog mycket flitigt. Författaren förklarar skillnaden med att centerpartiet inte på samma sätt som folkpartiet är ett parti med en ideologi som innefattar privat äganderätt. Henning, a.a., ss 28 ff, 46, 160—161.

2 Teodor Holm har i ett stort arbete som omfattar nio delar skildrat det allmänna postväsendets historia fram till 1718, Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria 1620—1718. 1906—1929.

3 Se följande not.

4 Redogörelsen bygger på följande källor: SOU 1968:45, Affärsverken. Ekonomi, konkurrens och effektivitet, ss. 23, 25, 33—34, 65—112 och 128—153. Sveriges postverk. En bok om Kungl. Postverket genom medverkan av dess funktionärer, Malmö 1956, ss. 15—46, 81—91 och 93—94. R. Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, ss. 53—57. "Förslag rörande riksstatens uppställning jämte därmed sammanhängande ämnen", Bihang till riksdagens protokoll 1911 saml. 2, avd. 2, bd. 5.

Budgetreformen år 1911 är principiellt viktig då staten för första gången utifrån en helhetssyn samlar statens affärsverksamheter. Man skapar en enhetlig och ny form som är anpassad till kraven på ökad affärsmässighet.

Budgetreformen resulterade i att riksstatens uppläggning kom att läggas om. För vissa verksamheter övergick man till nettoprincipen, vilket innebar att endast de verkliga överskotten infördes på riksstatens inkomstsida. Därav följer att dessa verksamhetsgrenar betraktas som stående utanför det egentliga statsverket. Affärsverken fick en egen kontoredovisning i rikshuvudboken och betraktades där som särskilda fonder från vilka endast nettobehållningen omfördes till statsregleringsfonden där statens inkomster och utgifter redovisas.

Verkens inkomster och driftsutgifter infördes dock i riksstaten men endast överskottet räknades som tillgång. Riksdagen fastställde således verkens utgifts- och inkomststat.

Som affärsdrivande verk räknades postverket, telegrafverket, statens järnvägar och statens vattenverk samt statens domäner.

Eftersom statsverkets utgifter och inkomster i huvudsak framställdes efter bruttosystemet — både utgifter och inkomster ingår i riksstaten — medförde reformen att statens affärsverksamhet kan sägas ha fått en friare ställning i förhållande till förvaltningen. "Denna verksamhet drifves nämligen så att säga vid sidan af den egentliga statsverksamheten och har för finansplanen sitt huvudsakliga intresse i det nettoöverskott den kan lämna som bidrag till de allmänna statsutgifterna." Karaktären av affärsföretag blev därmed klarare.

Kapitalökningen i de affärsdrivande verken skedde tidigare på fyra olika sätt: I. Behållna medel från verkets överskott. II. Anslag på riksstaten av statsverkets medel. III. Anslag från riksgäldskontoret. IV. Lån från riksgäldskontoret. På grund av dessa förhållanden var det i det närmaste omöjligt att bringa klarhet i hur verken förräntat det i dem nedlagda kapitalet. Därför infördes i samband med reformen den ordningen, att den för varje affärsverk för hela året avsedda kapitalökningen upptogs i riksstaten som anslag. Denna intogs i riksstaten som utgift under utgifter för kapitalökning.

I och med att redovisningen på detta sätt gav möjligheter till beräkning av den faktiska avkastningen fick man också en "kraftigare sporre till affärsmässig drift". Systemet gav också möjligheter till "lärorika jämförelser" mellan de resultat som de olika verken presterade. Också på denna punkt ser vi en tendens mot större affärsmässighet. Samtidigt som denna reform således innebar att friare ställning gavs åt statens affärsdrivande verk skall vi komma ihåg att verken ändock inte avskildes från förvaltningen som fristående rättssubjekt. Statsmakterna anvisade ju bl.a. investeringsmedel via budgeten, varför styrmedel knappast saknades.

Reformen innebar en större enhetlighet och att verken sinsemellan blev mer lika. Trots

detta kvarstod dock stora skillnader i organisation och ställning visavi statsmakterna mellan affärsverken.

"Förslag rörande riksstatens uppställning jämte därmed sammanhängande ämnen. Afgivet i oktober 1910 af inom Kungl. Finansdepartementet tillkallade sakkunnige", ss. 19, 22—26, 44—82 samt 142—145.

5 SOU 1925:39, Telegrafverket. Kort översikt av dess utveckling, ekonomi och organisation. Av M. Marcus på uppdrag av Socialiseringsnämnden s. 16 ff.

6 Redogörelsen bygger på följande arbeten:
SOU 1925:39, Televerket. Kort översikt av dess utveckling, ekonomi och organisation. Bearbetad av M. Marcus på uppdrag av Socialiseringsnämnden, ss. 1—7, 12—32, 80 och 96.
En intressant skildring av den tidiga framväxten av teleteknik och telefonbolag ges av Jan Kuuse sidorna 1—213, särskilt 9—44, i Artur Attman, Jan Kuuse, Ulf Olsson. Pionjärtid, kamp om koncessioner, kris. 1876—1932. LM Eriksson 100 år, Band I.
Förslag rörande riksstatens uppställning jämte därmed sammanhängande ämnen, ss. 55—65.
SOU 1968:45, ss. 23—24, 39—41, 65—112 och 128—153.
R. Tersman, a.a., s. 54.

7 Eli F. Heckscher, Industrialismen. Den ekonomiska utvecklingen sedan 1750, Stockholm 1948, s. 156 ff. I ett avsnitt diskuteras järnvägarnas inverkan på näringslivets organisation. Författaren hävdar att järnvägarna fick effekter på den ekonomiska organisationen genom att de tillät övergången till den tunga industrins jätteföretag.
I ett annat arbete diskuterar Eli Heckscher järnvägarnas betydelse för befolkningsfördelning, urbanisering och för utvecklingen av jordbruk och industri. Det genomgående resultatet är den starka påverkan järnvägarna haft i de nämnda avseendena. Eli F. Heckscher, Till belysning af järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling, Akademisk afhandling, Stockholm 1907.

8 Eli F. Heckscher, Svenskt liv och arbete. Från medeltiden till nutiden. Med kompletterande tillägg av professor Arthur Montgomery och fil.lic. Bengt Svensson, Stockholm 1968, ss. 280 ff och 311.
Vidare bygger redogörelsen på Arne Sjöberg, Järnvägarna i svenskt samhällsliv, i Sveriges järnvägar hundra år, 1856—1956. Minnesskrift. Stockholm 1956, ss. 40—46.

9 Detta intresse avsatte också praktiska resultat. Några mindre hästdrivna järnvägar anlades, framför allt av skogs- och bruksägare. Vid Forshaga byggdes en järnväg förbi Klarälvsfallen åren 1835—1836. Se A. Lilienberg, Statens ställning till järnvägarna i Sverige. Med särskild hänsyn till inlösningsfrågan, i SOU 1923:49, Stockholm 1923, s. 16.
(Arbetet var samtidigt författarens doktorsavhandling.)

10 Hans Modig, Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860—1914. Ak.avh., Stockholm 1971. Modig undersöker betydelsen av järnvägarnas efterfrågan för svensk industri. Modig hävdar att järnvägarnas direkta och indirekta efterfrågan i förhållande till järn- och stålindustrins totala utbud var liten. Den industrigren som påverkades mest av järnvägarnas efterfrågan var verkstadsindustrin. Under 1970-talet tog järnvägarna i anspråk cirka 15 procent av verkstadsindustrins utbud.
Modigs sammanfattande slutsats är att järnvägarnas efterfrågan på industriell materiel hade "en rad i och för sig intressanta verkningar på skilda områden, men betydelsen för den svenska industrin som helhet var begränsad." A.a., s. 123, se också sidorna 21—61 och 95—123.

11 Lilienberg, a.a. s. 17—21. Se också Sverker Oredsson, Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890. Ak.avh. Lund 1969, ss. 46 ff och 272 f.

12 Lilienberg, a.a., s. 30.

13 Oredsson, a.a., sidan 71. Oredsson hänvisar till det "viktigaste dokumentet, riksdagsskrivelsen." Gunnar Heckscher har i Svensk konservatism före representationsreformen, II, Uppsala 1943, sidan 220 hävdat att det väsentligen var svårigheter att få fram kapital till privatbanor som låg bakom regeringens inställning till statsbanor 1853. Detta anser Oredsson vara en "frihandsteckning utan stöd av källorna." Oredsson, a.a., s. 70. Men Heckschers uppfattning behöver inte vara felaktig och motsägs inte av Oredssons källor. Oredssons källmaterial är "riksdagstryck, konseljhandlingar, kommittébetänkanden, propagandabroschyrer och tidningspress" (a.a. s. 44) och "huvudsyftet är att belysa debatten." (a.a. s. 44) Eftersom författaren inte gjort någon analys av de ekonomiska förhållandena vid statsbanornas tillkomst torde inte Heckschers uppfattning kunna avföras så enkelt. Den kan mycket väl vara en tänkbar förklaring, på den socio-ekonomiska nivån.

Oredssons avhandling skildrar järnvägsförstatligandet fram till 1890 med avseende på utvecklingslinjer (järnvägsbesluten insatta i sitt politiska sammanhang) argumentlinjer och centrala aktörer.

14 C.R. Troilius, Staten och järnvägarna. En studie utgifven på bekostnad af allmänna medel, Stockholm 1890. Troilius skrift utgör en följdskrift till 1886 års ekonomiska kommittés betänkande, enligt Oredsson, a.a., s. 201. Varken kommittébetänkandet eller Troilius skrift fick några omedelbara praktiska resultat. Båda är dock principiellt intressanta inlägg och utgör "tidiga uttryck för statssocialistiska tankegångar i Sverige." Oredsson, a.a., s. 201.

15 Dessa argument för statsjärnvägar är hämtade från en utredning av C.R. Troilius, Staten och järnvägarna. En studie utgifven på bekostnad af allmänna medel, Stockholm 1890, ss. 123—129.

16 Ibid., s. 147 ff.

17 I själva verket är statens ställning mer dominerande än vad siffrorna i tabellen ger vid handen. Staten ägde stambanorna, järnvägsnätets huvudbanor medan de enskilda banorna var bibanor till dessa eller lokala ortsbanor.

18 Redogörelsen bygger då inte annat sägs på Lilienberg, a.a., ss. 1—76 samt SOU 1968:45, ss. 24, 34—39, 65—112 och 128—153 och Förslag rörande riksstatens uppställning jämte härmed sammanhängande ämnen, ss. 65—71.

19 Källa för tabellen är dels Lilienberg, a.a., ss. 67 och 90 (banlängden avser järnvägar för lokomotivdrift), dels Sveriges järnvägar hundra år 1856—1956. Minnesskrift utgiven av Kungl. Järnvägsstyrelsen med anledning av Statens järnvägars 100-årsjubileum, Stockholm 1956. s. 19.

20 Från och med 1935 inklusive de smalspåriga järnvägar som börjar växa fram.

21 Arne Sjöberg, Järnvägarna i svenskt samhällsliv, i Sveriges järnvägar hundra år. 1856—1956. Minnesskrift utgiven av Kungl. Järnvägsstyrelsen med anledning av Statens järnvägars 100-årsjubileum, Stockholm 1956, ss. 108—109.

22 SOU 1925:44, Förslag rörande åtgärder för enhetliggörande av det enskilda järnvägsnätet, Stockholm 1925, s. 3. Förutom denna publicerade 1918-års järnvägskommitté tre utredningar. SOU 1923:7, Statens ställning till järnvägarna i olika främmande länder. Av A. Lilienberg. Stockholm 1923. SOU 1923:49, Statens ställning till järnvägarna i Sverige med särskild hänsyn till inlösningsfrågan. Av A. Lilienberg, Stockholm 1923. SOU 1923:64, V.P.M. med utkast till lag om gruppbolag för enskilda järnvägar, Stockholm 1923.

23 För en diskussion av transportproblematiken se Olle Krantz, Studier i svensk godstransportutveckling med särskild hänsyn till lastbilismens expansion efter 1920. Ak.avh. Lund 1972.

24 SOU 1938:28, Betänkande rörande åtgärder för enhetliggörande av det svenska järnvägsnätet.

25 Ibid., s. 176.

26 Ibid., s. 108.

27 Proposition 1939:207, ss. 13—25, 77—78 och 88.

28 Proposition 1939:207, ss. 15—16.

29 Erik Malmkvist, Järnvägarnas förstatligande, i Sveriges Järnvägar hundra år, ss. 198—199.

Förutom citerade arbeten har också följande arbete använts för historiken: SOU 1924:22, Statens järnvägar. Kortfattad översikt av deras tillkomst, ekonomi och organisation. Av M. Marcus utarbetad på uppdrag av Socialiseringsnämnden.

Förstatligandebeslutet föregicks av en lång politisk process. En rad partier och intressegrupper agerade. I Alvfors' arbete beskrivs ingående hur de politiska partierna ställde sig i riksdagen.

30 Förslag rörande riksstatens uppställning , ss. 72—82.

31 Redogörelsen bygger på Sveriges skogar under 100 år. En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859—1959. Utgiven av Kungl. Domänstyrelsen under redaktion av Gunnar Arpi i anknytning till Domänverkets 100-årsjubileum. Stockholm 1959. Se särskilt avsnitten Äganderättsförhållanden av Gunnar Arpi (ss. 5—113) samt Domänverkets allmänna utveckling samt Statlig skogsindustri av samme författare (ss. 529—544 och 564—571). Vidare har vi använt SOU 1968:45 ss. 24, 45—46, 65—112 och 128—153 och SOU 1926:35, Gunnar Andersson, Sveriges allmänna skogar. Deras tillkomst, tillstånd, förvaltning och avkastning. Utarbetad på uppdrag av Socialiseringsnämnden, Stockholm 1926, ss. 183—184. Se också R. Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, ss. 54—55. Uppgifter om domänverket har också hämtats från SOU 1930:8, Domänverkets omfattning, uppgifter och organisation. Utredning och förslag av Socialiseringsnämnden, Stockholm 1930, s. 177 ff. Socialiseringsnämnden lät vidare utföra ytterligare två studier som kan nämnas. Det var dels den av Nils Schager utarbetade Det svenska skogsbrukets förutsättningar och historia, SOU 1925:11 och dels den av samme författare skrivna Sveriges enskilda skogar, SOU 1925:12.

32 SOU 1978:85, Statligt företagande i samhällets tjänst. Betänkande av Statsföretagsutredningen, Stockholm 1978, ss. 23—25 samt 311—326. Statsföretagsutredningen yttrar sig i denna del över ett förslag som utarbetats inom ASSI och Domänverket och som var mer långtgående ifråga om organisatorisk integration mellan ASSI och det föreslagna Skogsbolaget.

33 Sveriges skogar under 100 år, s. 111.

34 Proposition 1905:90.

35 Proposition 1908:159.

36 Förslag rörande riksstatens uppställning jämte därmed sammanhängande ämnen, ss. 22—26, 44—50 och 71—77.

37 SOU 1957:26, Statliga företagsformer IV. Statens vattenfallsverk, Betänkande med förslag från 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna, ss. 11—13 och 104—115. I proposition 1962:1 (bil. 2 s. 7) yttrar departementschefen att han inte var beredd att föreslå en ändrad företagsform för statens vattenfallsverk.

För en genomgång av förslag till ändrad form för drift se SOU 1968:45, ss. 128—135 och 142—146. Här diskuteras förslag som rör de statliga affärsdrivande formerna i

allmänhet och statens vattenfallsverk i synnerhet. Inom vattenfallsverket har till exempel flera utredningar förordat övergång till bolagsform.

38 Redogörelsen bygger på SOU 1957:26, ss. 14—32, samt SOU 1968:45, ss. 24—25, 41—45 och 142—146, SOU 1978:85, s. 279 ff. Se också Statliga företag 1963 och Statliga företag 1978.

39 Statliga företag 1963 till 1978.

40 Redogörelsen bygger på SOU 1956:59, Statliga företagsformer III. Statens Reproduktionsanstalt. Betänkande avgivet av 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna, Stockholm 1956, ss. 10—11, 18—34 och 48—56.
Statliga företag. En redogörelse för statens affärsdrivande verk och statsägda aktiebolag. Utgiven av finansdepartementet, Stockholm 1963, ss. 42—43.
Statsföretag. Årsredovisning 1971, 1972, 1973 och 1974.
Proposition 1961:93.
Proposition 1926:1, 9:e h.t., 125 pt.
Proposition 1920:190.

41 Proposition 1943:180, ss. 171—218. Flera tidigare utredningar hade diskuterat en förändring av försvarets fabriksorganisation. 1940 års militära förvaltningsutredning föreslog, att försvarsväsendets industrianläggningar skulle drivas i bolagsform. 1941 års militära förvaltningsutredning föreslog, att endast de nytillverkande enheterna ombildades till bolag. 1942 års militära bolagsutredning slutligen diskuterade för- och nackdelar med bolagsformen. I korthet gick de ut på att affärsverksformen gav bättre kontakt och kontroll från de statliga myndigheterna. I tekniskt, driftsekonomiskt och kommersiellt hänseende ansågs de båda formerna likvärdiga. Bolagsformen gav dock fördelar i löne- och pensionsfrågor. Anställda i affärsverk är statstjänstemän och underkastade de statliga regleringar som gäller för dessa. Bolagsformen tillät därför en flexiblare personalrekrytering. Departementschefen ansåg dock inte att tillräckliga skäl talade för bolagsformen. Huvudargumentet förefaller ha varit att bolagsformen gjorde det svårt att tillgodose beredskapssynpunkterna.

42 Ibid., s. 171—218. Se också Ulf Olsson, The Creation of a Modern Arms Industry, Sweden 1939—1974, Göteborg 1977. Som ett resultat av världskriget kom statsmakterna att utöva ett mycket omfattande inflytande över svensk industri. Olsson behandlar verkstadsindustrins roll i upprustningen. I det sammanhanget behandlas bland annat tillkomsten av FFV. Olsson påvisar det ökade inflytande som teknisk och kommersiell expertis fick i krigsadministrationerna, exempelvis FFV. "The increased influence of commercial and industrial life was a reflection of its increased importance for defence." A.a., s. 66. Tillkomsten av FFV ses i samma perspektiv. "The establishment of KKV and FFV in July 1943 represents the natural peak of the expansion of the power of the industrial experts." A.a., s. 178.

43 I senare utredningar har affärsverksformen diskuterats och man har ansett, att aktiebolagsformen är en lämpligare form för bland annat FFV. I SOU 1968:45, ss. 9—21 samt s. 186 ff. uttalar man som principiell ståndpunkt att man bör överväga en övergång till aktiebolagsform för de verk, som ur marknadssynpunkt är lämpliga. Direktiven tolkades dock så, att utredningens förslag skulle ligga "inom den konstitutionella ramen för affärsverksformen". Förslag lades därför fram för att öka affärsmässigheten, ange klarare ekonomiska målsättningar och ge affärsverken möjlighet att konkurrera med enskilda företag på möjligast lika villkor. I 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna diskuteras affärsverksformen och man föreslår, att verkens särställning i förhållande till statsförvaltningen markeras starkare. SOU 1960:32 s. 7 ff. För FFV ansågs dock icke några skäl för övergång till aktiebolagsform föreligga. Däremot hade utredningen i SOU 1956:59 och 1957:26 föreslagit att statens reproduktionsanstalt och statens vattenfallsverk övergick till aktiebolagsform.

I 1972 års FFV-utredning föreslogs att FFV skulle drivas i aktiebolagsform. Motiveringen var, att inga principiella förhållanden talade för ett behållande av affärsverksfor-

men. Verket hade ingen utpräglad monopolställning och särskilda försvarspolitiska eller sysselsättningspolitiska skäl talade inte heller för verksformen. Verket hade inte heller myndighetsfunktioner som krävde affärsverksformen. SOU 1974:38. I statsföretagsutredningen, SOU 1978:85, ss. 295—310, föreslogs också att FFV överfördes till aktiebolagsform. Verket har inte myndighetsuppgifter och försvarstillverkningen ansågs inte heller motivera ett behållande av affärsverksformen. Det kunde inte anses innebära olägenheter att bedriva försvarsmaterieltillverkning i aktiebolagsform. Utredningen föreslog, att FFV ombildades till aktiebolag och inordnades ägarmässigt under Statsföretag AB där redan en betydande verkstads- och elektronikindustri fanns. På så sätt kunde man få till stånd en önskvärd övergripande ledning för att främja en expansiv utveckling.

Intressant att notera är naturligtvis att de skäl — försvars- och beredskapsöverväganden — som ursprungligen ansågs tala för ett val av affärsverksform i de senaste utredningarna inte bedömts utgöra hinder för en övergång till aktiebolagsform. En anledning till detta ändrade synsätt synes vara att FFV fått en alltmer företagsekonomisk inriktning med en betydande export. FFV:s produktion har också differentierats på fler produkter.

44 Redogörelsen bygger på proposition 1943:180 samt SOU 1968:45, SOU 1974:38 och SOU 1978:85.

45 Proposition 1945:262.

46 Redogörelsen bygger på SOU 1966:34, Luftfartsverkets ekonomi och organisation. Betänkande avgivet av 1963 års luftfartsutredning, Stockholm 1966, ss. 20—23 och 35—37. Samt SOU 1968:45, ss. 25—26.

47 Se SOU 1968:45, s. 22.

48 Som i exempelvis Storbritannien, Österrike eller Frankrike. Se det internationella kapitlet för en beskrivning av utvecklingen i dessa länder.

49 Bo Jonsson, Staten och malmfälten. En studie i svensk malmfältspolitik omkring sekelskiftet. Ak. avh., Uppsala 1969. Vi har diskuterat arbetet ur allmän synvinkel i litteraturgenomgången i kapitel 1. Här skall arbetet tillsammans med offentligt riksdagstryck användas för en kort diskussion av orsakerna till tillkomsten av LKAB.

50 Ibid., s. 8

51 Ibid., ss. 350—354.

52 Andra Kammarens protokoll 1907 11/Nr 48:37. I *propositionen* angavs som huvudargument att man önskade *tillförsäkra den svenska industrin tillgång på järnmalm*. "Det har varit av synnerlig vikt att tillse, att, därest möjlighet skulle yppa sig att i mera avsevärd omfattning inom landet förädla malmen från frågavarande berg . . ." Propositionen 1907/107, s. 69.

Henning gör i sin avhandling — när han sorterar motiveringarna — den värderingen att LKAB:s tillkomst var ett "led i regeringens näringspolitik" Henning a.a., s. 52. Det är, menar vi, både en alltför förenklad syn på motiven och en övervärdering av medvetenheten i regeringens ekonomiska politik.

53 Jonsson, a.a., s. 363.

54 Ibid., s. 353.

55 Ibid., s. 356.

56 Ibid., ss. 356—363.

57 Proposition 1914/254.

58 Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska Tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940. 1915—1940, Stockholm 1940, ss. 225—234.

59 Proposition 1914 B/254, s. 44 ff.

60 Ibid., s. 46 f.

61 Ibid., s. 47 f.

62 Minnesskrift . . ., ss. 261—263.

63 I Johan Hellners avsnitt "Det svenska tobaksmonopolets tillkomst" i Minnesskriften betonas mycket klart att tobaksbeskattningen var ett viktigt och nödvändigt skattemedel. Uppenbarligen var det det tidigare härordningsförslaget som krävde nya statsinkomster och som medförde att 1902 års riksdag hade att ta ställning till en motion om införande av statligt tobaksmonopol. Ett bestämt intryck av Hellners skildring är att statsskatten måste höjas ytterligare om inte någon form av tobaksbeskattning kunnat ordnas.

64 Bildandet föranledde inget riksdagsbeslut. Skildringen bygger på M. Marcus och E. Lyberg, AB Vin- & Spritcentralen 1917—1942, Stockholm 1942, s. 68 ff.

65 Bildandet av AB Kurortsverksamhet föranledde inget riksdagsbeslut. Vår redogörelse bygger på Rune Tersman, Statliga företagsformer I, Statsägda aktiebolag i Sverige, SOU 1956:6, Stockholm 1956, s. 16.

66 Proposition 1923/136. I övrigt bygger skildringen på Anders Östlind, Svensk samhällsekonomi, Stockholm 1945, ss. 611—612.

67 Riksdagens skrivelse 1923, nr 64.

68 Redogörelsen bygger på Östlind, a.a., s. 605 samt SOU 1927:31, Betänkande med förslag angående Avvecklingen av Aktiebolaget Kreditkassans av år 1922 engagemang. Avgivet den 7 november 1927 av utsedda utredningsmän, Stockholm 1927, s. 13. Vidare också "Aktiebolaget Kreditkassan av år 1922. En undersökning av kassans verksamhet och de av staten lidna förlusternas uppkomst", i Meddelanden från Skattebetalarnas förening, nr 36/1933, s. 13. Det sistnämnda arbetet är naturligtvis en tveksam källa. Författaren till arbetet anges inte och i texten är inte alltid källorna till anförda uppgifter angivna. Anledningen till att vi ändock använder skriften är bristen på litteratur om Kreditkassan AB. Uppgifterna måste tolkas försiktigt och kan endast användas som komplement till övriga data.

I stort är ännu arkiven kring Kreditkassan outnyttjade för forskning. Karl-Gustaf Hildebrand har i monografin över Svenska Handelsbanken en intressant skildring av Kreditkassan. I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871—1955, Stockholm 1971, ss 251—259. Detsamma gäller om Östlinds anförda arbete men monografin över Kreditkassan återstår att skriva.

69 SOU 1936:10, Statligt kaffemonopol, ss. 17 ff, 117 ff.

70 De drabbade bankerna var AB Mälareprovinsernas Bank, Smålands Enskilda Bank, Kopparbergs Enskilda Bank, Sydsvenska Kredit AB, AB Svenska Handelsbanken och Wermlands Enskilda Bank. År 1923 upphörde, som vi tidigare visat, AB Svenska Lantmännens Bank med sin verksamhet, som i stället övertogs av den nybildade AB Jordbrukarbanken. Se Östlind, a.a., s. 605 ff.

71 Anfört efter Östlind, a.a., s. 605.

72 Proposition 1922/149, ss. 1—3.

73 Redogörelsen bygger på Östlinds redogörelse över Kreditkassan i det anförda arbetet, ss. 613—617. Se också Meddelanden från skattebetalarnas förening nr 36/1933, s. 4 ff.

74 Den uppfattningen hävdar exempelvis författaren av skriften om Kreditkassan i Meddelanden från skattebetalarnas förening. "Regeringens proposition i detta avseende till 1922 års riksdag ställde sålunda riksdagen i viss mån inför en fait accompli, och propositionen blev också bifallen." S. 5.

75 Proposition 1922/149, s. 2. Vår kursiv.

76 Proposition 1922/149, ss. 2—3 samt kontraktet mellan staten och bankerna av den 6 april 1922.

77 Paragraf 2 i den gällande bolagsordningen för Aktiebolaget Kreditkassan av år 1922, bilaga 2 i proposition 1928/90.

78 Citerad efter SOU 1927:31, s. 5.

79 Bankofullmäktiges yttrande citerat efter Östlind, a.a., s. 611, not 1.

80 I en viss mening kan man åter hävda att riksdagen tvingades in i ett beslut som i praktiken redan var fattat. I Meddelanden från Skattebetalarnas förening säges. "En del av dessa engagemang övertogs av ett par större banker, och riksbanken erbjöd sig att övertaga resten, sedan Kreditkassans styrelse dessförinnan förklarat sig villig låta kassan taga hand om dem, så snart rätt till sådan form för medverkan kunnat utvecklas hos riksdagen. Riksdagen blev alltså, egendomligt nog, för andra gången ställd inför en fait accompli." A.a., ss. 6—7.

81 Riksdagens skrivelse nr 30 den 27.2.1923.

82 Östlind, a.a., ss. 610—611 samt Proposition 1934/277, s. 2.

83 Genom tillägg den 23 mars 1923 till kontrakt mellan bankerna och staten av den 6 april 1922. Se i SOU 1927:31.

84 Uppgifterna är hämtade ur SOU 1927:31, ett av de få ställen där Kreditkassans samtliga engagemang finns redogjorda för.

85 Redogörelsen bygger på SOU 1927:31, ss. 12—13 samt Östlind, a.a., s. 616. Vidare Meddelanden från skattebetalarnas förening, ss. 11—18. Se också proposition 1934/277, ss. 2 ff samt 23 ff.

86 Skrivelse från Kreditkassans styrelse till chefen för finansdepartementet av den 15 november 1926. Citerat efter SOU 1927:31, s. 14.

87 SOU 1927:31.

88 I Meddelanden från skattebetalarnas förening hävdar man att "utredningsmännens synnerligen optimistiska uttalanden kommit att genom sin egenskap av direktiv i hög grad bidraga till förlängningen av kassans livstid och därmed till de stora förluster, som inträffat. Det är visserligen å ena sidan sant, att den år 1930 inbrytande depressionen bidragit att avsevärt förstora förlusterna. Men man får å andra sidan icke glömma bort, att det förflöt nära tre år av allt bättre konjunkturer från tidpunkten för detta uttalande i november 1927 och fram till konjunkturomslaget i vårt land." A.a., s. 10.

89 Östlind, a.a., s. 615.

90 I Meddelanden från skattebetalarnas förening nr 36/1933, nämner författaren till "Aktiebolaget Kreditkassan av år 1922" siffran 100 miljoner eller om ränteförlusterna inte

medräknas cirka 75 miljoner kronor. Författaren fortsätter med att konstatera:
"Vilken summa man än väljer, står den i en verkligt skarp kontrast till de vid starten gjorda uttalandena och den utgör en i sanning skrämmande illustration till vart det bär hän, när man låter ett för visst tidsbegränsat ändamål tillkommet statligt affärsföretag överleva sig självt och utvidga sin verksamhet långt utöver de vid själva besluten om dess tillskapande bestämda gränserna."

91 Karl-Gustaf Hildebrand, I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871—1955, Stockholm 1971, s. 258. I arbetet finns vidare en redogörelse för förhandlingarna mellan Kreditkassan och Handelsbanken ifråga om Fagersta bruk och Forsbacka. Aktierna i Kreditkassan ägdes som vi visat tidigare av affärsbankerna medan staten tillsköt kassans kapitalresurser. Staten var ju också ansvarig för de eventuella förlusterna. Författaren menar därför, att "I sak representerade den alltså en improviserad statlig verksamhet" (a.a., ss. 251—252). Om Kreditkassans engagemang i Fagersta Bruk säger författaren vidare. "Det kan te sig egendomligt att den mindre fordringsägaren blev den som övertog Fagersta, och onekligen var det märkligt att ett så betydande svenskt järnbruk, praktiskt taget, hade blivit statsegendom" (a.a., s. 253).

92 Vi skall också komma ihåg att socialdemokratins huvudkrav under de föregående årtiondena, den politiska demokratin, i princip genomförts år 1918 och att socialdemokratin vid valen erövrat en tredjedel av platserna till första kammaren och att ställningen i andra kammaren kunde förväntas bli stärkt. Med en stärkt maktställning och frågan om den politiska demokratin löst kom naturligt frågan om den ekonomiska omvandlingen av samhället att ställas i centrum. För en diskussion av dessa problem se exempelvis Herbert Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling I, Stockholm 1941, ss. 199 ff, 228 ff samt 241 ff.

93 Tingsten, a.a., s. 250.

94 Citerat efter Tingsten, a.a., s. 267.

95 Tingsten, a.a., s. 278.

96 Departementschefens anförande till statsrådsprotokollet vid Kungl. Maj:ts beslut den 22 juni 1922 om tillsättande av Socialiseringsnämnden.
Citerat efter SOU 1924:30, s. 19.

97 Ibid., s. 17.

98 Ibid., s. 16.

99 Ibid., s. 17.

100 Enligt Tingsten underströk regeringen också vid tillträdet att några principiellt socialistiska krav inte skulle genomföras. (a.a., s. 278).

101 Branting hänvisar också till den opinionen i sitt yttrande till statsrådsprotokollet. "Efter världskriget ha kraven på en djupgående ekonomisk rekonstruktion av samhället blivit starkare än någonsin förr i de europeiska industriländerna och omfattas nu även av kretsar som tidigare stått främmande för socialistiska idéer." SOU 1924:30, s. 14.

102 Förteckning över statliga utredningar 1904—1945. Utgiven av Riksdagsbiblioteket, Norrköping 1953.

103 Se Tingsten, a.a., ss. 286—370 i kapitlet Socialiseringsteorins upplösning och välfärdsideologins seger.

104 Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, sidan 23.

105 Förteckning över statliga utredningar.
Socialiseringsnämnden publicerade under sin tid 22 volymer behandlande olika i anslutning till problematiken aktuella frågor. Vi förtecknar här utredningarna och deras titlar för att ge en uppfattning om vad nämnden sysslade med.
Gustaf F. Steffen, Socialiseringsfrågans förutsättningar och läge i England, Stockholm 1921. — Nils Karleby, Socialiseringsfrågans förutsättningar och läge i Danmark, Stockholm 1921. — SOU 1924:14, Nils Karleby, Iakttagelser rörande socialiseringen i Österrike 1918—1922. — SOU 1924:15, Det svenska tobaksmonopolet. En undersökning av dess verksamhet 1915—1922 av M. Marcus. — SOU 1924:22, Statens järnvägar. Kortfattad översikt av deras tillkomst, ekonomi och organisation. Av M. Marcus. — SOU 1924:30, Statens järnvägar som allmänt affärsverk. Utlåtande och förslag av socialiseringsnämnden. — SOU 1924:39, Sven Lübeck, Sveriges vattenkrafttillgångar och kraftproduktion. — SOU 1924:45, Helge Lindholm och Gillis Bergqvist, Kommunal affärsverksamhet i de svenska städerna. — SOU 1925:11, Nils Schager, Det svenska skogsbrukets förutsättningar och historia — SOU 1925:12, Nils Schager, Sveriges enskilda skogar. — 1925:16, Axel Gjöres, Konsumentkooperationen i Sverige — SOU 1925:39, M. Marcus, Telegrafverket. Kort översikt av dess utveckling, ekonomi och organisation. — SOU 1926:4, M. Marcus, Postverket. Kort översikt av dess historia, rörelse och organisation. — SOU 1926:35, Gunnar Andersson, Sveriges allmänna skogar, deras tillkomst, tillstånd, förvaltning och avkastning. — SOU 1927:14, Allmänna principer för en gruvlagstiftning. Yttrande av socialiseringsnämnden. — SOU 1929:4, Svenska aktiebolags balansräkningar, Undersökning utgiven av Socialiseringsnämnden. — SOU 1930:8, Domänverkets omfattning, uppgifter och organisation. Utredning och förslag av Socialiseringsnämnden. — SOU 1936:7, Utkast till ett principbetänkande. Socialiseringsproblemet. I Allmänna synpunkter (R. Sandler). — SOU 1936:8, Ur socialiseringens "europeiska" idékrets, (R. Sandler). — SOU 1936:9, I. Socialiseringsidéer och socialiseringspraxis i Sovjetunionen, (R. Sandler). — SOU 1937:1, Utkast till ett principbetänkande. Socialiseringsproblemet. II Hushållningens problem och faktorer, (R. Sandler). — SOU 1937:2, 2. Socialiseringsidéer och socialiseringspraxis i Sovjetunionen (R. Sandler).

106 Tingsten, a.a., s. 367.

107 Se Katzarov, a.a., ss. 31—41.

108 Ännu ett företag med rötter i 20-talet är AB Radiotjänst — numera Sveriges Radio AB — som bildades år 1924. Aktierna ägs uteslutande av pressen, radioindustrin, vissa organisationer och folkrörelser. Staten däremot äger inga aktier. Företaget kan ändock betraktas som statligt, då staten kontrollerar företaget dels genom att tillsätta ordförande samt hälften av styrelseledamöterna. Staten fastställer vidare bolagsordningen för företaget och bestämmer också licensernas storlek och beslutar om större investeringar. Sveriges Radio AB svarar för programverksamheten utan att staten lägger sig i denna. Material och teknik för utsändning av radio och TV-program svarar dock Televerket för. Se SOU 1956:6, ss. 101—103.

109 SOU 1956:6, s. 101, samt På säkra vingar. 20 års lufttrafik. 1924—1944. AB Aerotransport, Stockholm 1944, ss. 10—16 samt SOU 1966:34 s. 24 ff.

110 Tersman, Statsmakterna och de statliga aktiebolagen, s. 58

111 SOU 1956:6, s. 16.

112 Proposition 1937/199, ss. 1—2. Se också statsutskottets utlåtande 1937/132 och andra kammarens protokoll 1937 nr 39:45 samt första kammarens protokoll 1937 nr 39:43.

113 Proposition 1930/181, ss. 4—17 samt statsutskottets utlåtande 1930/106, ss. 3 och 10. Se också första kammarens protokoll 1930 nr 28:3 och andra kammarens protokoll 1930 nr 29:17.
Staten representerad av Vattenfallsstyrelsen inledde samarbete med lokala kraftproducenter, Kattstrupeforsen AB, som bildades år 1938, är det första exemplet på detta. Staten har 55 procent av aktiekapitalet.

114 Proposition 1934/260, s. 15.

115 SOU 1934:7, Betänkande ifråga om inrättande av ett institut för medellång och långfristig kreditgivning åt företag inom näringslivet, ss. 10—12. I utredningen satt som sakkunniga ledande företrädare för det svenska näringslivet, f.d. VD i ASEA, J.S. Edström, VD i AB Götaverken, H.G.E. Hammar, f. bankdirektören C. Trygger, vVD i Stockholms Enskilda Bank, Marcus Wallenberg J:r, VD i KF, Albin Johansson samt riksdagsledamöterna N.R. Wohlin och J.E. Björnsson samt också N.J.E. Quensel.

116 Ibid., ss. 8, 30—31.

117 SOU 1934:7, s. 22.

118 SOU 1934:7, ss. 20—22.

119 I den av regeringen i maj 1934 tillsatta utredningen sägs följande: "Den medverkan som från statens sida bör lämnas för ernående av en bättre organisation av skördens avsättning, torde böra i huvudsak åsyfta att giva den enskilde jordbrukaren och lantmännens organisationer en starkare ställning vid spannmålens marknadsförande. Behovet härav framträder särskilt vid övergången till en anordning, i vilken icke skulle ingå någon garanti för spannmålens inlösning. Statens stöd synes i första hand erforderligt för uppnående av en i görligaste mån jämn, successivt stigande prisbildning under konsumtionsåret. För ändamålet bör marknaden, förutom bibehållet inmalningstvång och reglering av importen, vid behov stödjas genom köp av spannmål." SOU 1935:1, Betänkande med förslag angående åtgärder för spannmålsodlingens stödjande, s. 75. I propositionen erinrar chefen för jordbruksdepartementet om de allmänna synpunkter som kunde läggas på frågan. Här nämns de avsättningssvårigheter som rådde på den svenska marknaden. Den sammanhängde med den internationella krisen. Statsmaterna hade vidtagit en rad åtgärder för att förbättra priserna på jordbruksprodukter. Dessa hade framför allt inriktats på att frigöra den svenska marknaden från den internationella marknadens desorganiserande inverkan. De statliga åtgärderna som införts gradvis och utan sammanhang — beroende på krisläget — hade rubbat jämvikten mellan jordbruksnäringens olika grenar. Dessa medförde att man inom landet sökte uppnå jämvikt mellan utbud och efterfrågan oberoende av produktionen. På så sätt kunde man anpassa politiken efter den internationella marknaden utan att produktion och konsumtion i landet blev lidande. Nackdelen var dock att prisbildningssystemet var satt ur spel. Efterfrågans styrning av produktionen hade i stället lagts på det allmänna. Dock tänkte man sig en återgång till ett system med prissättningen som produktionsstyrande element. Proposition 1935/227, ss. 148 ff, 169 ff.

120 SOU 1937:4, Betänkande med förslag rörande svenskt penninglotteri, ss. 9 ff, 97 ff samt proposition 1938/24, s, 32 ff.

121 Det hävdas av bland andra den s.k. Bostonrapporten. En ram för svensk industripolitik — en rapport avlämnad av The Boston Consulting Group, Uddevalla 1978.

122 Proposition 1939/255, ss. 1—4.

123 Proposition 1940/1, Urt., bil. 11.

124 Proposition 1939/71, Urt., ss. 3—8.

125 Proposition 1932/177 samt riksdagens skrivelse 1932/244.
Proposition 1940/63, Urt., sidorna 4—8.

126 Proposition 1941/163 samt proposition 1943/261, ss. 2—17. Materialbristen var förvållad av att statens reservförrådsnämnd beslutat att inte tilldela bolaget den nödvändiga underlagsfilmen i tillräcklig omfattning. Orsaken var, att underlagsfilmen hade en avsevärt längre lagringstid än de färdiga filmer som bolaget tillverkade och som inte

förbrukades i en takt som tillät beredskapslagring. Bolaget kunde därför inte drivas ekonomiskt lönsamt.

127 SOU 1924:32, SOU 1924:33, Malmkommissionens slutbetänkande. Utredning angående nyttiggörande av statens malmfyndigheter. Malmförädlingssakkunniga avgav betänkande 20.5.1937, maskinskrift RA 575, Tackjärnsutredningen avgav betänkande den 12.8.1938, maskinskrift RA 576. Departementschefen P.E. Sköld sade, när malmförädlingsutredningens resultat och upphörande anmäldes i riksdagen, att då något positivt och genomförbart resultat inte kunde förväntas av utredningen var det lämpligt att utredningen fick upphöra. En fortsatt utredning borde ges en mer positiv inriktning och en mer begränsad omfattning. Det var framför allt angeläget att skapa nya förvärvsmöjligheter i Norrbotten. Ett järnverk skulle vara av stor vikt ur arbetslöshetssynpunkt. Anläggningen hade dock också andra skäl för sig. Han nämnde självförsörjningen av tackjärn som viktig, de naturrikedomar som fanns i Norrbotten inte bara av malm utan också vattenkraft och skogar kunde då också utnyttjas. Det finns således tecken som tyder på att socialdemokratin — även senare i samlingsregeringen — var inställda på att tillgodose kraven från Norrbotten och genomdriva ett verk i Luleå. Därvid torde sysselsättningsargumenten vägt tungt. (Citerat efter prop. 1939/70).
Gerard De Geer, Norrbottens Järnverk, Dess tillkomst och första verksamhetsår, Halmstad 1967. Vidare bygger avsnittet på proposition 1939/70, Urt., ss. 20—21.

128 SOU 1938:28, Betänkande rörande åtgärder för enhetliggörandet av det svenska järnvägsnätet, ss. 108 ff och 175 ff. Proposition 1939/207, ss. 77—95, 143—144. Dessa förstatliganden diskuteras i samband med genomgången av SJ. Se Kap. IV.

129 Proposition 1938/216, ss. 1—10. Intressant i detta sammanhang är att stadens representanter, när det stod klart, att staten var köparen, krävde garantier att sysselsättningen skulle hållas på samma nivå. Resultatet blev att staden Kalmar gavs aktiemajoritet. Dessa krav och diskussioner är en tänkbar förklaring till den försiktighet med vilken staten och Statsföretag AB senare hanterat KVAB. Staten äger i dag 99,9 procent av aktierna, enligt Statliga företag 1977.

130 SOU 1956:6, ss. 102 och 105.

131 SOU 1956:6, s. 22.

132 SOU 1956:6, ss. 102 och 105.

133 Proposition 1943 H/334, ss. 2—7. Företaget bedriver med en dansk motsvarighet färjetrafik över Öresund.

134 SOU 1956:6, ss. 102 och 105.

135 Proposition 1941/68, ss. 1—42. Affärsverken är ju mer bundna än aktiebolagen bland annat genom att de får sina medel via statsbudgeten. Personalfrågorna är vidare reglerade i affärsverken på samma sätt som i statsförvaltningen. Anpassning till marknaden underlättas med aktiebolagsformen. Se också Inledningen och Kap. IV.

136 Proposition 1943/163, bilaga 12, ss. 81—86.

137 *AB Fjäråsand* förvärvades av staten 1949—1950. Motiveringen var att man vid exploatering av området (grustäkt) tog hänsyn till estetiska, kulturella och vetenskapliga intressen. Ett statligt övertagande skapade sådana garantier.
Proposition 1948/280, s. 17. Området var naturskönt, hade en märklig geologi och betydande fornminnen.

138 Statliga företag 1963, s. 72. SOU 1956:6, s. 101 samt SOU 1966:34, s. 24 ff. ABA ägs till hälften av staten som dessutom tillsätter ordförande. Staten har således ett dominerande inflytande i ABA. ABA äger 3/7 av SAS. Det kan alltså diskuteras om SAS skall

betraktas som ett statligt företag enligt vår tidigare givna definition. Vi har här dock valt att göra det för att markera vissa utvecklingslinjer.

Proposition 1948/176, s. 4. Egentligen var det SILA (Svensk Interkontinental lufttrafik AB) som svarade för den svenska delen i SAS från starten. År 1949 sammanslogs SILA och ABA. Numera äger SILA de enskilda aktierna i ABA.

139 Proposition 1947/313. AB Atomenergi svarade för den mer tillämpade delen av atomforskningen och teknologiutvecklingen. Året innan hade riksdagen (proposition 1946/273, ss. 281—308) beslutat om medel till grundforskningen på området vid våra universitet. Allt i enlighet med atomkommitténs förslag.

140 Proposition 1945/163.

141 Proposition 1950/63, ss. 1 och 30—31. Gruvorna skulle försäljas och staten gav ett bud. Om gruvorna överlåts till privata ägare var risken att de splittrades på flera händer. Den kortsiktigt lönande brytningen var inte den enda — ur statens synpunkt — viktiga målsättningen. Kostnader för långsiktig planering av forskning, undersökningar och drift kunde leda till att privata ägare försummade dessa.

142 SOU 1949:13, Betänkande med förslag om inrättande av en statlig affärsbank, ss. 48—49 och 68 f. Proposition 1949/151, s. 2.

143 Proposition 1956/120, ss. 8—9. Det ansågs vara av avsevärd betydelse för det svenska folkhushållet att kunna importera olja via Trondheimsfjorden.

144 Proposition 1954/152, ss. 1—8. Utöver de nämnda betydande förstatligandena tillkom några företag. Ombildningen 1955 av Svenska spannmålsaktiebolaget till *Svenska Lagerhus AB* har redan nämnts. *Stockholm—Rimbo järnvägs AB* övertogs av staten 1951 på samma grunder som övriga enskilda järnvägar förstatligats. *Stockholm—Nynäs järnvägs AB* (SJ har 50 procent av aktierna) förstatligades år 1958. Bolaget upphörde tio år senare. År 1959 övertog staten via Domänverket *Hjälmare-kanal och slussverks AB*.
SOU 1956:6, ss 23—24.

145 Proposition 1961/115 samt proposition 1964/27.

146 Proposition 1960/184.

147 Proposition 1963/28 och proposition 1958/118. Boston-rapporten hävdar att u-länderna nu lyckats kopiera den teknologi som användes för att bygga de stora och 'okomplicerade' fartygen. De delar av varvsindustrin som kan försvara sig mot konkurrensen från låglöneländerna är de som producerar specialiserade produkter. Ss 27—29.

148 Proposition 1963/91.

149 Proposition 1964/108. Bolaget var i första hand inriktat på bevakningsuppdrag för försvaret men också andra statliga och privata vaktuppdrag skulle antas.

150 Proposition 1965/168. Svenska Skifferoljebolaget övertog också aktierna i Laxå Bruks AB från ASSI och i Törefors AB från staten. Törefors AB hade 1954 övertagits av ASSI i samband med hot om nedläggning av driften. I samband med att ASSI tvingades lägga ned sågverksrörelsen 1961 beviljade statsmakten lån för ett nytt projekt för tillverkning av mineralfiberskivor. Proposition 1961/81. Se också Statliga företag för 1965, 1966 och 1967 och proposition 1961/199.

151 I riksdagsdebatten i samband med att Durox såldes 1968 sades bland annat från oppositionen att det hade varit fel att "med hänsyn till Sveriges begränsade tekniska och kapitalmässiga resurser skapa ytterligare en byggmaterialgrupp. Detta var en tanke som vi inom oppositionen var inne på redan vid det aktuella tillfället." Riksdagens protokoll 1968.

152 Riksdagens protokoll. Se också SOU 1978:85, s. 36 och proposition 1969/11. Statliga företag 1967.

153 Proposition 1965/1, bilaga 12, s. 110. Initiativet kom från AB Atomenergi som i en skrivelse till departementet föreslog att företagets byggnadsavdelning ombildades till ett statligt företag. Se också Statliga företag 1970, s. 36.

154 Proposition 1965/116.

155 Proposition 1963/114.

156 Proposition 1969/105, bilaga 3. Den samordning som önskades skulle komma att ta tid och kosta pengar men genom detta tänkte man sig att uppnå företagsekonomiska fördelar genom koncentration av ledning och administration samt utveckling av marknadsföring och produktion. De företag som köptes var Köpings Mekaniska Verkstad, AB Thörns Mekaniska Verkstad och Aldellverken.

157 Lars Landström, Statligt kontra privat företagande, s. 86. Vi har också i boken Offentliga sektorns tillväxt, Företagandet, den statliga företagsamheten och den ekonomiska planeringen, Waara—Wickman—Rodriguez—Forsman, Stockholm 1978, diskuterat de anspråk som möter det statliga företagandet.

158 Proposition 1968/62 och 1968/63.

159 Proposition 1969/60.

160 Proposition 1969/142.

161 SOU 1969:36, Läkemedelsindustrin. Betänkade avgivet av koncentrationsutredningen, Stockholm 1969, ss. 184 och 194 ff. Det principiellt viktiga avslutningskapitlet ur vilket vi citerat var skrivet av professor Guy Arvidsson.

162 Proposition 1968/51. Här diskuterades också förvärvet av Bastusels Kraft AB och försäljningen av Laxå bruk samma år.

163 Proposition 1969/151. Företaget bildades som en trepartsaffär. Staten med 50 procent av aktiekapitalet samt Uddeholms AB och en ledande internationell koncern, Combustion Engineering Inc. i USA.

164 Proposition 1968/169. Genom den samarbetsform som valdes gavs staten också del av den framtida ekonomiska avkastningen av verksamheten.

165 Proposition 1968/68.

166 Proposition 1969/56.

167 Proposition 1962/124. SOU 1961:64, Långfristiga krediter till mindre företag. Betänkande avgivet av 1960 års företagskreditutredning.

168 Proposition 1962/125.

169 Proposition 1964/117. Företaget ägs till 50 procent av staten och består egentligen av två bolag, Lantbruksnäringarnas Primärkredit AB och Lantbruksnäringarnas Sekundärkredit AB. Bolaget, som skall drivas efter affärsmässiga principer,skulle underlätta en rationalisering av branschen som bedömdes som önskvärd både ur producent- och konsumentsynpunkt.

170 Proposition 1967/56.

171 De små lånen utgjorde dock 1976 en stor och ökande andel av *ANTALET* beviljade krediter. 100 av totalt 125 beviljade lån var på mindre än 10 milj.kr. 60 av 125 var mindre än 1 miljon. Det stora och ökande antalet små lån förklaras av kreditgivningen i samarbete med företagareföreningarna.

172 Sveriges Investeringsbank AB:s framtida verksamhet. Promemoria utarbetad inom industridepartementet, Ds I 1978:4.

Investeringsbankens dotterbolag är följande: SweTeco (Swedish Textile Products) AB, helägt. Luftkonditionering AB, ägt till 90,4 %, Sensotherm AB, helägt. Industrihus i Essevik AB, helägt. Stansaab Elektronik AB, ägt till 50 %. Ardac AB, ägt till 25 %. Stiga AB, ägt till 25 %. Sibtec AB, helägt. Liquid Processing AB, helägt. AB Strukturgaranti, numera Sibinvest, helägt. Fastighets AB Sibos, ägt till 50 %. Svenska Företags Garanti AB, ägt till 50 %. AB Svensk Petrokemisk utveckling, ägt till 20 %. Uppgifterna avser 1978. Några av dessa företag har senare lyfts av I-banken.

173 Ds I 1978:4, ss. 45—69.

174 En tes som hävdas av Roger Henning i avhandlingen "Staten som företagare. En studie av Statsföretag AB:s mål, organisation och effektivitet." Se diskussion i litteraturgenomgången i kapitel I.

175 Henning menar, att ett sådant fall finns — Kabi — därför att det "motiverades med att det skulle komma samhället till godo". A.a., ss. 58 och 65. Som vi har sett i genomgången har vi fört skälen till bildandet av Kabi till kategorin samhälleliga externaliteter och strukturrationalisering av branschen.

176 För en diskussion av denna utveckling se Bengt Rydén, Fusioner i svensk industri, Stockholm 1971, samt G. Albinsson—H. Eisler—B. Rydén—S. Thorsell, Strukturproblem, Uppsatser om näringslivets strukturfrågor. Fusioner och samarbetsavtal inom industrin 1965—1967, SNS, Stockholm 1968.

177 SOU 1970:71, Svensk ekonomi 1971—1975 med utblick mot 1990. 1970 års långtidsutredning. Huvudrapport, ss. 10—16.

178 SOU 1971:5, Svensk industri under 70-talet med utblick mot 80-talet, 1970 års långtidsutredning, Bilaga 2, s. 71.

179 SOU 1971:7, Finansiella tillväxtaspekter 1960—1975, 1970 års långtidsutredning, Bilaga 4, ss. 23—27.

180 Kjell-Olof Feldt, i Lars Erik Ericsson m.fl. Välståndsklyftor och standardhöjning, Stockholm 1969, s. 145.

181 Därför är Hennings påstående att "den näringspolitiska offensiven blev i hög grad en offensiv för ökat statligt företagande" (a.a., s. 22) väl kategoriskt. Slutsatsen att "det knappast torde råda tvivel om att socialistiska motiv spelade in under den näringspolitiska offensiven" är också tveksam. A.a., s. 65.

Det som sagts ovan skall inte tolkas som en värdering av näringspolitikens faktiska effekter på strukturomvandlingen. Vi konstaterar bara *att* det föreligger ett samband mellan strukturomvandlingen och näringspolitiken.

182 Denna slutsats tjänar som ett stöd åt hypotes 5 som säger, att statsföretagandet expanderar under perioder av ekonomisk (struktur) kris. Däremot avvisar vi hypotes nummer 7. Vi har inte funnit något belägg för att statliga företag bildas eller övertages av socialistiska skäl/ideologi under denna period. Naturligtvis kan man hävda, att förstatliganden i sig är steg i socialistisk riktning. Det är dock ett synsätt som vi avvisar. I en viss mening sker ett församhälleligande av produktionen men något brott med systemet sker enligt vår mening inte.

I stället betraktar vi statsföretagande som en institution som ökar stabiliteten i systemet.

183 Proposition 1968/165 samt Henning, a.a., s. 88 ff.

184 Proposition 1969/121 samt Henning, a.a., s. 90 ff.

185 Både politiskt och ekonomiskt hade statsföretagssektorn blivit betydande. Samordningsvinster fanns således att hämta genom en effektivisering och koordinering av verksamheten.

186 Redogörelsen i de avseendena bygger på Henning, a.a., ss. 49—149 och på SOU 1978:85, ss. 11—15 och 47—155.

187 Se vår diskussion i litteraturkapitlet.

188 SOU 1978:85, s. 153.

189 SOU 1978:85, s. 73.

190 Ibid., s. 155.
Det bör noteras, att vårt perspektiv avviker från utredningens. Vi har försökt visa att *orsaken* till expansionen har varit *just* strukturkriserna. Utredningens slutsatser överensstämmer dock med våra.

191 Ibid., s. 198.

192 Ibid., ss. 211—244.

193 Ibid., ss. 247—263.

194 Proposition 1975/110 samt 1975 års varvskommissions förslag till lösning av krisen vid EMV i bilagan till proposition 1975/110.

195 Proposition 1975/1976:121.

196 Proposition 1973/110, Bilaga 11:6.

197 Proposition 1977/1978:73, ss. 10—11.

198 Proposition 1972/57.

199 Proposition 1972/85, bilaga 10:6.

200 Proposition 1973/112.

201 Proposition 1975/30, bilaga 1, ss. 1—2, 198, 527. Samt 1975/1976:124, s. 124.

202 Bolagets bildande anmäldes i proposition 1975/30, bilaga 1, s. 387 ff och i proposition 1975/1976:124. Regeringen hade i proposition 1975/2, bilaga 7, föreslagit bildande av ett sådant företag men drog tillbaka propositionen när bolaget bildades av LKAB.

203 Proposition 1973/112.

204 Proposition 1975/1976:124. Statsföretag har också på annat sätt ökat engagemanget i den oljebaserade industrin genom förvärv av MoDoKemi AB, numera Berol Kemi AB. Företaget är ett av Skandinaviens ledande petrokemiska företag. Proposition 1975/30, bilaga 1. s. 198. Förvärvet föranledde inte riksdagsbeslut men anmäldes i propositionen.

205 Proposition 1973/145.

206 Proposition 1972/101.

207 Statliga företag 1971, s. 9.

208 Proposition 1972/46.

209 Proposition 1970/74. Se också proposition 1971/139.

210 Proposition 1975/7.

211 Proposition 1969/43, Se också 1974/170, bilaga 7:4.

212 Proposition 1976/1977:125, bilaga 12.

213 Proposition 1975/49.

214 Proposition 1972/48.

215 Proposition 1972/1, bilaga 11 H 1, där bildandet anmäldes. Se också 1975/32 och 1975/1976:25, bilaga 7:5. Under den diskuterade perioden fram till regeringsskiftet hösten 1976 tillkom ytterligare några företag varav de flesta inte föranledde riksdagsbeslut. Vilhelmina Plastfabrik AB bildas 1970 av Statsföretag i samarbete med Coronaverken. Sonab som tillverkar högtalare och förstärkaranläggningar bildades 1966 som ett dotterföretag till INFOR. År 1972 överfördes företaget till Statsföretag. Nuclear Steam SG AB bildas 1973 på ett licensavtal med Westinghouse Electric Corporation för tillverkning av ånggeneratorer. År 1976 överfördes AB Carbox som tillverkar pressystem från SU till Statsföretag AB. Holmsund Golv AB överfördes 1977 från ESSBO-gruppen till Statsföretag AB. Företaget tillverkar plastmattor och vinylkork. Svenska Bomaterial AB (ESSBO) är Statsföretagsgruppens moderbolag för ett antal företag i byggmaterialbranschen som förts över från Svetab år 1975. Rockwoll AB, som tillverkar isoleringsmaterial, införlivades 1975 i Statsföretagsgruppen. Pullmaxgruppen förvärvades 1974 av Statsföretag AB och sammanfördes med SMT Machine Company AB till SMT-Pullmax AB. Företaget är Skandinaviens största tillverkare av verktygsmaskiner. SOS Alarmering bildades genom riksdagsbeslut år 1972. Företaget skall inrätta regionala alarmeringscentraler.

Svenska AB Navigator är ett förvaltningsbolag som ägs av ett antal statliga företag till 29 procent av aktierna och 43 procent av röstvärdet. Företaget äger aktier i företag som tillverkar bildelar, möbler, plastartiklar och kommunikationselektronik. Redogörelsen bygger på uppgifter i Statliga företag, årgångarna 1970—1977.

216 En reflexion man kan göra är att staten i flera andra länder redan tidigare förstatligat varvsnäringen. I vissa fall har förstatligandet klara offensiva drag. I Sverige måste det till en kraftig strukturkris innan ett defensivt förstatligande tvingades fram.

217 Proposition 1975/110, bilagan. 1975 års varvskommittés förslag till lösning av krisen vid EMV, s. 8. Den förstatligandepolitik ifråga om varven, som påbörjas här, fullföljdes av den liberala minoritetsregeringen under Ullsten när Kockums Varv införlivas i koncernen under 1978. Se SvD 7.12.1978 och DN 7.12.1978. I propositionen 1977/1978:174 anmäldes likviditetsproblem vid varvet som beviljades ett betydande lån. Därmed förstatligades det sista storvarvet och varvsnäringen i Sverige kan betraktas som i det närmaste totalt förstatligad.

218 Proposition 1977/1978:17, Stansaab bildades av Saab-Scania AB, SRT och SU. SU överlät 50 procent av aktierna till Investeringsbanken AB, som vid tillfället ägde företaget.

219 De företag, som slogs samman, var AB Eiser, Sweteco AB, Trivab Konfektions AB, Stigtex AB, Nyland Mattor AB samt Algotsföretagen.

220 Proposition 1977/1978:73.

221 Proposition 1977/1978:87. Antalet anställda i det nya företaget SSAB beräknades bli cirka 17 800, varav 5 000 redan fanns i NJA. I SSAB ingick i huvudsak följande enheter. Från Gränges AB: Anläggningar, Oxelösunds Järnverk, Gruvorna i Grängesberg och Strássa, TGOJ:s järnvägsrörelse, TGOJ:s hamn i Oxelösund, bergrum för lagring av olja i Oxelösund samt dotterbolag och serviceföretag. Från Stora Kopparberg: Anläggningar, Domnarvets Jernverk, Ornäs transportcentralen, Vikmanshytte Bruk Mekaniska Verkstaden, Rättviks Kalkverk, Osmundsbergs Kalkbrott, Dyrkatorps Dolomitbrott, Ljusne Kättingfabrik samt gruvor i Dannemora, Risbergsfältet i Grängesberg, Håksberg och Blötberget samt dotterbolag. Vidare ingick NJA med dess enheter.

222 Se propositionerna 1974/64, 1975/1, bilaga 15, 1976/207. Industriförbundets syn på Stålverk 80 framgår av boken Stålverk 80. Ekonomi och politik, Erik Ruist, Ingemar Ståhl, Lars Wohlin, Stockholm 1975. I ett arbete av Sigfrid Leijonhufvud, "Stålverk 80, Verkligheten bakom drömmen", (Stockholm 1976) diskuteras beslutsprocessen bakom besluten om Stålverk 80. De politiska partiernas agerande undersöks liksom också beslut i NJA, Statsföretag AB, industridepartementet och i regeringen.

Kapitel V Den statliga företagssektorns utveckling från 1950 till 1975

I kapitlet beskrivs statsföretagssektorns utveckling i ekonomiska termer. Huvudsakligen används serier över investeringar och antal sysselsatta, även om också andra variabler förekommer. Framförallt analyseras relativa andelar av hela ekonomin. Vidare diskuteras konjunkturvariationer, branschstruktur och geografisk spridning.[1]

Investeringarnas utveckling

I det internationella kapitlet visades att flera länder använt statsföretagen i konjunkturpolitiken under 1970-talet. I den ekonomiska litteraturen har exempelvis Stuart Holland diskuterat statsföretagen som medel i den kortsiktiga konjunkturpolitiken. I synnerhet i recessionsfasen kan statsföretagen vara instrument för att via ökade investeringar stimulera en återhämtning.

Den fråga man ställer sig är om också de svenska statsföretagen systematiskt har använts i konjunkturpolitiken. Om statsföretagen eller de offentliga företagen använts på detta sätt torde investeringsmönstret uppvisa en motkonjunkturell variation över tiden.

I Sverige finns också antydningar att företagen används konjunkturpolitiskt. Det skulle innebära, att statsaktiebolagen vid sidan av sitt lönsamhetskrav och affärsverken vid sidan om sitt kostnadstäckningskrav också ges andra målsättningar.

I publikationen "Statliga företag" finns ett avsnitt om statsföretagens betydelse i samhällsekonomin anfört:

> "En annan aspekt på de statliga företagens roll i samhället är företagens investeringsverksamhet såsom en regulator i konjunkturutvecklingen. Även här står affärsverken i förgrunden, då deras investeringsutgifter regleras via statsbudgeten. Omfattningen av dessa utgif-

ter liksom dispositionen kan således fastställas av statsmakterna utifrån konjunkturpolitiska överväganden."[2]

I en offentlig utredning om affärsverkens ekonomi diskuteras också dessa särskilda målsättningar för affärsverken:

"Vid sidan av den ekonomiska målsättningen har verken, i en utsträckning som inte förekommer för privata företag, att ta hänsyn till vissa andra samhälleliga målsättningar. Detta sammanhänger bl.a. med att verken är statsägda, att flertalet har karaktär av allmännyttiga företag samt är för svenska förhållanden ganska stora. De särskilda hänsyn verken har eller har haft att ta är bl.a. av näringspolitisk, försvarspolitisk, konjunkturpolitisk och social karaktär... Vidare hör hit åtgärder av skilda slag som verken haft att vidtaga i konjunkturutjämnande eller arbetsstabiliserande syften."[3]

Citaten visar, att man också i Sverige har varit och är medveten om att de statliga företagen kan användas som ekonomisk-politiskt medel.

Om de statliga företagen används i konjunkturpolitiken kan man antaga, att investeringarna ökar i kontraktionsfasen av en cykel och minskar i expansionsfasen.

Affärsverken, vars investeringar regleras via statsbudgeten, är naturligtvis mer styrbara än aktiebolagen. Konjunkturpolitiska insatser kan göras av affärsverken genom att tidsförskjuta vissa projekt så att man får konjunkturutjämnande eller arbetsmarknadsstabiliserande effekter. Det medför kostnader för affärsverken i form av administrations- och projekteringsutgifter. I affärsverksutredningens förslag påpekas, att ersättning för merkostnader skall utgå för investeringar som inte är företagsekonomiskt motiverade utan tidigareläggs av konjunktur- eller sysselsättningspolitiska skäl.

Affärsverken är huvudsakligen infrastrukturella. Det betyder, att ändringar i produktionsinriktning ändrar betingelserna för annan verksamhet. Investeringar i infrastrukturverksamheter får också stora spridningseffekter till andra sektorer.

Samhällsekonomiskt konkurrerar de offentliga företagen i allmänhet och affärsverken i synnerhet om produktionsresurserna med andra sektorer, övrig offentlig verksamhet, privat industri, byggnadsverksamhet, jordbruk o.s.v.

Affärsverken investerar årligen stora kapital, vilket naturligtvis påverkar det totala investeringsutrymmet. Investeringarna styrs av en kombination av marknadsimpulser och politiska beslut.

Affärsverkens investeringar är så stora att man enligt affärsverksutredningen borde få till stånd en investeringsplanering som ger statsmakterna möjlighet till en konjunkturmässig styrning. Därför föreslog utredningen att affärsverken skulle beredas möjlighet att avsätta kapital till en konjunkturutjämningsfond liknande de enskilda företagens investeringsfond. Utnyttjande av fonder skulle ske efter tillstånd från regering eller arbetsmarknadsstyrelsen.[4]

I statsföretagsutredningen, som primärt behandlar Statsföretag AB och de statliga aktiebolagen, beskrivs statsföretagen som instrument i regionalpolitiken, strukturpolitiken och för att stimulera investeringar i FoU. Någon diskussion om statsföretagens betydelse — motsvarande affärsverken — i konjunkturpolitiken finns inte. Orsaken torde vara den inriktning på företagsekonomiska målsättningar för statsföretagen som föreslås. Då statliga företag åläggas uppgifter som inte är företagsekonomiskt motiverade föreslås att det så kallade offertsystemet skall träda i funktion. Statsföretag AB:s investeringar utgjorde åren 1971—1977 8 678 miljoner totalt. Därav utgjorde investeringarna i järn och stål 4 825 miljoner, i varv och mekanisk industri 954 miljoner, skog och trä 1 460 miljoner, kemisk industri 708 miljoner och konsumentvaruindustri 376 miljoner.[5] Investeringarna är koncentrerade till basnäringarna, vilket ytterligare understryker deras potentiella konjunkturpolitiska betydelse.

Som mått på statsföretagssektorns konjunkturutveckling används årliga förändringar av investeringarna till fasta priser. För de offentliga företagen används relativa investeringsandelar. Det är ett grovt mått. Vi antar dock att om de offentliga investeringarna använts kontra-cykliskt torde andelarna minska i konjunkturuppgången och öka i konjunkturnedgången när de privata investeringarna stagnerar. I diagram I beskrivs konjunkturutvecklingen.[6]

DIAGRAM I.

Konjunkturschema.

Bedömningarna om exakt var gränserna går mellan recessionsperioder och högkonjunkturperioder skiftar. Detta är ett ungefärligt schema över dessa perioder.

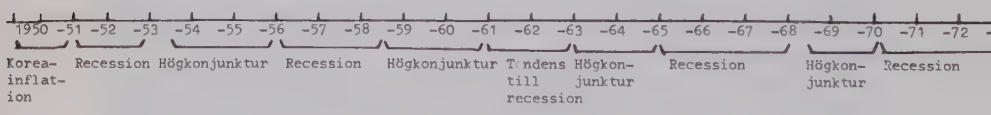

Tabell 1 De statliga företagens (aktiebolag samt affärsverk) samt de kommunala företagens (aktiebolag samt affärsverk) andel av de totala bruttoinvesteringarna.

1950	1951	1952	**1953**	1954	1955	1956	1957	**1958**	1959	1960	1961	1962
24,1	23,6	23,6	26,0	24,9	24,4	23,9	23,8	22,8	23,5	20,6	22,0	22,3

1963	1964	1965	1966	1967	**1968**	1969	1970	1971	1972	1973	1974
22,8	22,3	22,7	21,7	23,0	23,8	24,3	25,7	26,9	27,1	24,6	22,2

Källa: Tabellerna 2 och 4.

Anm. Investeringsandelarna har korrelerats med konjunkturutveckling mätt som årliga förändringar av privata investeringar till fasta priser. Se tabell 5. Den linjära ekvationen blir:
$y = 23{,}91 - 0{,}03x$ där y är offentliga företags investeringsandel och x är årlig förändring av privata investeringar. $R^2 = 0{,}012$.

Den *offentliga företagssektorns* investeringar är synnerligen betydande. Av tabell 1 framgår att de genomsnittligt svarar för cirka en fjärdedel av de totala fasta investeringarna. Det är också markant hur stabil andelen har varit över tiden. Variationsvidden är 6,5 procent på 25 år.

Efter recessionsåret 1953 minskar den offentliga företagssektorn under högkonjunkturåren vid mitten av 50-talet och minskningen fortsätter också under recessionsåret 1958. År 1959 sker en återhämtning. Högkonjunkturåren i början av 60-talet sammanfaller med sektorns lägsta investeringar, andelen är då 20.6 procent. Därefter ökar sektorns andel med en viss avmattning och stagnation under högkonjunkturen 1964—1965. Även under lågkonjunkturåret 1966 minskar sektorn. Därefter ökar andelen år för år fram till 1972 då andelen når sin högsta siffra, 26.1 procent, under hela perioden. Under högkonjunkturåren 1969—1970 finns ingen tendens till att sektorns andel minskar. Däremot ökar sektorn som väntat under lågkonjunkturen från 1971 och framåt. Undantaget är minskningen 1973.

Det förefaller som om de tydliga andelsminskningarna i den statliga företagssektorn under 1950-talet slår igenom i totalvärdena. På samma sätt kan expansionen mellan 1960 och 1972 "förklaras" av att de kommunala företagen expanderar kraftigt.[7]

Beskrivningen ger inget stöd åt antagandet, att de offentliga företagens investeringar är systematiskt motkonjunkturella. Försök att korrelera investeringsandelar och andra konjunkturmått ger inte heller stöd åt antagandet om ett anticykliskt mönster.[8]

Vi skall därefter undersöka den statliga företagssektorn (statliga affärsverk och aktiebolag) och den kommunala företagssektorn (kommunala aktiebolag och affärsverk) var för sig.

I tabell 2 visas de *kommunala företagens* investeringar åren 1950—1974. Under 50-talets första hälft utgör sektorns andel av investeringarna drygt 12 procent med en viss markerad ökning år 1954 som utgör övergångsår mellan en föregående recession och den kommande högkonjunkturen. Under högkonjunkturen runt mitten av 50-talet minskar sektorns andel. Recessionsåret 1957 ökar sektorn åter något för att under 1958 och 1959 minska i andel.

Andelen stabiliseras på denna nivå, sedan ökar sektorn sin andel år för år — med undantag för recessionsåret 1966 — fram till 1971. Därefter stagnerar sektorn åter, under recessionsperioden i början av 70-talet.

Någon anticyklisk tendens för de kommunala investeringarna kan inte spåras.[9]

Expansionen av de kommunala företagens investeringar under 1960-talet ingår i den allmänna expansion, som de kommunala investeringarna genomgår under samma period. Den volymmässiga ökningen är utomordentligt stark åren 1965—1970. Den genomsnittliga ökningen per år är 11 procent. Under samma period är de statliga investeringarna stabila och mindre än de kommunala. I diagram II visas investeringsutvecklingen 1965—1977 i 1975 års priser. Den relativa konstansen i de statliga investeringarna gäller också de olika delposterna.

Tabell 2 De kommunala företagens (aktiebolag och stiftelser samt affärsverk) andel av de totala bruttoinvesteringarna.

År	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Aktiebolag och stiftelser*	432	564	626	694	802	796	815
Affärsverk**	277	339	406	469	510	501	525
Kommunala företagens andel av totala bruttoinvesteringarna	12,0	12,3	12,1	12,4	13,0	12,5	11,9

År	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Aktiebolag och stiftelser*	941	991	1129	1098	1218	1523	1636
Affärsverk**	586	565	561	784	868	994	1200
Kommunala företagens andel av totala bruttoinvesteringarna	12,7	11,8	11,6	11,7	11,6	12,7	13,9

	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Aktiebolag och stiftelser*	1883	2408	2430	3094	3114	3374	4047
Affärsverk**	1566	1721	1783	2029	2316	2442	2659
Kommunala företagens andel av totala bruttoinvesteringarna	13,9	14,9	14,0	15,7	16,3	16,5	17,4

	1971	1972	1973	1974***
Aktiebolag och stifelser*	4475	4803	4359	3868
Affärsverk**	2730	3210	3119	3263
Kommunala företagens andel av totala bruttoinvesteringarna	17,9	17,7	15,5	12,9

Källa: SCB, Statistiska tabeller nr 1974:50, a.a.

* I Statistiska meddelanden N 1971:11, Nationalräkenskaper 1950—1969 förekommer i motsvarande tabeller på sidan 74 begreppet "Kommunägda företag — Incorporate and quasi-corporate government enterprises."

** Ibid., motsvarande begrepp är "Affärsverk — Unincorporated enterprises."

*** SOS, Statistiska meddelanden N 1975:98, Realkapitalinvestering, reparationer samt realkapitalstockar 1950—1974, tabell 11A.

Tabell 3 Kommunala investeringar fördelade efter huvudområden 1950—1976.

Årlig volymförändring i procent	1950—55	1955—60	1960—65	1965—70	1970—73	1973—76
Utbildning	14,3	1,4	8,2	4,9	-10,7	- 7,9
Sjukvård	7,3	8,3	12,9	17,5	-10,1	0,2
Socialvård	16,2	4,7	13,5	13,3	-12,0	11,0
El-, gas- och värmeverk	1,0	2,2	11,2	8,4	4,0	- 3,5
Vatten- och avloppsverk	10,4	4,5	12,1	5,6	4,2	-10,7
Väg- och gatuväsen	12,8	-4,3	15,2	6,3	- 5,9	- 2,4
Totala brutto-investeringar exkl. bostäder	9,0	4,6	11,2	10,5	- 4,7	- 3,1
Bostäder	7,2	3,5	11,6	4,8	- 6,7	-17,8
Totala brutto-investeringar inkl. bostäder	8,4	4,3	11,3	11,8	- 5,2	- 6,0
varav						
myndigheter	12,1	3,4	11,1	11,0	- 8,9	- 1,9
affärsverk	5,0	6,5	12,6	5,6	- 0,5	- 7,7
aktiebolag och stiftelser	6,3	3,9	10,5	7,9	- 3,2	-12,1

Källa: SOU 1978:11, Kapitalmarknaden i svensk ekonomi. Huvudbetänkande av kapitalmarknadsutredningen, Stockholm 1978, sidan 384.

I tabell 3 visas volymförändringarna i procent för de kommunala huvudområdena. Det framgår, att samtliga områden expanderar under 1960-talet och följs av kraftiga minskningar under 1970-talet. Den kommunala företagssektorn domineras av bostads- och fastighetsföretag samt elverk, inom vilka de kommunala investeringarna är betydande.[10]

Den *statliga företagssektorns* investeringar visas i tabell 4. De statliga företagen svarar för cirka en tiondel av de totala investeringarna. Den långsiktiga trenden är minskande från 1952 fram till 1967. Under Korea-inflationens år minskar sektorn för att sedan expandera under avmattningen 1952—1953. Vid mitten av 50-talet har vi en högkonjunktur under vilken sektorn stagnerar något. Stagnationen fortsätter under recessionsåren 1957—1958 och återhämtningen i början av 60-talet. Från 1961 minskar sektorn successivt fram till 1967 oavsett vilken konjunktur vi har. Därefter expanderar sektorn sakta fram till 1972, varefter en svag stagnationstendens inträder.

Diagram II

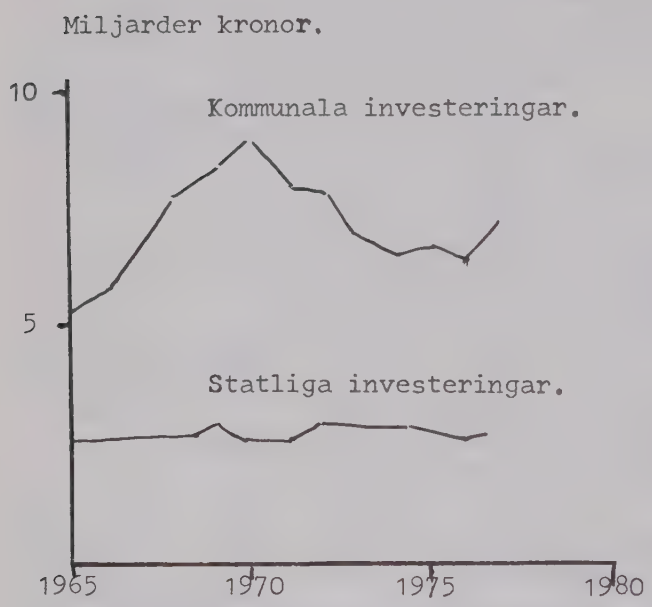

Det förefaller inte finnas något systematiskt samband mellan konjunkturutveckling och investeringsutveckling.

Ytterligare försök har gjorts att undersöka sambandet mellan konjunkturutveckling och statsföretagens investeringar. I tabell 5 visas den procentuella årliga förändringen i fasta priser för de privata investeringarna och de statliga företagens investeringar. Sambandet mellan serierna i tabell 5 har prövats med linjär regression. Korrelationskoefficienten är negativ och förklaringsvärdet är lågt.[11]

Tabell 5 visar för övrigt också att de statliga investeringarna fluktuerar mer än de privata.

Diskussionen om en eventuell anti-cyklisk tendens bygger ytterst på antagandet om en i statsföretagen inbyggd *dualism*. Är företagen marknadsstyrda eller politiskt styrda av regering och departement?

Å ena sidan är statsföretagen påverkade av den privata konjunkturen. När de privata investeringarna minskar blir det avsättningssvårigheter för de statliga företagen med minskande inkomster och sämre investeringsmöjligheter. Å andra sidan har statsföretagen ålagts speciella uppgifter vid sidan av rent företagsekonomiskt motiverade projekt. Strukturinsatser och regionala insatser kan påverka statsföretagens investeringsmönster så att de avviker från de privata företagens. Det har framgått av tidigare kapitel att företagssektorn verkligen ålagts sådana uppgifter under efterkrigstiden.

Tabell 4 De statliga företagens (aktiebolag samt affärsverk) andel av de totala bruttoinvesteringarna i Sverige

	Totala bruttoinvesteringar år						
	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
	5899	7348	8549	9371	10093	10394	11272
statliga							
aktiebolag*	117	129	202	128	117	135	201
affärsverk	595	702	1016	1142	1083	1107	1157
Andel av totala	12,1	11,3	14,2	13,6	11,9	11,9	12,0
Totala statliga	891	1083	1637	1801	1668	1720	1863
Statliga företag							
av tot. statliga	79,9	76,7	74,4	70,5	71,9	72,2	72,9

	Totala bruttoinvesteringar år						
	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
	11979	13234	14582	16050	17971	19883	21951
statliga							
aktiebolag*	190	209	249	296	280	384	384
affärsverk**	1137	1245	1481	1440	1587	1534	1572
Andel av totala	11,1	11,0	11,9	8,9	10,4	9,6	8,9
Totala statliga	1892	2121	2608	2635	2779	2943	3226
Statliga företag							
av tot. statliga	70,1	68,5	66,3	65,9	67,2	65,2	60,6

	Totala bruttoinvesteringar år						
	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
	24782	27636	30089	32730	33355	35281	38496
statliga							
aktiebolag*	435	357	344	403	485	414	527
affärsverk**	1648	1790	1962	1970	2021	2328	2655
Andel av totala	8,4	7,8	7,7	7,3	7,5	7,8	8,3
Totala statliga	3490	3670	3902	3989	4187	4449	5040
Statliga företag							
av tot. statliga	59,7	58,5	59,1	59,5	59,9	61,6	63,1

	Totala bruttoinvesteringar år			
	1971	1972	1973	1974
	40179	45242	48375	55095
statliga*				
aktiebolag**	781	1051	1021	1399
affärsverk	2840	3213	3384	3716
Andel av totala	9,0	9,4	9,1	9,3
Totala statliga	5547	6575	6876	7811
Statliga företag				
av tot. statliga	65,3	64,9	64,1	65,5

Bruttoinvestering innefattar följande: 1) Permanenta bostäder, 2) Övriga byggnader och anläggningar, 3) Maskiner, transportmedel och investering, 4) Avelsdjur, dragdjur.

Källa: SCB, Statistiska tabeller Nr 1974:50, Realkapitalinvesteringar samt reparationer 1950—1973. Sidorna T 12—17, Bruttoinvesteringar inom privata resp. offentliga sektorn, uppdelade på näringsgren m.m. Miljoner kronor — Löpande priser.

* I Statistiska meddelanden N 1971:11, Nationalräkenskaper 1950—1969 förekommer i motsvarande tabeller begreppet "Aktiebolag — Incorporated enterprises".

** Ibid., motsvarande begrepp är "Affärsverk — Quasi-corporate enterprises".

Tabell 5 Privata och statliga företags bruttoinvesteringar. Procentuell årlig förändring till fasta priser.
1950—1963 i 1959 års priser.
1963—1968 i 1968 års priser.

År	Statliga företag	Privata företag	Privata investeringar i	
			Tillv. ind. o. gruvor	Perm. bost. o. anläggn. samt byggn.
1950				
1951	-3,9	2,9	4,6	-4,0
1952	27,5	-5,7	-16,8	7,0
1953	6,1	10,3	-7,3	9,8
1954	-4,9	16,3	31,8	12,8
1955	-1,7	-0,8	-2,4	2,5
1956	3,9	3,7	2,7	6,4
1957	-5,1	0,2	-4,9	-1,5
1958	9,2	12,5	21,1	10,3
1959	18,9	6,9	7,8	6,2
1960	-5,3	8,4	8,3	8,6
1961	4,0	10,4	17,9	12,1
1962	-8,4	5,1	2,5	3,9
1963	4,4	4,8	1,9	6,0
1964	1,4	6,9	-9,3	7,0
1965	-1,8	4,5	10,6	1,4
1966	3,5	4,8	10,7	3,2
1967	-0,2	1,7	1,0	3,8
1968	3,9	-4,0	-3,1	-5,5
1969	6,0	5,0	9,0	4,2
1970	9,0	-0,5	2,8	-2,7
1971	7,0	-0,2	-1,4	-1,9
1972	11,5	8,1	1,9	6,1
1973	-3,4	6,4	12,0	5,8
1974	1,9	7,9	11,8	3,4

Källa: SCB, Statistiska tabeller Nr 1974:50. Realkapitalinvestering samt reparationer 1950—1973, tabell 11B. Uppgifterna för 1974 samt för privata investeringar i tillverkningsindustri samt gruvor respektive permanenta bostäder och byggnader och anläggningar är hämtade från SCB, Statistiska tabeller Nr 1975:98, Realkapitalinvestering, reparationer samt realkapitalstockar 1950—1974, tabell 11B.

Andelsförändringar i den kommunala, statliga och offentliga företagssektorn.

	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Kommunala f.	+0,3	- 0,2	+0,3	+0,6	- 0,5	- 0,6	+0,8	- 0,9	- 0,2
Statliga f.	- 0,8	+2,9	- 0,6	- 1,7	±0	+0,1	- 0,9	- 0,1	+0,9
Offentliga f.	- 0,5	±0	+2,4	- 1,1	- 0,5	- 0,5	- 0,1	- 1,0	+0,7

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Kommunala f.	+0,1	- 0,1	+1,1	+1,2	±0	+1,0	- 0,9	+1,7	+0,6
Statliga f.	- 3,0	+1,5	- 0,8	- 0,7	- 0,5	- 0,6	- 0,1	- 0,4	+0,2
Offentliga f.	- 2,9	+1,4	+0,3	+0,5	- 0,5	+0,4	- 1,0	+1,3	+0,8

	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Kommunala f.	+0,2	+0,9	+0,5	- 0,2	- 2,2	- 2,6
Statliga f.	+0,3	+0,5	+0,7	+0,4	- 0,3	+0,2
Offentliga f.	+0,5	+1,4	+1,2	+0,2	- 2,5	- 2,4

I tabell 4 visas den *statliga företagssektorns andel av de totala statliga* investeringarna. Statsföretagen svarade vid den undersökta periodens början för 75 procent av de statliga investeringarna. Andelen minskar trendmässigt fram till 1965 då andelen var knappt 60 procent för att sedan öka igen till cirka 65 procent.

Dessa data understryker den statliga företagssektorns betydelse. Branschsammansättningen — diskuteras i ett kommande avsnitt — gör sektorn betydelsefull för tillväxtstimulerande åtgärder.

Den statliga företagssektorn består av två företagstyper, affärsverk och aktiebolag. Hur har dessa utvecklats i förhållande till varandra?

Av tabell 4 framgår, att affärsverkens investeringar år 1950 var cirka fem gånger större än aktiebolagssektorns och att skillnaden 1974 var mindre. Då var affärsverken knappt tre gånger större än aktiebolagen. Nedanstående indexserie visar, att aktiebolagssektorn under perioden som helhet expanderade snabbare än affärsverken. 1950—1959 växte affärsverkens investeringar snabbare än aktiebolagens, medan det motsatta gäller 1960—65. 1966—1969 var aktiebolag och affärsverk omväxlande ledande. Från 1970 expanderade aktiebolagen mycket snabbare än affärsverken.

Tabell 6 Aktiebolagens och affärsverkens investeringar 1950—1974.
Löpande priser. 1950 = 100.

År	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Aktiebolag	100	110	173	109	100	115	172	162	179
Affärsverk	100	118	171	192	182	186	194	191	209

År	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Aktiebolag	213	253	239	328	328	372	305	294	344
Affärsverk	249	242	267	258	264	277	301	330	331

År	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Aktiebolag	415	354	450	668	898	872	1196
Affärsverk	340	391	446	477	540	569	624

Källa: tabell 4.

Expansionen av aktiebolagssektorn under slutet av 1960-talet sammanhänger med strukturomvandlingen av det svenska näringslivet och den därav betingade näringspolitiska offensiven. Antalet statliga företag ökade kraftigt under denna tid.

Antalet anställda i statsföretagssektorn

Utvecklingen av antalet anställda i statsföretagen redovisas i tabell 7.[12]

Utvecklingen av sektorn som helhet är tydlig. Under femtiotalet expanderade sektorn i absoluta termer. Affärsverken ökade antalet anställda samtidigt som aktiebolagssektorn expanderade dels genom tillkomsten av Karlskronavarvet och AB Atomenergi och dels genom att de stora företagen LKAB och ASSI samt NJA ökade antalet anställda.

Aktiebolagssektorn expanderade under denna tid snabbare än affärsverken. Ökningen var 28 procent för aktiebolagen och cirka 4 procent för affärsverken under perioden 1950 till 1960. Totalt sett ökade sektorn något snabbare under den första halvan av femtiotalet än under den senare.

Från 1960 minskade sysselsättningen i statsföretagssektorn trendmässigt fram till och med 1968. Minskningen från 1960 till 1968 var 4,4 procent. På grund av redovisningsomläggningen är det svårt att säga något om utvecklingen i de olika företagstyperna. Affärsverken minskade antalet sysselsatta fram till och med 1965.

Den enda större förändringen inom aktiebolagssektorn var att Uddevallavarvet med cirka 3 800 anställda tillkom 1963. En av anledningarna

till affärsverkens kraftiga minskning var att SJ under denna period rationaliserade. Personalstyrkan minskade från 70 000 år 1960 till 63 000 år 1965.

Affärsverken omfattade (exklusive dotterföretagen) 1966 drygt 150 000 anställda. Det förekommer årsvariationer beroende på ökningar och minskningar i de olika verken. Domänverket *minskade* från cirka 8 500 anställda 1966 till 7 100 1970 och 6 500 1975. Förenade Fabriksverken ökade från 4 900 till 7 000 och 8 500 motsvarande år. Statens vattenfallsverk ökade också från 8 600 till 8 900 och 11 600. Luftfartsverket som är det minsta av affärsverken ökade från cirka 1 000 till 1 300 och 1 700 anställda. Postverket ökade från 37 500 till 38 400 och 43 300. Televerket ökade från 37 900 anställda 1966 till 42 500 1970 och 41 500 1975. Statens järnvägar slutligen, som är det största affärsverket *minskade* kraftigt från 52 900 1966 till 45 900 och 40 600 år 1975.

Förändringar i affärsverkens sysselsättning är beroende av den privata sektorns utveckling och av samhälleliga strukturförändringar. Bilismens expansion och privata transportföretag har erbjudit alternativa transportmöjligheter till SJ som tvingats effektivisera verksamheten för att kunna konkurrera. Rationaliseringar och införande av ny transportteknologi har medfört minskningar av personalen.

Domänverket minskade antalet anställda som ett resultat av de stora rationaliseringarna i skogsbruket. Privata åtgärder för att effektivisera produktionen tvingade också statliga företag att göra detsamma.

Vattenfall expanderade i takt med att samhällets behov av energi ökade. Vattenfall byggde nya kraftverk (vattenkraft och oljeeldade) och investerade i kärnkraftverk. Luftfartsverket växte med flygets expansion. Postverket expanderade bland annat på grund av trafikvolymens expansion och förändringar.[13]

Eftersom affärsverkens dotterbolag från och med 1966 inräknas i aktiebolagssektorn omfattar denna cirka 48 000 anställda.

I samband med bildandet av Statsföretag AB 1969 bildades också en rad nya statliga företag, som medförde, att den sammantagna aktiebolagssektorn expanderade. Statsföretag AB omfattade vid bildandet 22 företag. Nya företag tillkom och år 1975 omfattade förvaltningsbolaget 35 större företag och ett antal dotterbolag till dessa.

Antalet statliga bolag expanderade under den diskuterade perioden mycket kraftigt. År 1950 omfattade den statliga aktiebolagssektorn 37 företag, 1960 tillkom ytterligare sju företag. Vid slutet av 60-talet och början av 70-talet inträdde en kraftig expansionsfas. Antalet företag var 1976 uppe i 133 bolag samt cirka 700 större eller mindre dotterföretag.[14]

Den kraftiga ökningen av gruppen "övriga aktiebolag" i tabell 7 mellan 1970 och 1971 beror huvudsakligen på tillkomsten av Apoteksbolaget med 11 000 anställda.

Aktiebolagssektorns kraftiga ökningar mellan 1973 och 1974 respektive 1974 och 1975 förklaras av tillkomsten av flera större företag: AB Eiser, AB Pripps Bryggerier,SweTeco, Eriksbergs Mekaniska Verkstads AB och Rockwoll AB.

Expansionen mellan 1975 och 1977 orsakades av tillkomsten av AB

Tabell 7 Antalet anställda i den statliga företagssektorn

	1950	1955	1960	1961	1962
Affärsverken	163 046	167 836	169 351	167 694	165 438
Statsföretag AB	–	–	–	–	–
Övriga aktiebolag	29 937	34 184	38 421	39 049	37 971
Kreditinstitut	549	645	794	848	960
Totalt	193 532	202 665	208 566	207 591	204 369
Procentuell förändring per fem år.		+4,7	+2,9		

	1963	1964	1965	1966	1967
Affärsverken	165 070	162 276	161 758 (150 948)	151 472	152 915
Statsföretag AB	–	–	–	–	–
Övriga aktiebolag	40 298	39 865	40 479 (48 217)	48 480	47 528
Kreditinstitut	1 056	1 170	1 308	1 389	1 528
Totalt	206 424	203 311	203 545	201 341	201 971
Procentuell förändring per fem år.			-2,4		

	1968	1969	1970	1971	1972
Affärsverken	150 536	149 748	151 306	153 521	151 462
Statsföretag AB	–	–	34 093	34 315	35 058
Övriga aktiebolag	47 215	48 528	20 852	31 747	30 784
Kreditinstitut	1 641	1 736	1 795	1 776	1 794
Totalt	199 392	200 012	208 046	221 359	219 098
Procentuell förändring per fem år.			+2,2		

	1973	1974	1975	1976
Affärsverken	149 211	149 973	153 788	156 816
Statsföretag AB	37 037	41 344	46 007	47 766
Övriga aktiebolag	30 900	34 127	50 792	66 576
Kreditinstitut	1 844	2 108	2 306	2 507
Totalt	218 992	227 552	252 893	273 665
Procentuell förändring per fem år.			+21,6	

Källa: Statliga företag. En redogörelse för statens affärsdrivande verk och statsägda aktiebolag, för respektive år, samt Statsföretag AB:s årsredovisningar för respektive år.

Anm. Se separat metodkommentar om hur tabellen utarbetats. Statistik appendix XIII.

Götaverken, Svenskt Stål AB med 13 000 anställda, Svensk Teko och Data-Saab. Den av strukturkrisen betingade expansionen har således fortsatt även under trepartiregeringen.

Expansionen i slutet av 60-talet (1969 och 1970) och början av 1970-talet orsakades ytterst av strukturomvandlingen av det svenska näringslivet under andra halvan av 60-talet. Vi har redan påpekat att flera nya statliga företag övertogs eller startade under denna period. Det var också en period, som sammanföll med den "näringspolitiska offensiven" startad på den socialdemokratiska partikongressen 1968.

Betingelsen för den "näringspolitiska offensiven" och statsföretagens expansion var strukturomvandlingen. Omvandlingen i sig, debatten kring omvandlingen och de vilda strejkerna var några faktorer, som stimulerade socialdemokratin till den "näringspolitiska offensiven". Kraftiga åtgärder som förstatligande ingick i de ekonomisk-politiska åtgärder, som vidtogs.

Expansionen i slutet av sextiotalet syns inte i sysselsättningsstatistiken, vilket sammanhänger med, att de flesta nya företag var små. När företagen konsoliderades i början av 70-talet avspeglades också expansionen i statistiken.

Recessionen och strukturkriserna under sjuttiotalet resulterade i en expansion av statsföretagssektorn. Flera tunga branscher — varvsnäring, järn- och stålindustrin förstatligades av den borgerliga regeringen. Likheterna med utvecklingen internationellt är stora, också i andra länder expanderade statsföretagen under den senaste krisperioden, vilket visades i kapitel III.

* * *

Statsföretagens andel av den totala sysselsättningen i landet visas av följande tabell.

Tabell 8[15] **Andel sysselsatta i statliga företag av totala antalet sysselsatta.**

År	Anställda	Företagare, anställda, medhjälpare
1950	8,1	6,2
1960	7,7	6,4
1965	6,9	5,9
1970	6,9	6,1
1975	7,8	7,1

Statsföretagssektorns andel av totala sysselsättningen minskade från 1950 och fram till 1965. Från mitten av 60-talet med en markerad expansionsfas under 70-talets första hälft ökade statsföretagens andel av sys-

selsättningen. Förklaringen till detta har vi redan varit inne på: det är några stora företag som tillkommer. Att andelen minskade under hela femtiotalet (trots absoluta ökningar) sammanhänger med att den totala sysselsättningen i landet ökade snabbare än antalet anställda i statsföretagen. Under större delen av sextiotalet minskade dessutom antalet anställda i statsföretagen samtidigt som landets totala antal sysselsatta ökade. Den absoluta sysselsättningen i landet visas av nedanstående tabell.

Tabell 9[16] **Totala antalet sysselsatta i landet. Tusental**

År	Anställda	Ökning	Företagare, anställda, medhjälpare	Ökning
1950	2 384		3 105	
1960	2 702	+ 318	3 244	+ 139
1965	2 835	+ 133	3 450	+ 206
1970	3 030	+ 195	3 413	- 37
1975	3 250	+ 220	3 547	+ 134

Sysselsättningsandelen kan jämföras med sektorns investeringsandel, som vi diskuterade i föregående avsnitt.

För det första framgår, att investeringsandelen är högre än sysselsättningsandelen. Det är ett mönster som stämmer väl med den bild vi givit av den internationella strukturen. Skillnaden mellan investeringsandel och sysselsättningsandel är inte så stor som i många andra länder.

För det andra sammanfaller utvecklingen av sysselsättningsandelen med investeringsandelen. Båda minskar under femtiotalet och under sextiotalets första hälft. Sedan sker en återhämtning och expansion under sjuttiotalet.

* * *

Aktiebolagssektorn expanderade snabbare än affärsverken, vilket medförde, att skillnaden mellan de två företagsformerna med avseende på storlek minskade.

I termer av antalet anställda ökade den *statliga aktiebolagssektorn med 325 procent* mellan 1950 och 1975 samtidigt som *affärsverken långsiktigt minskade antalet anställda*. Även om hänsyn tas till att en del av förändringen beror på en omföring i statistiken av dotterföretagens anställda, kvarstår att det är aktiebolagssektorn som expanderar. Aktiebolagssektorn omfattade 1976 114 000 anställda mot affärsverkens 157 000. Det innebär, att affärsverken fortfarande är den utan jämförelse mest betydande delen av statsföretagen.

* * *

Statsföretagssektorns branschstruktur

I tabellerna 10 och 11 visas branschstrukturen i den statliga affärsdrivande sektorn respektive den statliga aktiebolagssektorn.

Den statliga affärsdrivande sektorn i tabell 10 är inte direkt jämförbar med tidigare presenterat material.[17] Sektorn har betydande andelar i branscherna skogsbruk, gruvor och mineralbrott, el-, gas- och värmeverk, restaurangrörelse, samfärdsel, post- och televerk, bank- och finansverksamhet samt rekreations- och kulturell serviceverksamhet. Strukturen överensstämmer med den internationella bilden av statsföretagssektorn. Sektorn är koncentrerad till *infrastruktur och basnäringar*. Den svenska statsföretagssektorn är obetydande inom tillverkningsindustrin. Data som anförs gäller 1972 och 1974. Därefter genomförs flera stora förstatliganden inom tillverkningsindustrin som livsmedels- och läkemedelsföretag, varvsföretag, TEKO-företag, stålföretag och annan verkstadsindustri.

Trots att den statliga företagsandelen inom tillverkningsindustrin är liten måste vi påpeka, att denna bransch svarar för en betydande andel inom statsföretagssektorn. 1972 var 34 000 anställda i statliga företag verksamma i tillverkningsindustrin, år 1977 81 000.[18]

Tabell 12 Statsföretagssektorns fördelning på branscher. 1976.[19]

Bransch	Omsättningens fördelning (%)	Anställdas fördelning (%)
Gruvor	4	4
Elverk	7	4
Kreditinstitut	3	1
Industriföretag	32	32
Serviceföretag	20	9
Post- och Televerket	18	32
Transport och samfärdsel	16	18
TOTALT	100 %	100 %
Absoluta tal	50.1 miljard	268 200

Tabell 12 visar, att industriföretagen tillsammans med Post- och Televerket dominerar den statliga företagssektorn. En betydande andel har olika former av serviceföretag liksom också de företag, som är verksamma inom transport och samfärdsel.

En jämförelse med den internationella bilden visar stora likheter. Industrin i Sverige har en högre andel av statsföretagandet än i andra länder. Italien är ett annat exempel där industrin har en stor andel av de statliga företagen. I de flesta länder dominerar infrastrukturverksamheterna statsföretagandet i större grad än i Sverige (se kapitel III).

I synnerhet dominerar industriföretagen aktiebolagssektorn, medan affärsverken är verksamma inom infrastrukturen.

Tabell 10 Den statliga affärsdrivande sektorns storlek fördelad på näringsområde (SNI 2-siffernivå), 1972.
Samtliga beloppsuppgifter anges i miljoner kronor, uppgifter om antalet arbetstimmar i 1 000-tals timmar.

SNI-kod	Antal enheter	Andel av bransch	Omsättning	Andel av bransch	Anställda	Andel av bransch	Arbetstimmar	Andel av bransch	Löner o ersättningar	Andel av bransch
1 Jordbruk, skogsbruk, jakt o fiske.	5*	1,3	525	24,7	6 780	40,4	11 530	41,6	222	43,1
12 Skogsbruk.	5	1,8	525	28,0	6 780	47,2	11 530	49,0	222	49,7
2 Gruvor o mineralbrott.	5**	1,7	1 315	60,1	7 597	56,0	11 589	52,8	289	60,1
3 Tillverkningsindustri.	53	0,2	4 676	4,2	34 229	3,5	57 949	3,4	1 180	3,7
31 Livsmedel- dryckesvaru- o tobaksindustri.	4	0,1	905	3,3	2 785	2,6	4 505	2,5	89	2,7
33 Trävaruindustri.	4	0,1	152	1,6	922	1,2	1 679	1,3	31	1,4
34 Massa- pappers- pappersvaru- o grafisk industri.	11	0,3	864	5,3	5 532	4,0	10 000	4,3	200	4,5
35 Kemisk industri petroleum- gummivaru- plast- o plastvaruindustri.	10	0,6	320	3,1	2 488	3,5	4 089	3,4	84	3,6
38 Verkstadsindustri.	19	0,2	1 815	3,9	17 635	4,6	29 331	4,4	603	4,6
4 El- gas- värme o vattenverk.	19	3,0	1 808	35,5	10 143	51,2	17 277	50,9	417	55,1
41 El- gas- o värmeverk.	19	3,2	1 808	35,5	10 143	51,3	17 277	50,9	417	55,2
5 Byggnadsindustri.	5*	0,01	96	0,3	584	0,3	1 122	0,3	24	0,3
6 Varuhandel, restaurang- o hotellrörelse.	22	0,03	5 781	4,3	23 453	4,7	37 787	5,0	588	4,7
61 Partihandel o varuhandelsförmedl.	11	0,1	589	0,8	798	0,5	1 265	0,5	27	0,5
62 Detaljhandel.	4	0,01	4 727	8,3	15 184	5,3	23 392	5,6	387	6,2
63 Restaurang o hotell rörelse.	7	0,1	465	9,9	7 471	12,9	13 129	14,5	174	14,1

7 Samfärdsel, post- o televerk.	31	0,1	10 155	38,3	146 873	56,4	233 508	56,1	4 630	56,5
8 Banker o försäkrings-institut, fastighets-förvaltning, uppdrags-verksamhet.	38	0,1	1 709	4,9	12 200	6,3	22 005	8,1	397	6,6
81 Bank o annan finans-verksamhet.	11	0,7	1 334	22,5	8 285	18,5	15 362	21,8	252	17,3
83 Fastighetsförvalt-ning o förmedling, uppdragsverksamhet.	27	0,1	375	2,3	3 915	3,1	6 642	3,9	145	3,8
9 Offentlig förvalt-ning o andra tjänster.	14	0,04	524	3,5	3 424	2,4	4 977	2,5	133	4,0
93 Undervisning, forsk-ning, sjukvård m.m.	10	0,1	185	5,7	1 905	6,2	3 099	7,4	88	9,8
94 Rekreationsverk-samhet, kulturell serviceverksamhet.	4	0,2	338	15,6	1 519	6,6	1 878	6,9	45	8,3
Totalt; statliga affärsdrivande sek-torn av totala.	187	0,08	26 544	6,9	245 151	10,4	397 047	10,4	7 874	11,0

Källa: SOS, Företagsräkningen 1972, Del 1, Basdata för företag och myndigheter fördelade efter näringsgren, storlek, samhällssektor, ägarkategori och juridisk form, Stockholm 1975, sidorna 99—105.

*) Egentligen statlig och kommunal ägarkategori vilka av "sekretesskäl" sammanslagits. För branschen "skogsbruk" (SNI-kod 12) är de dominerande företagen ASSI och Domänverket. För branschen "byggnadsindustri" (SNI-kod 5) utgör ett av företagen det statliga Nyckelhus AB.

**) På tvåsiffernivå har uppgifterna av "sekretesskäl" sammanslagits med privat ägarkategori för följande branscher: SNI-kod 23, malmgruvor 2 företag; SNI-kod 29, andra gruvor och mineralbrott, 3 företag; SNI-kod 32, textil- beklädnads- läder och lädervaruindustri, 2 företag; SNI-kod 36, jord- och stenvaruindustri, 2 företag; SNI-kod 37, järn- stål och metallverk, 1 företag. För SNI-kod 23 och 37 är det enkelt att se vilka företag som avses, LKAB respektive NJA, vilka inom sina respektive branscher utgör dominanter.
LKAB:s andel av omsättningen i bransch SNI-kod 23 är 93 procent (1297 miljoner av totalt 1396 miljoner), 88 procent av de anställda i branschen arbetar på LKAB (7324 av totalt 8317). NJA:s andel av omsättningen är 3,7 procent, (465 miljoner av totalt 12684), 3,5 procent av de anställda (3547 av totalt 101169). Uppgifter för respektive företag hämtade ur "Statsföretag 1972, Årsredovisning" (sidorna 40 och 44) och relaterade mot uppgifter för branschen ur Företagsräkningen 1972.

Tabell 11 Centrala resultat- och balansräkningsuppgifter för statliga företag (aktiebolag) fördelat på relativ andel av näring (SNI-kod, ensiffernivå), 1971 och 1974.

SNI-kod	År	Antal företag	Antal anställda	Förädlingsvärde	Bruttointäkter av rörelse	Rörelseresultat före avskrivningar	Arbetskraftskostnader totalt	Nettoinvesteringar	Balansomslutning	Eget kapital	Obeskattade reserver
1.	1971	0,2	0,2	0,3	0,1	0,5	0,3	0,5	0,6	1,4	0,2
	1974	0,2	0,3	0,6	0,3	1,3	0,4	2,5	1,2	2,2	0,9
2.	1971	1,7	62,2	73,8	66,5	81,0	66,0	76,4	79,0	92,3	83,3
	1974	1,4	68,0	79,4	73,9	86,3	71,6	80,4	81,3	91,6	90,3
3.	1971	0,2	2,3	2,3	2,2	1,3	2,5	6,3	4,9	4,3	2,2
	1974	0,6	3,5	4,2	3,9	5,4	3,7	7,5	6,2	6,3	3,3
4.	1971	1,7	1,2	2,0	1,4	2,5	1,3	0,9	3,4	1,0	0,1
	1974	4,3	3,4	9,6	2,4	2,9	3,5	21,3	7,4	4,7	0,9
5.	1971	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	1974	0,0	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1	0,3	0,4
6.	1971	0,1	5,7	5,9	5,4	5,8	6,3	3,8	4,3	3,9	3,0
	1974	0,1	5,3	5,7	4,6	4,3	6,2	6,9	4,2	3,6	3,1
7.(del)	1971	0,6	14,1	13,9	13,2	13,4	13,8	12,2	11,9	21,1	14,7
	1974	0,4	12,1	13,1	11,1	8,6	13,6	10,3	10,7	17,9	20,2
8.(del)	1971	0,2	2,9	2,5	1,5	1,4	2,9	0,3	0,4	1,5	8,4
	1974	0,4	3,7	2,0	2,4	0,7	3,7	0,9	0,7	3,5	3,3
9.(del)	1971	0,2	3,5	12,4	9,3	44,2	5,9	2,9	20,6	40,9	23,6
	1974	0,2	3,2	10,9	14,0	29,9	6,5	4,9	12,9	40,1	6,0
Statliga företag av samtliga.	1971	0,2	3,8	4,6	4,2	6,4	4,2	5,5	4,5	8,0	3,0
	1974	0,3	4,4	5,6	4,7	6,8	5,0	8,3	5,1	8,8	3,7

Källor: SOS, Företagen 1971. Ekonomisk redovisning, SCB, Stockholm 1973, tabell 2:2, samt SOS, Företagen 1974. Ekonomisk redovisning, SCB, Stockholm 1976, tabell 2:2.

Företagsstorlek i den statliga företagssektorn

I tabell 13 visas den *statliga aktiebolagssektorn* fördelad på storlek. De statliga företagens andel av den totala företagssektorn i respektive storleksgrupp beskrivs med ett antal ekonomiska variabler.

Slutsatsen är entydig. Den statliga aktiebolagssektorn har större andel sysselsatta, omsättning, förädlingsvärde, investeringar, o.s.v. i den största företagsgruppen — fler än 200 anställda — än i de mindre storleksgrupperna eller i den totala företagssektorn.

Vidare framgår av tabellen, att de statliga företagen utgör 0,3 procent av totala antalet företag men svarar för 4,4 procent av hela företagssektorns sysselsättning och 8,3 procent av investeringarna.

Medan de statliga företagen utgör 0,3 procent av hela företagsbeståndet så är de statliga aktiebolagens andel av antalet företag i den största gruppen hela 5,4 procent. I den gruppen svarar staten för 7,1 procent av de anställda och hela 10,8 procent av investeringarna.

Det är således uppenbart, att de statliga företagen ofta är stora företag och att de är betydande i *storföretagsgruppen*.

I tabell 14 visas frekvensen statliga företag (i detta fall är affärsverken inkluderade) i olika storleksgrupper.

Tabell 13 De statliga aktiebolagens relativa andel i olika storleksgrupper. 1974.

Variabler	Storleksgrupper (anställda)	Därav statliga aktiebolag (%)
.Antal företag	0–19	0,1
	20–199	1,0
	200–	5,4
	0–	0,3
Antal anställda	0–19	0,2
	20–199	1,5
	200–	7,1
	0–	4,4
Förädlingsvärde totalt	0–19	1,1
	20–199	1,5
	200–	8,1
	0–	5,6
Nettoinvesteringar	0–19	7,9
	20–199	1,7
	200–	10,8
	0–	8,3
Balansomslutning	0–19	2,1
	20–199	1,6
	200–	7,3
	0–	5,1

Källa: Företagen 1974. Ekonomisk redovisning. SOS, SCB, Stockholm 1976.

Tabell 14 Antal statliga företag efter storleksgrupp. 1976.[20]

Antal anställda	
0–19	11
20–99	16
100–199	5
200–499	12
500–999	5
1 000–4 999	25
5 000–9 999	5
10 000–	6

Tabell 14 visar, att 36 av de statliga företagen har mer än 1 000 anställda. Data i tabell 13 indicerar att den statliga företagssektorn utgörs av företag, som är större än genomsnittet.

Likheterna med den internationella bilden är betydande. Vi har påvisat, att statsföretagen är företrädesvis stora företag också i andra länder.

En uppdelning av variablerna i tabell 13 på branscher ger i huvudsak samma resultat. Den statliga andelen är större i den största företagsgruppen. Ett undantag finns dock, el-, gas-, värme- och vattenverk. I den branschen är den statliga andelen störst i den minsta företagsgruppen. Samma mönster som de statliga företagen uppvisar de privata medan däremot de kommunala företagen i denna bransch har större andelar i den största företagsgruppen. Det förefaller således som om de statliga företagen här är koncentrerade till de minsta företagsgrupperna och att de kommunala företagen är dominerande i den största gruppen.[21]

Den statliga företagssektorns regionala spridning

I tabell 15 visas den regionala fördelningen av antalet anställda i den statliga företagssektorn. Tyvärr är data något föråldrade då flera av de stora förstatliganden som skett efter 1972 inte är beaktade. Förstatligandet av stora delar av varvsnäringen i Göteborg har totalt ändrat sektorns andel av länets totala sysselsättning. Andelen är minst fördubblad i dag. Likaså har förstatliganden inom TEKO-industrin och stålbranschen ändrat andelarna i andra län.[22]

Tabellen ger ändock en grov bild av spridningen. Andelarna av totala sysselsättningen i de olika länen är relativt lika. En andel på cirka 4—5 procent förefaller vara det vanligaste. Gotlands län har en mindre andel och de län som har en större andel är Stockholms län, Blekinge län, Västmanlands län, Västernorrlands län, Jämtlands län, Västerbottens län och Norrbottens län. I det sistnämnda länet svarar statsföretagen för en fjärdedel av den totala sysselsättningen.

Flera av de nämnda länen ligger i det s.k. stödområdet. Siffrorna bekräftar, att statsföretagen är viktiga stöd åt sysselsättningen i regioner med ekonomiska problem.

Samtidigt följer statsföretagen det vanliga företagsmönstret. Produktionen är centraliserad till de stora industriregionerna kring Malmö, Göteborg och Stockholm. Drygt en fjärdedel av sektorns anställda arbetar i Stockholms län. Andra regioner med stora andelar är Malmöhus län, Göteborgs- och Bohus län samt Norrbottens län som är undantaget från regeln.

I övriga regioner är statsföretagen i absoluta tal mycket mindre, vilket inte hindrar, att det lokala bidraget till sysselsättningen kan vara viktigt och betydande.

Tabell 15 Sysselsatta i statliga företagssektorn fördelade efter län. 1972.

Län	Antal anställda i statliga företag i länet	Andel av länets totala anställda %	Andel i länet av totala i statsföretagen anställda %
Stockholms län	66 580	8,7	27,5
Uppsala län	4 121	4,2	1,7
Södermanlands län	5 414	5,2	2,2
Östergötlands län	9 687	5,8	4,0
Jönköpings län	6 001	4,7	2,5
Kronobergs län	3 145	4,5	1,3
Kalmar län	4 134	4,4	2,1
Gotlands län	713	3,8	0,3
Blekinge län	4 051	6,7	1,7
Kristianstads län	4 774	4,7	2,0
Malmöhus län	19 130	5,5	7,9
Hallands län	3 892	5,0	1,6
Göteborgs o Bohus län	22 141	6,3	9,2
Älvsborgs län	8 691	5,2	3,6
Skaraborgs län	4 218	4,2	1,7
Värmlands län	6 218	5,4	2,6
Örebro län	6 197	5,1	2,6
Västmanlands län	8 435	7,4	3,5
Kopparbergs län	5 923	5,3	2,5
Gävleborgs län	6 021	5,1	2,5
Västernorrlands län	8 068	7,1	3,3
Jämtlands län	3 641	7,9	1,5
Västerbottens län	7 011	7,4	2,9
Norrbottens län	23 638	24,0	9,8
Landet totalt	241 844	6,7	100

Källa: Tabellen utarbetad på basis av uppgifter i SOS, Företagsräkningen 1972 Del 2:1 Verksamhetsställen totalt och fördelade på riksområden, län och A-regioner, SCB, Stockholm 1976, sidorna 136—160.

I tabell 16 visas statsföretagens branschandelar (till 1-siffernivå) i de olika länen.

Resultatet ger upphov till några anmärkningar. Samfärdsel, post- och telekommunikationer är den bransch där statsföretagen generellt är mest betydande. Vidare svarar statsföretagen för 3—5 procent av varuhandeln, restaurang- och hotellverksamheten i samtliga län.

En ganska stabil andel på 1—3 procent har statsföretagen inom bank- och försäkringsverksamhet, fastighetsförvaltning och uppdragsverksamhet. Undantaget är Stockholms län och Kronobergs län där andelarna är 9,7 respektive 15,5 procent.

Inom tillverkningsindustrin har de flesta län statlig företagsamhet. Betydande andelar har Stockholms län, Blekinge län, Västmanlands län och Norrbottens län. I det sistnämnda fallet svarar statsföretagen för 43 procent av tillverkningsindustrin.

I övriga branscher är andelarna i respektive län ojämt spridda. Inom offentlig förvaltning och andra tjänster är andelarna obetydliga i samtliga fall där sådan verksamhet existerar.

Jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske (i praktiken skogsbruk) förekommer i 11 län. I de flesta fall är den statliga andelen i denna bransch mycket betydande. Störst — över hälften — är statsföretagssektorn i Norrbotten men också Stockholms län, Örebro län, Västmanlands län, Jämtlands län och Västernorrlands län har betydande andelar.

Gruvor och mineralbrott finns i Norrbottens län och Kristianstads län. I Norrbotten svarar statsföretag för nästan 90 procent av sysselsättningen i branschen. Betydande statlig verksamhet inom el-, gas-, värme- och vattenförsörjning förekommer i Stockholms län, Östergötlands län och Norrbottens län. I denna bransch dominerar de kommunala företagen och myndigheterna.

Byggnadsverksamhet av någon omfattning finns i Stockholms län, Malmöhus län, Västerbottens län och Norrbottens län.

I Stockholms län finns samtliga branscher utom gruvor och mineralbrott företrädda.

I Norrbottens län är samtliga branscher företrädda. Statsföretagen svarar för en dominerande andel av sysselsättningen i alla branscher utom byggnadsindustri, varuhandel, restaurang- och hotellverksamhet, bank- och försäkringsverksamhet, fastighetsförvaltning, uppdragsverksamhet, offentlig förvaltning och andra tjänster. Inte i något län är statsföretagen så viktiga för sysselsättningen som i Norrbottens län. Detta faktum understryker statsföretagens roll för att trygga sysselsättningen i regioner med svag ekonomisk utveckling. Ett antal tunga företag dominerar den statliga företagsamheten i Norrland, NJA, LKAB, ASSI och Domänverket har en stor del av sin verksamhet förlagd till regionen.

När Statsföretag AB bildades framhölls i propositionen, att företaget skulle ta samhälleliga hänsyn vid val av lokaliseringsalternativ. Företaget skulle således göra regionalpolitiska insatser. I statsföretagsutredningen utvärderas dessa insatser. Utredningen konstaterar, att sysselsättningsökningarnas fördelning regionvis är relativt minst i Norrbotten,

större i övriga stödområdet och störst i storstadsområdena. Sysselsättningsförändringarna fördelade på kommuntyper framgår av tabell 17.

Förändringarna förklaras av överlåtelser. Ökningarna av befintlig verksamhet har varit störst i Norrbotten och storstadsområdena. Trots detta är det tveksamt om statsföretagen (i Statsföretagsgruppen) har bidragit till den avsedda regionalpolitiska sysselsättningsförbättringen.

Tabell 16 Statsföretagssektorns regionala spridning efter bransch. 1972 (1-siffernivå).

Län	Statsföretagens andel av bransch.								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Stockholms län	25,9	–	5,1	36,8	3,3	4,6	48,2	9,7	0,7
Uppsala län	–	–	–	–	–	4,7	47,4	1,2	–
Södermanlands län	–	–	4,7	–	–	5,1	29,1	2,2	–
Östergötlands län	16,9	–	3,0	35,6	–	5,1	48,6	3,0	0,6
Jönköpings län	12,6	–	–	–	–	3,8	58,1	1,9	–
Kronobergs län	–	–	–	–	–	4,1	49,3	15,5	–
Kalmar län	–	–	2,3	–	–	4,3	42,3	2,3	–
Gotlands län	–	–	–	–	–	3,8	34,6	4,0	–
Blekinge län	–	–	9,7	–	–	4,1	36,8	–	–
Kristianstads län	–	9,6	1,4	–	–	3,3	50,2	2,7	–
Malmöhus län	–	–	1,1	–	2,3	3,3	49,2	1,6	0,3
Hallands län	–	–	–	–	–	3,6	32,6	3,8	–
Göteborgs o Bohus län	–	–	4,1	–	–	4,0	37,4	1,8	0,1
Älvsborgs län	16,7	–	0,5	–	–	4,1	58,0	2,3	–
Skaraborgs län	–	–	2,5	–	–	4,0	42,8	2,7	–
Värmlands län	–	–	3,3	–	–	4,1	49,0	2,0	–
Örebro län	21,9	–	1,5	–	–	4,4	52,8	1,6	–
Västmanlands län	29,4	–	8,0	–	–	3,5	53,1	1,8	–
Kopparbergs län	13,4	–	–	–	–	5,1	59,3	1,5	–
Gävleborgs län	–	–	0,9	–	–	4,3	49,7	1,9	–
Västernorrlands län	4,5	–	2,5	–	–	4,2	52,4	1,6	–
Jämtlands län	26,4	–	–	–	–	4,0	55,5	2,5	1,9
Västerbottens län	30,5	–	2,4	–	7,5	3,9	46,0	2,2	–
Norrbottens län	54,5	89,4	42,9	51,7	10,6	3,4	55,6	2,7	0,6
Landet som helhet	15,7	39,6	3,4	22,2	1,9	4,1	47,5	5,1	0,5

Källa: Se tabell 14. Tecknet "–" anger att företag saknas inom branschen eller att uppgifterna av "sekretesskäl" inkluderats med privata företag. I samtliga fall där så skett är det fråga om små andelar och enstaka företag.

Sammanfattning

Resultatet av detta kapitel kan sammanfattas i följande punkter.

För det första kan vi konstatera, att de *offentliga företagen* svarar för en betydande del av landets investeringar, cirka en fjärdedel. En systematisk anti-cyklisk tendens i de offentliga företagens investeringar jämfört med den privata sektorns kan inte spåras över den undersökta perioden.

Tabell 17 Sysselsättningsförändringar i statsföretagsgruppen 1970—1977.

	Allmänna stödområdet				Övriga landet		Totalt	
	Norrbotten		Övr. stödomr.					
	Antal	Andel %	Antal	Andel %	Antal	Andel %	Antal	Andel %
Storstads områdena					+2 415	+ 38,9	+ 2 415	+38,9
Primära centra	+1 378	+28,4	+726	+189,1	+2 725	+ 33,8	+4 829	+36,3
Regionala centra	+1 089	+15,1	+ 39	+ 2,7	+ 572	+ 18,6	+1 700	+14,5
Kommuncentra			- 35	- 8,6	+1 406	+112,8	+1 371	+82,2
Totalt	+2 467	+20,5	+730	+ 33,0	+7 118	+ 38,3	+10 315	+31,4

Källa: SOU 1978:85, sidan 122.

Anm. Storstadsområdena omfattar Stockholms-, Göteborgs- och Malmöregionerna. Primära centra är kommuner vars centralort är centralort för län. Regionala centra är kommuner vars centralort har betydelse för en eller flera omgivande kommuner ifråga om sysselsättning och service. Kommuncentra är kommuner vars centralort har funktioner som är begränsade till den egna kommunen.

Den *kommunala företagssektorn* svarar för en större andel av investeringarna än den statliga. Någon anti-cyklisk tendens kan inte påvisas i fråga om de kommunala företagens investeringar.

De *statliga företagens* investeringar som andel av de totala investeringarna minskar under en stor del av den undersökta perioden. En återhämtning sker i samband med att antalet företag expanderar under slutet av 60-talet och början av 70-talet. Någon anti-cyklisk tendens kan inte heller här påvisas även om statsmakterna uttalat att statsföretagen kan utgöra ett instrument i konjunkturpolitiken. Det faktum, att vi inte kan påvisa en anti-cyklisk tendens över den undersökta perioden hindrar ju inte att statsföretagen faktiskt har använts i konjunkturpolitiken vid bestämda tillfällen.

Aktiebolagssektorns investeringar har vuxit i snabbare takt än affärsverkens särskilt under 1970-talet. Detta är en följd av att antalet bolag ökade kraftigt, varav flera var mycket betydande företag.

Antalet anställda inom statsföretagen ökade under femtiotalet, minskade därefter fram till och med 1968 och ökade åter i mycket snabb takt, framför allt under sjuttiotalet.

Den del av statsföretagssektorn, som expanderade kraftigast, är aktiebolagssektorn som ökade med 325 procent medan affärsverken minskade med 6 procent mellan 1950 och 1975.

En jämförelse mellan sysselsättningsandel och investeringsandel visar att statsföretagen har större investeringsandel, vilket motsvarar den internationella bilden.

Den statliga företagssektorn expanderade också under den borgerliga regeringskoalitionen som tillträdde i september 1976.

En granskning av den svenska statsföretagssektorns branschstruktur utvisar, att det är infrastruktur och basnäringar som dominerar statsföretagandet. Samtidigt kan man konstatera, att en betydande del av statsföretagen är verksamma inom tillverkningsindustrin. Denna bransch har en större andel i det svenska statsföretagandet än i många andra jämförbara länder.

Statsföretagen är stora enheter och statsföretagens andel av respektive bransch är större än genomsnittet i den största företagsgruppen.

Statsföretagen är viktiga i det s.k. stödområdet. I synnerhet i Norrbotten är de statliga företagen dominerande i flera branscher. Samtidigt följer statsföretagen i stor utsträckning det vanliga mönstret av centralisering till industricentra omkring Malmö, Göteborg och Stockholm.

Utvecklingen av statsföretagssektorn under 60-talet och 70-talet stryker antagandet i hypoteserna 3 och 5, att sektorn expanderar snabbare under konjunktur- och strukturkriser.

Under 1960-talets strukturomvandling och 1970-talets djupa och långa lågkonjunktur expanderade den statliga företagssektorn i en takt som är ojämförlig under efterkrigstiden. Det är ett mönster, som sammanfaller med utvecklingen i flera andra europeiska länder.

Statsföretagssektorns branschsammansättning överensstämmer med andra länders. Den konstaterade branschfördelningen stöder hypoteserna 1 och 11, som antar, att förstatligande kan förklaras dels av stora kapitalbehov och dels sker i naturliga monopol. Flera av affärsverken är naturliga monopol. Många tunga basnäringar, som förstatligats, är kapitalkrävande, vilket vid förstatligandet av varvsnäringen också angavs som en motivering.

Statsföretagens regionala fördelning stöder antagandet, att förstatligande kan användas för att trygga sysselsättning och stimulera tillväxten i regioner med svag ekonomisk tillväxt. Hypotesen 4 får således ett visst stöd av det material vi har presenterat i detta kapitel, även om bilden inte är entydig.

Noter

1 Källmaterialet för kapitlet består av nationalräkenskapsstatistik för investeringsserierna, SCB:s företagsräkningar för storlek och branschstruktur samt Statsföretag AB:s årsredovisningar och publikationen Statliga Företag för antalet sysselsatta.

Källkritiskt är framförallt Statliga Företag problematisk. Den utarbetades tidigare i handelsdepartementet och finansdepartementet. Numera produceras den inom industridepartementet. Publikationen är ett offentligt dokument om de statliga företagen. Avkastnings- och förräntningssiffror kräver kontroll mot annat material. Vi använder publikationen för att arbeta fram en serie över antalet sysselsatta 1950—1976. Även om sysselsättningsmaximering varit ett viktigt politiskt mål under den perioden torde materialet med en kritisk bearbetning ge en hygglig bild av sysselsättningsutvecklingen.

Ett allmänt problem — som också gäller den internationella studien — är att statsföretagssektorn är relativt liten. Det kan vara besvärligt att separera allmänna och specifika

orsaker. När man bryter ned sektorn på branscher blir populationen så liten att resultaten kan bli alltför starkt präglade av slumpfaktorer.

Vi undersöker den period av statsföretagandets historia då sektorn växer fram. Jämförelsen i detta avsnitt syftar till att påvisa de stora likheter som föreligger mellan den svenska statsföretagssektorns struktur och den internationella. Jämförelsen ger också en grund för slutsatser om allmänna orsaker.

2 Statliga företag. En redogörelse för statens affärsdrivande verk och statsägda aktiebolag. Utgiven av handelsdepartementet med förord av handelsminister Gunnar Lange, Stockholm 1964. Även föregående års upplaga utarbetad inom finansdepartementet innehåller liknande tankegångar.

3 Affärsverken. Ekonomi, konkurrens och effektivitet. Del I, i SOU 1968:45, ss. 52—53.

4 SOU 1968:45, ss. 165—168, 191, 200—201, 226—228.

5 SOU 1978:85, s. 74.

6 För en redogörelse av konjunkturvariationerna under efterkrigstiden och dess effekter på olika sektorer samt de stabiliseringspolitiska och finanspolitiska åtgärder, som dessa föranlett, se Assar Lindbeck, Svensk ekonomisk politik. Problem och teorier, Malmö 1975. ss. 63—95, samt Lars Matthiesen, Finanspolitiken som stabiliseringspolitiskt instrument, i Erik Lundberg, m.fl. Svensk finanspolitik i teori och praktik, Lund 1971.

7 Se tabellerna 1, 2 och 4.

8 Se tabell 1.

9 Samtidigt skall man komma ihåg, att det är olika determinater för investeringar i kommunala och statliga företag. Vissa kommunala investeringar är lokalt beslutade, andra är däremot fastlagda av statsmakterna. Finansieringsformerna skiljer sig också.

10 Waara, m.fl., a.a., s. 17—18.

11 Linjär regression ger då samma år korreleras mot varandra, följande resultat: N = 23, r = −0,25, y = 5,38−0,39x. Om vi har ett års "lag" för statsföretagens investeringar blir resultatet: N = 22, r = -0,30, y = 6,02−0,46x. Ett års "lag" har valts för att det kan dröja innan ett statligt investeringsprogram mognar fram. En allmän fråga är naturligtvis hur lång tid en investering tar att mogna fram? Vilken tidsrymd förflyter mellan beslut-investering-verkan? För statliga infrastrukturinvesteringar kanske denna tidsrymd är längre. Beslut om tidigareläggning av ett investeringsprojekt tas exempelvis i inledningen till en recession. Vilken verkan hinner investeringen få? Hinner den få någon verkan i nedgångsfasen eller kommer den för sent? Av det skälet kan man ställa sig kritisk mot användandet av statsföretagen i konjunkturpolitiken.

Statsföretagens årliga reala förändringar har också korrelerats med andra mått på konjunkturutvecklingen. Se tabell 5! R^2 är 0.0167 för statliga företag och privata investeringar i permanenta bostäder och byggnader och anläggningar. R^2 är 0.1002 för statliga företag och privata investeringar i tillverkningsindustri och gruvor. Inte heller med byggnadsinvesteringar och industriinvesteringar som mått på konjunkturförändringarna kan ett samband med förändringar i statsföretagens investeringar etableras.

12 Tabellen måste tolkas med försiktighet. Årsvisa förändringar som är små kan vara resultatet av redovisningsförändringar. Käll- och metodproblem i anslutning till tabellen diskuteras i en särskild metodkommentar i appendix. Sysselsättning kan vara ett problematiskt mått på expansion och kontraktion. Sysselsättningen stagnerar i privat industri till följd av effektivisering av produktionen trots ökande produktion. Produktivitetsökningar måste också i statliga företag medföra stagnerande sysselsättning.

13 Enligt en undersökning som omfattade perioden 1946—1962 påverkades efterfrågan av

postverkets tjänster av två strukturförändringar i trafikvolymens sammansättning, nämligen dels postorderhandelns och direktreklamens expansion och dels en stark omsvängning av tariffrelationerna till järnvägspaket, vilket kraftigt ökade postverkets pakettrafik. Postorderhandelns och direktreklamens expansion sammanhänger i varje fall indirekt med marknadsförändringar i vid mening. G. Andersson, E. Johansson, T. Dalenius, Efterfrågeanalys av postverkets trafikvolym, Göteborg 1965, s. 17.

14 Uppgifter över antalet företag och antalet anställda i affärsverk och aktiebolag liksom uppgifter över tillkomsten av nya företag bygger på Statliga företag för de olika aktuella åren.

15 Tabellen uträknad som statsföretagssektorns andel (antalet anställda i tabell 6) av förvärvsarbetande eller sysselsatta (med mer än 20 timmar) anställda, respektive företagare, anställda och medhjälpande, enligt Folk- och bostadsräkningen. Se tabell 2.3.4 i SOS, Arbetsmarknadsstatistisk årsbok 1977, SCB Stockholm 1978. De absoluta talen för total sysselsättning i landet framgår av tabell 9.

16 Se not 15.

17 Uppgiften över antalet anställda i tabell 10 anger 245 151 år 1972. En jämförelse med uppgifterna i tabell 7 visar en skillnad på 26 000, som inte kan förklaras av skilda redovisningsförfaranden. I stället beror den högre siffran i tabell 10 på att där också inräknats vissa förvaltningsgrenars affärsdrivande verksamhet. I grova drag visas dock branschstrukturen i den statliga företagssektorn.

Tyvärr har vi inte data senare än för 1974. I SOS, Företagen infördes uppgifter över statlig ägarkategori 1971 men togs bort redan 1975 med motiveringen, att det förelåg "sekretessproblem". Se SOS, Företagen 1975. Ekonomisk redovisning, SCB, Stockholm 1977, s. 18.

18 Uppgiften är ungefärlig på grund av svårigheter att branschbestämma företagen. Sysselsättningsuppgifterna bygger på Statliga företag 1978.

19 Statliga företag. En redogörelse för affärsdrivande verk och statligt ägda aktiebolag, utarbetad inom industridepartementet, Uddevalla 1977, s. 8.

20 Statliga företag 1977, ss. 78—99. Denna redovisning omfattar endast de i resultat och balansräkningen upptagna företagen. Flera av dessa utgör i sin tur moderföretag i koncerner med åtskilliga dotterföretag. De anställda i dessa är i regel inräknade i moderbolagets totalsiffror. Totalt omfattar den statliga företagssektorn 1976, inkluderande samtliga registrerade aktiebolag även sådana med vilande verksamhet, 826 företag.

21 Företagen 1974, Ekonomisk redovisning, SOS, SCB, Stockholm 1976. tabell 2:2.

22 Se not 17 för en diskussion om skillnaden i totalsiffror mellan materialet i Företagsräkningen och i tabell 7.

Sammanfattning

I avhandlingen diskuteras inledningsvis orsakshypoteser. Med ett socioekonomiskt perspektiv skissas en modell för att förklara statsföretagandet i utvecklade industriekonomier. Hypoteserna diskuteras senare i sammanfattningen.

I ett internationellt komparativt kapitel påvisas likheter i det europeiska utvecklingsmönstret. Under 1800-talet — och ibland tidigare — växer infrastrukturella verksamheter fram i statlig regi eller startas i privat regi men övertas av staten i samband med finansiella kriser eller stora behov av nytt investeringskapital. Den utvecklingen fortsätter under 1900-talets första hälft. Men då börjar också statliga tillverkningsindustrier uppstå. Genombrottet för statliga tillverkningsindustrier sker i några fall under depressionen på 1930-talet och i andra fall under och efter andra världskriget. Den utvecklingen har fortsatt under efterkrigstiden. Det nya draget är att teknologiskt avancerade branscher kommit att förstatligas. Statsföretagen har också allt mer infogats i den ekonomiska politiken. Statsföretagen har vidare i många fall formerats under statliga holding- eller förvaltningsbolag. Intressant att notera är att flera stater har använt multinationella statliga företag för att lösa speciella uppgifter, främst på transport- och kommunikationsområdet.

Strukturen i statsföretagandet är internationellt i grova drag densamma. Infrastruktur, "naturliga monopol", basindustrier och kapitalkrävande branscher blir ofta förstatligade. Det är sektorer som är förutsättningar för övrig företagsamhet.

Statsföretagssektorn omfattar hittills generellt 5—10 procent av den totala sysselsättningen och 10—20 procent av de totala fasta investeringarna.

En tendens under efterkrigstiden är att statsföretagssektorn har expanderat i länder där den var liten 1950. Omvänt gäller, att statsföretagssektorn har stagnerat i länder där den var stor 1950. Mellanskiktet uppvisar ett mer obestämt mönster. Förklaringen till minskningen av de stora statsföretagssektorerna är dels den snabba privata kapitalbildningen under 1950- och 1960-talet, dels den kraftiga expansionen av statsföretagssektorn i vissa länder under senare delen av 1940-talet och början av 1950-talet i samband med återuppbyggnaden efter kriget. De stora investeringarna i infrastruktur har minskat relativt i takt med återuppbygget av produktionsapparaten.

I ett historiskt avsnitt diskuteras motiveringar och orsaker till varje enskilt svenskt förstatligande. Vissa bestämda utvecklings- och orsaksmönster påvisas. Parallellerna till den internationella utvecklingen är mycket tydliga.

Infrastrukturföretagen — affärsverken — uppstår i huvudsak under 1800-talet i samband med de grundläggande förändringarna i samhället: industrialiseringen, marknadernas tillväxt och urbaniseringen. Det första statliga aktiebolaget övertas år 1907, det är LKAB. Fiskala motiv var

viktiga vid bildandet av några tidiga företag. Under bankkrisen i början av 1920-talet uppstod ett par statliga kreditinstitut. Det viktigaste av dessa var Kreditkassan AB av år 1922. Under 1930-talet fortsatte utbyggnaden av infrastrukturföretagen i samband med bildandet av ett statligt flygbolag och förstatligandet av de enskilda järnvägarna. Det egentliga genombrottet för statsföretagandet skedde under och omedelbart efter andra världskriget då ett stort antal statliga företag tillkom, huvudsakligen med beredskapsmotiveringar. Under 1950-talet skapades ett fåtal statliga företag främst med motiveringen att rationalisera statlig verksamhet. Under 1960-talet expanderade statsföretagandet kraftigt i termer av antalet statliga företag. Ekonomiskt var expansionen mindre markerad. Strukturomvandlingen förefaller vara den dominerande orsaken till expansionen. Andra orsaker förekom också: samhälleliga externaliteter, sysselsättningsskäl, kreditbehov. Under 1970-talet fortsatte expansionen med förstatligande av några mycket betydande företag i varvsnäringen, handelsstålbranschen och teko-industrin. Orsaken i de fallen är strukturkriser orsakade av förändringar på världsmarknaderna.

Ekonomiska kriser i vid mening förefaller således vara en viktig orsak: bankkrisen på 1920-talet, andra världskrigets störningar, strukturomvandlingen och de därav följande behoven och påfrestningarna på 1960-talet samt strukturkriserna under 1970-talet. I det internationella mönstret fann vi en tydlig "displacement effect." Det förefaller som om också Sverige följer det mönstret. Peacock/Wisemans tes stämmer på Sverige, om vi tolkar tesen som beskrivning av ett mönster inte som en förklaringsmodell till förstatligande. När vi tolkar P/W:s tes på detta sätt så har vi dels *vidgat den* i meningen att kris inte bara innefattar krig utan också ekonomisk kris, dels *begränsat* den då vi tolkar den som en beskrivning av ett mönster inte som en förklaring. Det är således fråga om en modifierad "displacement effect."

Vi tillbakavisar vidare förklaringar som tar sin utgångspunkt i att socialdemokratin har en socialiseringsideologi som omsatts i förstatligandepraktik. De grundläggande orsakerna är oftare ekonomiska "nödvändigheter."

I ett kvantitativt kapitel diskuteras den svenska sektorns utveckling under 1950—1975. Den svenska branschstrukturen uppvisar stora likheter med den internationella. Infrastruktur, basnäringar och kapitalkrävande sektorer är förstatligade. En skillnad jämfört med den internationella bilden är att den svenska statsföretagssektorn har en större andel tillverkningsföretag. Statsföretagens andel av landets totala tillverkningsindustri är liten men expanderande. Den svenska statsföretagssektorn som helhet är inte markerat expansiv eller stor. Det kan konstateras oavsett om vi mäter storleken som andel av sysselsättningen eller andel av de totala fasta investeringarna. Statsföretagen är vidare ofta stora företag. På denna punkt är likheterna med den internationella bilden betydande.

Resultatet av avhandlingen i relation till hypoteserna i kapitel II redovisas i enkel form i nedanstående tabell. Tabellen utvisar vilka hypoteser som falsifierats och vilka som erhållit empiriska belägg.

Förstatligande orsakas av:	
1. Investeringsskalans utveckling	Empiriska belägg
2. FoU och ny teknologi	Empiriska belägg för efterkrigstiden
3. Perioder av ekonomisk kris och depression	Vissa empiriska belägg
4. Regioner med stagnerande ekonomisk utveckling	Vissa empiriska belägg
5. Branscher som drabbas av kris	Empiriska belägg
6. Perioder av krig	Empiriska belägg
7. Socialistisk ideologi och den svenska socialdemokratins långa regeringsinnehav	Falsifierad
8. Generella orsaker saknas	Falsifierad
9. Stigande ekonomisk utvecklingsnivå	Empiriskt stöd långsiktigt under 1800- och 1900-talet
10. Naturliga monopol	Empiriska belägg
11. Positiva eller negativa externaliteter	Vissa empiriska belägg

I anslutning till hypoteserna 1 och 8 vill vi foga några kommentarer. I en viss mening är det godtyckligt vilket åtgärdsbatteri som staten kommer att använda. Staten har flera vägar att välja mellan: kraftiga subventioner, förmånliga lån i kombination med krav på insyn och kontroll och endast i sista hand ett övertagande, då staten tar ett direkt ägaransvar. Den statliga företagssektorn har dock en internationellt likartad struktur, vilket leder till slutsatsen att vissa produktionsaktiviteter har en större förstatligandebenägenhet än andra.

När det gäller investering av mycket stora kapital som kraftigt inskränker på det totala utrymmet har staten de största finansiella resurserna, kan göra bedömningar som inte är enbart företagsekonomiskt grundade och förväntas framför allt ta välfärdsekonomiska hänsyn.

Hypotes 3 och 5 skulle kunna sammanfattas på följande sätt. Det är inte i första hand konjunkturkriser som orsakar förstatliganden utan snarare strukturkriser, som ofta intensifierats av konjunkturkriser. Däremot har vi kunnat konstatera att sektorn expanderar långsammare under perioder av högkonjunktur. Ett exempel är den långa högkonjunkturuppgången under 1950-talet och 1960-talet.

Det finns en viss tendens att statsföretagen under efterkrigstiden infogas i den ekonomisk-politiska medelsarsenalen. Statsföretagen har tilldelats konjunkturuppgifter, sysselsättningsuppgifter, regionalpolitiska uppgifter. Samtidigt kan vi konstatera att någon anti-cyklisk tendens i statsföretagens investeringsmönster i Sverige inte kunnat spåras.

Keynesiansk efterfrågestyrning har visat sin begränsning för att lösa sociala och strukturella problem. Därför har statsföretagens uppgifter och målsättningar vidgats.

Den grundläggande hypotesens antaganden att förstatligande orsakas

av systembrister i förening med ambitiösare samhällsekonomiska mål och externa faktorer har bekräftats i sin huvuddel. Särskilt viktiga har externa faktorer som krig och världsmarknadsförändringar visat sig vara.

Många väsentliga problem i anslutning till statsföretagandet har endast kunnat antydas. Ibland har viktiga problem helt undvikits därför att de bedömts ligga utanför avhandlingens ram. Här skall några sådana problem skissas.

1. Statsföretagssektorn består av cirka 130 större företag samt 700 mindre dotterbolag. Många av dessa är små företag — ibland med vilande rörelse — som har förvärvats av statliga företag utan att statsmakterna har varit direkt inblandade. I gruppen ingår också en del större och intressanta företag, Clocks hamburgerrestauranger, Friggs hälsokostprodukter, Luxor i Motala, Norma projektilfabrik o.s.v. Hur har dessa företagsköp gått till? Varför har de aktualiserats? Finns det något mönster i den typ av företag som köpts? I vilka branscher har företagsköpen varit särskilt frekventa?
2. Under 1970-talet bildades en rad stora statliga koncerner i samband med strukturkriserna i varvsnäringen, stålbranschen och teko-industrin. Viktiga motiv var bland annat att undvika att arbetskraften drabbades alltför hårt i samband med nödvändiga rationaliseringar. Har de eftersträvade effekterna uppnåtts? Har målsättningarna kommit att uppfyllas? Hur har arbetskraften och regionen påverkats? Vilka har de samhälleliga kostnaderna varit?
3. En betydande del av de offentliga företagen är de kommunala aktiebolagen och affärsverken. Hur har dessa företag tillkommit? När och med vilka motiveringar har de övertagits eller startats? Hur ser branschstrukturen ut i detalj?
4. Flera av de större statliga företagen är principiellt så intressanta att de förtjänar att uppmärksammas i monografier. Bildandet av ABA och Kreditkassan AB av år 1922 är två exempel på statliga företag som skulle ge inblickar i det statliga företagandets inre mekanismer och bestämningsgrunder.
5. Formerna för statsföretagandet har genomgått drastiska förändringar sedan 1800-talet. Tendensen har hela tiden varit en ökande betoning av former som tillgodoser affärsmässigheten. Ett fördjupat studium av statsföretagens målsättningar, organisation, marknadsberoende och resultat skulle kunna ge intressanta och värdefulla inblickar i statsföretagandets villkor i en marknadsekonomi. Hur förhåller sig denna utveckling till de samhällskrav som samtidigt ställs på statsföretagen?

Summary

This dissertation begins with a discussion of causal hypotheses for the expansion of the state corporate sector. A socio-economic model is outlined to explain state entrepreneurial activity in developed industrial economies. We return to these hypotheses in the conclusion.

Similarities in patterns of development in Europe are presented in a chapter on international comparisons. During the nineteenth century and even earlier, infrastructural activities were undertaken by the state or were started by private initiative and subsequently appropriated by the state in connection with financial crises or situations requiring large capital investments. This development continues through the first half of the twentieth century, when state manufacturing enterprises also appear. The breakthrough for state manufacturing enterprises occurs in some cases during the depression of the 1930's and in other cases, during and after World War II. This development has continued during the postwar period. The nationalisation of technologically advanced sectors is a new feature. State enterprises have increasingly become a component of economic policy. In many cases, they have been consolidated under state holding companies or state trust companies. We also note that several states have utilized multinational state companies to meet special problems, primarily in transportation and communication sectors.

Internationally, the structure of state corporate sectors is generally the same. The infrastructure, "natural monopolies", basic industries and capital intensive bransches often become the object of nationalisation. These sectors are the prerequisites for other economic activities.

The state corporate sector comprises at present 5—10 % of total employment and 10—20 % of total fixed capital formation.

In the postwar period, the state corporate sector has expanded in those countries where it constituted a small sector in 1950. The medial group of countries reveals a less clear pattern. The decline in certain countries (with a large sector in 1950) is explained firstly by the more rapid expansion in private capital investment over state corporate investment and, secondly, by the very rapid expansion of the state corporate sector during the late 1940's and early 1950's in connection with reconstruction. Large-scale investments in the infrastructure have decline as the production base has been redeveloped.

The motives and causes for each Swedish nationalisation are treated in an historical chapter. Some definite developmental and causal pat-

terns are presented, which clearly correspond to the international development.

Infrastructural enterprises (affärsverken) emerged in the nineteenth century in connection with fundamental social changes: industrialisation, market expansion and urbanisation. The first state enterprise was LKAB, appropriated in 1907. Several early companies were established for fiscal reasons. The banking crisis of the early 1920's resulted in the creation of two state credit institutions of which the Kreditkassan AB from 1922 was the most important. The expansion in infrastructural enterprises continued during the 1930's with the establischment of a state airline and nationalisation of the private railroads. The real breakthrough for the state corporate sector came during and immediately after World War II, when a large number of state companies were formed, primarily for defense reasons. A few state enterprises were started in the 1950's, primarily for purposes of rationalizing state activities. During the 1960's the state corporate sector expanded greatly in terms of number of companies, but economically, the expansion was less striking. The main cause of expansion appears to have been structural change. Other causal factors involved were social externalities, employment policy, and credit needs. The state corporate sector continued to expand during the 1970's with the nationalisation of several major companies in shipping, commercial steel and textile industries. Structural crises brought about by changes in the world market are the cause for nationalisation in these cases.

Thus economic crisis, in a broad sense, has been an important cause of nationalisation: the bank crisis of the 1920's, the displacements occasioned by World War II, structural change and the subsequent deficiencies and strains of the 1960's, and the structural crisis of the 1970's. A "displacement effect" was evident in the international pattern of development, a pattern that Sweden appears also to have followed. We find that the Peacock-Wiseman thesis holds for Sweden, if we interpret that thesis as a descriptive model of the pattern of nationalisation and not as an explanatory model. By interpreting the Peacock-Wiseman thesis in this manner, we have *broadened* it so that crisis refers to economic crisis as well as war, and we have *narrowed* it by interpreting it as a description of a pattern and not as an explanation.

Furthermore, we reject those explanations which view nationalisation as an implementation of a social democratic socialisation ideology. The primary causes of nationalisation are found rater in conditions of "economic necessity".

The development of the Swedish corporate sector for the period 1950—1975 is treated in a quantitative chapter. The structure of this sector closely approximates the international structure. The infrastructure, basic industries and capital intensive bransches have been nationalised. In contrast to the international pattern, the Swedish state corporate sector has a larger proportionate share of manufacturing enterprises.

The state corporate sector's share of Sweden's total manufacturing

industries is small, but expanding. Nonetheless, the aggregate Swedish state corporate sector has been neither large nor expansive. This can be determined whether we measure size as the relative share of employment or as the share of total fixed investment. Moreover, state enterprises are usually large companies — a feature that significantly parallels the international development.

The following table provides a simple presentation of the results arrived at in the dissertation in relation to the hypotheses of Chapter II. The table shows which hypotheses have been falsified and those that have been empirically confirmed.

Nationalisation is caused by:

1 Increase in the scale of investment	Empirically confirmed
2 R & D and new technology	Empirically confirmed for the postwar period
3 Periods of economic crisis and depression	Partial empirical confirmation
4 Regional stagnation	Partial empirical confirmation
5 Crisis-ridden sectors	Empirically confirmed
6 War	Empirically confirmed
7 Socialist ideology together with the extended ruling mandate of the Swedish Social Democrats	No significant empirical support
8 Nonexistence of general causes	Falsified
9 Rising level of economic development	Empirical support found for the long-term during the nineteenth and twentieth centuries
10 Natural monopolies	Empirically confirmed
11 Positive or negative externalities	Partial empirical confirmation

Hypotheses (1) and (8) deserve some additional comments. To some extent, it makes little difference which set of measures is implemented by the state. The state can select among several alternatives: large-scale subsidies, loans on favorable terms in combination with a demand for increased information and control, and only as a last measure, appropriation where the state assumes direct owner responsibility. However, since the state corporate sector has a similar structure internationally, it

is concluded that certain production activities reveal a greater propensity towards nationalisation than others.

The state is the greatest source of financial resources for meeting extremely large capital investments that substantially restrict total volyme. It is capable of making decisions that are not limited to strict business considerations, and above all, it is expected to consider welfare aspects.

Hypotheses (3) and (5) can be summarized in the following manner. The business cycle is not the immediate primary cause of nationalisation; instead, it is structural crises, which are often deepened by the business cycle. On the other hand, we have noted that the state corporate sector expands more slowly during an economic boom, as exemplified by the extended economic boom of the 1950's and 1960's.

During the postwar period, there has been a tendency to integrate state enterprises into the arsenal of economic policy measures. State enterprises have been assigned cyclical policy objectives, employment goals and regional policy tasks. However, we have been unable to find any anticyclical tendency in the investment patterns of Swedish state enterprises.

The assumption of the main hypothesis that nationalisation is caused by system defects in combination with increasingly ambitious economic objectives and external factors has been essentially confirmed. Such external factors as war and changes in the world market have been especially important.

Metod appendix

Begrepp och metod

Inledning

I detta appendix redovisas och diskuteras avhandlingens metodologiska ramar och de begrepp som aktualiseras i hypoteserna.[1] Det är begrepp som hypotes, nivå, system, lagbundenhet och förklaring.

Vad är en hypotes?

Begreppet hypotes är inte entydigt. Både definitionsinnehåll och den vetenskapliga användningen av hypoteser diskuteras bland samhällsvetare och vetenskapsteoretiker.

En definition av vad en hypotes om faktiska förhållanden är, ges av Mario Bunge:

> "A formula is a factual hypothesis if and only if (i) it refers, immediately or ultimately, to facts that are as yet unexperienced or in principle unexperientiable, and (ii) it is corrigible in view of fresh knowledge."[2]

Den första delen av definitionen innebär att en hypotes bör "gå utöver" ("go beyond", "transcend", vara "transempirical") i förhållande till de data den referar till. Det vill säga, hypoteser skall ha ett större/djupare innehåll än de empiriska data de refererar till eller avser täcka. Hypoteser är således att skilja från empiriska generaliseringar, samlingar av data-information, även om dessa kan vara en startpunkt för hypotesformulering.[3]

Den andra delen av definitionen innebär bland annat att man måste skilja hypoteser från utsagor som inte refererar till erfarenheten eller erfarbara fakta. Exempel på en icke erfarbar utsaga är "Gud är allsmäktig". En sådan sats är i överensstämmelse med definitionens första krav men inte med dess andra.[4]

Hypoteser om faktiska förhållanden är antaganden (surmises) formulerade för att behandla fakta vare sig de är erfarna eller inte. Flera hypoteser kan formuleras för att referera till en given uppsättning data. De kan vara av mycket olika karaktär.

Vi har givit en enkel definition på hypotesbegreppet. Men vilka krav skall vi ställa på *vetenskapliga hypoteser* för praktiskt arbete? Kan vi säga

något om de nödvändiga och tillräckliga rekvisiten? Med hjälp av Bunge finner vi tre viktiga kriterier för formulerandet av hypoteser:

1 Hypoteserna skall vara *välformulerade och meningsfulla* i någon vetenskaplig mening. Med välformulerade avses att de är formellt korrekta. Välformulerade hypoteser är samtidigt en nödvändighet för att de skall vara meningsfulla. Med meningsfull avses att de i semantiskt avseende är icke-tomma.

2 Hypoteserna måste i en viss utsträckning vara *grundade* på tidigare kunskap. Om de är helt nya med anspråk på att ersätta gällande hypoteser måste de vara i överensstämmelse (compatible) med huvuddelen av den *vetenskapliga* kunskapen på området. Dvs. i den meningen, att den bestående kunskapen på området kan tolkas — och tolkas bättre — i ljuset av de nya hypoteserna. Anknytningen till föregående kriterium är att meningsfullhet är nödvändigt både för att svara mot tillgänglig kunskap och för att kunna relatera till ny kunskap.

3 Hypoteserna måste vara *empiriskt testbara* i en vetenskapligt objektiv mening. De skall kunna konfronteras med empiriska data hanterade enligt vetenskapliga metoder och tekniker.

Anknytningen till föregående kriterium är väl närmast att detta kriterium är nödvändigt för att vetenskapliga — empiriska — test skall vara möjliga och värda att genomföras.[5]

Kravet på testbarhet innebär att hypoteserna måste vara känsliga — i olika grad — för empiriska data. Dessa kan tänkas stödja (konfirmera) eller underminera (diskonfirmera) hypoteserna.[6] Empiriskt testbar kan således betyda tre saker: (1) endast verifierbar, (2) endast falsifierbar eller (3) både verifierbar och falsifierbar.

Bunge accepterar — till skillnad från fallibilister som K.R. Popper[7] — även hypoteser som är verifierbara. Dock hävdar han, att hypoteser som inte är falsifierbara har en lägre grad av testbarhet än hypoteser som är både falsifierbara och verifierbara. Verifierbarhet är ett nödvändigt och tillräckligt krav på empirisk testbarhet. Falsifierbarhet är varken ett nödvändigt eller tillräckligt krav för testbarhet. Däremot är det ett nödvändigt krav för *optimal* testbarhet. Optimalt testbara är således hypoteser som både kan verifieras och falsifieras.[8]

Vidare hävdas att vi inte kan ställa det krav på testbarhet som empiricismen gör, nämligen att hypoteser skall vara *direkt* testbara. Ett sådant krav skulle medföra att vetenskaplig teori omöjliggjordes. En vetenskaplig teori är inte bara en samling utsagor om det omedelbart empiriskt givna, utan snarare ett flernivåsystem vars mest abstrakta delar inte är direkt empiriskt konfronterbara. Vi måste således också acceptera att givna teoretiska utsagor endast har en indirekt testbarhet.[9]

Följande paradigm får illustrera vad som avses:[10]

Hypoteser på hög nivå		Indirekt testbara
Hypoteser på mellan-nivå		Indirekt testbara
Hypoteser på låg nivå		Direkt testbara

Flertalet av våra hypoteser är hypoteser på låg eller mellan-nivå, dvs. direkt respektive indirekt testbara. Den grundläggande hypotesen är endast indirekt testbar, via övriga hypoteser. Vi har försökt göra dem optimalt testbara, d.v.s. de skall både kunna verifieras och falsifieras. Hypoteserna testas genom att prediktioner om förstatligandemönster utifrån hypoteserna konfronteras med data.

Förklaringsnivåer

För att motivera valet av förklaringsnivå och visa på andra tänkbara val skall nivå-begreppet samt några tänkbara tolkningar diskuteras. Denna diskussion kan också ses som ett försök till avgränsning från direkt aktörsinriktade ansatser.

Nivå-begreppet

Med begreppet nivå avser vi ordnade stadier av verkligheten, varvid ordningen inte är godtycklig utan utgör resultatet av en eller flera evolutionsserier. Nivå kan beskrivas som en relativt avgränsad del av verkligheten och som karaktäriseras av en uppsättning inbördes förbundna egenskaper och lagar, av vilka en del kan uppfattas som säregna och definierade för nivån ifråga och en annan del som emanerande från angränsande nivåer.

Man kan illustrera nivå i den mening vi här använder begreppet — andra betydelser är naturligtvis tänkbara[11] — med följande nivåer: Verklighet — erfarenhet — kunskap — protovetenskap — vetenskap — metavetenskap. En annan tänkbar illustration är: Atomär struktur — kemisk struktur — biologisk struktur — psykisk struktur.

En illustration hämtad från den marxistiska stadieteorin är sekvensen: Primitiv kommunism (ursamhället) — slavsamhället — feodalt samhälle — konkurrenskapitalistiskt samhälle — monopolkapitalistiskt samhälle — socialistiskt samhälle — kommunistiskt samhälle.

Efter denna diskussion av betydelsen av begreppet nivå övergår vi till att försöka precisera och diskutera hur nivåerna förhåller sig till varandra och vilka nivåer i verkligheten som kan identifieras.

Nivåstrukturer

Utgångspunkten för vår diskussion av nivåer är att vi menar att verkligheten (vårt ontologiska postulat) *inte* utgörs av ett ostrukturerat homo-

gent block utan är indelad i nivåer (kanske ett oändligt antal) som var för sig karaktäriseras av en uppsättning *egenskaper och lagar.*[12]

Huvudnivåer av verkligheten som vi t.ex. kan urskilja är följande:

Nivå	Exempel på egenskaper som tillhör nivån
IV Socio/kulturell	Arbetsdelning
III Psykologisk	Libido
II Biologisk	Kön
I Fysisk	Ljusintensitet

De egenskaper vi valt i det ovanstående exemplet är inte godtyckliga. De är anförda just för att illustrera egenskaper som är *säregna* för nivån ifråga. De egenskaper och de lagbundenheter de regleras av definierar de olika nivåerna. I det exempel vi anfört med en uppdelning på fyra huvudnivåer blir uppsättningens karaktäristiska egenskaper mycket stor. När man delar upp huvudnivåerna i subnivåer (på sätt som visas på följande sida) minskar uppsättningen av säregna och unika egenskaper. Man kan i princip fortsätta uppdelningen i subnivåer till den n:te subnivån där nivåerna i sista hand åtskiljs av endast *en* viktig egenskap som är säregen för nivån och som inte återfinns i någon av de andra nivåerna.

Den socio/kulturella nivån kan uppdelas i en socio/ekonomisk nivå, en kulturell/ideologisk och en vetenskaplig nivå. Dessa kan sedan fortlöpande uppdelas i ytterligare subnivåer. Se nivåparadigmet på följande sida.

Vilka relationer mellan nivåerna kan urskiljas och hur regleras relationerna mellan nivåerna?

För det första är de högre nivåerna rotade i de lägre nivåerna både strukturellt och historiskt (evolutionärt). Det innebär att de högre nivåerna är relativt autonoma med en relativt säregen struktur och relativt säregna lagbundenheter men samtidigt beroende för sin existens på förekomsten av de lägre nivåerna. De högre nivåerna har också framträtt ur de lägre nivåerna under tidens lopp via ett flertal olika evolutionära processer.

För det andra är varje härledd nivå 'rotad' i föräldranivån men behöver inte bibehålla alla deras egenskaper. Framväxten av nya egenskaper kan innebära att andra går förlorade.

För det tredje betyder relationen högre i detta sammanhang inte någon form av värdering.

För det fjärde kan lägre nivåer uppstå ur högre nivåer. En illustration till en sådan relation utgör parasitiska organismer.

För det femte kan processer och händelser på lägre nivåer produceras av förändringar som äger rum på högre nivåer. Ett enkelt exempel på en sådan process skulle kunna vara nedläggningen av ett industriföretag med anledning av transaktioner på en finansiell nivå. Se subnivå$_3$ i vårt nivåparadigm.

Det sjätte påpekandet är att nivåstrukturerna inte är statiska utan dynamiska.

Ett exempel på nivåparadigm

Huvudnivåer	Subnivå$_1$	Subnivå$_2$	Subnivå$_3$	Subnivå$_4$	Subnivå$_5$
Socio / Kulturell	Vetenskaplig / Kulturell Ideologisk Politisk				
	Socio / Ekonomisk	Social / Klass			
		Ekonomisk	Finans Penning Handel Produktion	Service Industri Jordbruk	Jord Boskap
Psykologisk					
Biologisk					
Fysisk					

I detta exempel har vi valt att följa *endast en huvudnivås* uppdelning i allt 0021
'lägre' subnivåer. Lägre i meningen att subnivåerna karaktäriseras av en minskande uppsättning egenskaper som är specifika för nivån.

För det sjunde är relationerna mellan nivåerna inte enkelriktade utan dubbelriktade, dialektiska.

Förklaringar på flera nivåer

En slutsats av det sagda är — ur förklaringssynpunkt — att fenomen som existerar på en given nivå i allmänhet men inte nödvändigtvis kan förklaras utifrån den egna nivån. Förklaringar innefattar ibland flernivåförklaringar. I synnerhet komplexa samhällsvetenskapliga och historiska objekt måste betraktas och analyseras på flera nivåer än den omedelbart givna. Förklaringar per se kommer att diskuteras senare i detta kapitel. Här skall vi ge några exempel på objekt som kan förklaras med hänvisning till andra nivåer.

Nivå	**Förklaring av fenomenet hungerkravaller**
Socio/kulturell	Hungerkravaller
	↑
Psykologisk	Hungerupplevelser
	↑
Biologisk	Retning av magnerven
	↑
Fysisk	Blodsockerhalten sjunker

Denna förklaring är naturligtvis inte tillräcklig eller ens nödvändig för en förklaring av förekomsten av hungerkravaller. Den är mera vald för att illustrera en tes. Den är *en* tänkbar eller en del av en tänkbar förklaring till det nämnda fenomenet.

Viktigare förklaringar till fenoment hungerkravaller kan ges på den socio/kulturella nivån. Genom att studera lagar som reglerar resursernas fördelning i samhället eller motsättningarna mellan samhällsklasserna kan man närma sig en relevant förklaring.

Hungerupplevelserna behöver inte nödvändigtvis förklaras med hänvisning till stimuli-respons-reaktioner på den biologiska nivån. Dessa reaktioner är inte ens nödvändiga för att vi skall uppleva hunger. Vi kan helt enkelt förklara en del hungerupplevelser som betingade reflexer. Vi är djupt vana att få mat på bestämda tider. När maten av någon anledning dröjer eller uteblir upplever vi omedelbart hunger. De biologiskt/fysiska förutsättningarna behöver i en sådan situation inte vara för handen.

Ett exempel på en process där en del av förklaringen ligger på en annan nivå än själva företeelsen erbjuder nedanstående schema. Det är samtidigt ett exempel på hur högre nivåer kan påverka eller producera förändringar på lägre nivåer.

Nivå	Förklaring
Finans	Misslyckade transaktioner med aktier
	↓
Produktion	Nedläggning av ett industriföretag

I allmänhet kan man antaga att komplexa samhälleliga företeelser existerar eller framträder på flera nivåer samtidigt. Statliga företag är ett objekt som har både ekonomiska, politiska och ideologiska aspekter eftersom staten själv är en företeelse vars bestämningar återfinns på både en ekonomisk, politisk och ideologisk nivå. Man kan tvista om vilken nivå som är den viktigaste och vilken nivå som är bestämmande för statens uppkomst, utveckling och funktion. Här finns plats för olika uppfattningar. Marxister hävdar vanligen att den ekonomiska nivån har ett bestämmande inflytande genom att den sätter gränser för den politiska nivåns verkningsfält och bestämmer dess inriktning.[13]

Eftersom nivåerna är inbördes beroende existerar det inte bara *intra-nivå-lagar,* dvs. lagar som reglerar förhållandena på varje given nivå; lagar som är specifika och säregna för nivån och som skiljer den från andra nivåer. Det finns dessutom *inter-nivålagar,* dvs. lagar som reglerar förhållanden och rörelser mellan nivåerna.[14]

Med de nivå-distinktioner som introducerats analyserar vi det statliga företaget i huvudsak på en ekonomisk nivå men också delvis på en politisk nivå. Det är en avgränsningsfråga och en fråga om var vi menar oss finna de viktigaste förklaringarna, dels i genetisk och dels i strukturell mening. Viktiga politiska motiv och ideologiska målsättningar kan ofta härledas ur den ekonomiska nivåns struktur och dynamik. Vidare kan den socio-ekonomiska nivån bestämma arten och inriktningen av politiska lösningar. Vi är medvetna om den begränsning som ligger i detta val, vilket framgår av den föregående framställningen. Viktiga faktorer på en politisk nivå kommer inte att behandlas med vårt val av analys- och förklaringsnivå. Statsvetenskapliga undersökningar har lämnat bidrag till vår kunskap om dessa faktorer.

Val av förklaringsnivå — två exempel

Två exempel från vårt eget forskningsfält får illustrera nivåvalets betydelse för de orsakssamband och förklaringar som kan påvisas. Vi hoppas därmed också visa, att de nivåbegrepp som diskuterats är ett metodologiskt problem som existerar och att forskare faktiskt gör detta val. Vi måste samtidigt hålla i minnet att en strikt nivåskillnad är svår att upprätthålla i den praktiska analysen av en företeelse.

Stålverk 80

Tillkomsten, nedbantningen, halveringen och slutligen skrotandet av planerna på Stålverk 80 skulle kunna beskrivas som resultatet av ett antal centrala personers överväganden och ageranden, dvs. på aktörsnivå.

Förre sandvikschefen *Wilhelm Haglund* lär vara idégivaren till Stålverk 80, en person som agerat i det tysta men som haft ett stort inflytande på utvecklingen. *John Olof Edström* som kom från Sandviken började på NJA 1970. Han hade visioner om hur "skrothögen" NJA skulle moderniseras och byggas ut. Investeringsprogram 70, ett nytt koksverk och Stålverk 80 var förslag som drevs kraftigt av Edström. Dåvarande ordföranden för Statsföretag AB, *Sven Göran Olhede* och dåvarande VD för Statsföretag AB (under vilket NJA sorterar) *Gunnar Svärd* var tveksamma till NJA:s ursprungliga investeringsförslag, vilket föranledde ordförande, VD samt några styrelseledamöter i NJA att avgå varefter nämnde Edström blev VD.

Olhede var tillsammans med industriminister *Krister Wickman* tillskyndare och idégivare bakom den socialdemokratiska 'näringspolitiska offensiven', beslutad på kongressen 1968. Inrättandet av ett industridepartement och bildandet av Statsföretag AB följde på den 'näringspolitiska offensiven'. Vad har dessa två betytt för tillkomsten av stålverket?

Industriminister *Rune Johansson* har naturligtvis haft ett stort inflytande på förloppet. Hur har man ställt sig till planerna i olika skeden och vilka argument har han lyssnat på?

Statsföretag AB:s nuvarande VD, *Per Sköld*, har varit tveksam till Stålverk 80. Han har också i olika sammanhang aktivt uppträtt som motståndare till förslaget. *Arne S. Lundberg*, LKAB:s VD, har varit starkt kritiskt mot hela idén. Hans argument ligger nära Industriförbundets. Hur mycket har han agerat?

Ingvar Svanberg, näringsutskottets ordförande, socialdemokratiska riksdagsgruppens ordförande, styrelseledamot i NJA och politiskt inflytelserik i Norrbotten har med sina kontakter och inflytande verkligen kunnat påverka tillkomsten av Stålverket.

Det här är några personer som agerat — det finns andra som skulle kunna nämnas, Ragnar Lassinanti, landshövding i Norrbotten, Lars Nabseth, handelsstålutredningen, representanter för de tunga mellansvenska bruksintressena, osv.

Utifrån en undersökning av dessa personers kontakter, relationer, motiveringar och agerande skulle en förklaring till Stålverk 80:s uppgång och fall, kunna ges. Den vore säkerligen mycket givande och skulle visa ett intressant spel, men vilken räckvidd har den förklaringen? Den ställer nya frågor om vad som bestämt dessa personers agerande.

På en politisk nivå har vi olika intressegruppers och politiska partiers agerande. Metalls verkstadsklubb och lokalavdelning i Luleå drev på för att byta företagsledning på NJA. Förbundet agerade för att de statliga företagen skulle samordnas i Statsföretag AB. Tidningen Metallarbetaren drog igång debatten och kämpade för att få till stånd stålverket. Det socialdemokratiska partiet — framför allt distriktet i Norrbotten — har naturligtvis tryckt på *för* ett stålverk. Övriga politiska partier — utom moderaterna — var positiva i olika nyanser. Moderaterna framförde de negativa argumenten från Industriförbundets utredningar men röstade sedan i riksdagen *för* propositionen. Näringslivets organisationer har agerat. Industriförbundet presenterade egna utredningar, som var klart

negativa till stålverket. Grängesberg ville bygga koksverket i Oxelösund och Stora Kopparberg ville bygga i Gävle. Kommunintressena i Luleå har självfallet tryckt på för en utbyggnad i Luleå av NJA. Ingemar Stål har i en utredning för Industriförbundet kallat Stålverk 80 "bingo för lokalpolitiker".

Genom att undersöka och diskutera spelet mellan dessa politiska krafter skulle säkert ett intressant mönster kunna spåras. Offentligt tryck från regering och departementet, riksdagens diskussioner, pressdebatter och särskilt publicerade utredningar skulle utgöra underlag för en undersökning av den typ som statsvetare sysslar med. Man granskar partiers och intressegruppers agerande utifrån bedömningar av sakskäl, taktiska skäl, ideologiska skäl osv. som dessa redovisar. En sådan undersökning är naturligtvis värdefull. Men vad bestämmer då de fackliga och politiska gruppernas och intresseorganisationernas agerande?

På en socio/ekonomisk nivå skulle förklaringarna till Stålverk 80 behandlas utifrån följande faktorer: Arbetarklassens i Norrbotten sekelgamla krav på sysselsättning och industriell utveckling av regionen; krav på sysselsättning och industriell utveckling av regionen; krav som i stor utsträckning ligger bakom tillkomsten av NJA 1940 och som orsakats av regionens ekonomiska 'under'-utveckling med åtföljande sysselsättningsproblem; den svenska industrins behov av stålprodukter av olika förädlingsgrad, exempelvis varvens behov av grovplåt; kraven på att den svenska malmen i största möjliga utsträckning förädlas inom landet har länge varit ett nationellt intresse, hävdat av olika grupper i olika sammanhang; marknadsläget på hemmamarknaden och exportmarknaden har uppenbarligen spelat en stor roll för förändrade värderingar av projektets lönsamhet och framtidsutsikter. Handelsstålutredningens förslag (Lars Nabseth) om ett stort bolag där NJA, Stora Kopparbergs Domnarvets järnverk och Grängesbergsbolagets Oxelösunds järnverk slås samman har förverkligats i och med bildandet av SSAB (Svenskt Stål AB). Stålindustrins strukturproblem — betydelsefullt även för bedömningen av Stålverk 80 — föranledde samgående.

Det här är *ett* exempel på hur den planerade tillkomsten av ett företag skulle kunna förklaras på olika sätt beroende på var i strukturen man väljer att gå in och genomföra sin undersökning. Det är också klart att de olika nivåerna påverkar varandra på något sätt och att det finns ett komplext mönster, efter vilket den socio/ekonomiska nivån samverkar, motverkar och påverkar den politiska nivån. Interaktionen nivåerna emellan är dock svår att kartlägga.

Statsföretag AB

Ytterligare ett exempel på hur valet av förklaringsnivå påverkar det resultat man kommer fram till erbjuder en diskussion av tillkomsten av det statliga förvaltningsbolaget *Statsföretag AB* som bildades den 1 januari 1970.

I den diskussionen skall vi utgå från en undersökning som gjorts vid statsvetenskapliga institutionen i Uppsala. Roger Henning har i en av-

handling med titeln "Staten som företagare. En studie i Statsföretag AB:s mål, organisation och effektivitet" (Stockholm 1974) undersökt tillkomsten av Statsföretag AB. Författaren lägger stor vikt vid den näringspolitiska offensiven som beslutades på den socialdemokratiska partikongressen 1968. Den styrdes, enligt Henning, av socialistiska motiv. Denna socialistiska målsättning låg sedan bakom flertalet av de förstatliganden som företogs under tiden efter 1969 som ett led i den 'näringspolitiska offensiven'. Undersökningen och förklaringen ges dels på det ideologiska planet — förändrad inställning till socialiseringar hos socialdemokratin — och dels på det politiska planet — genomförandet av en aktiv näringspolitik med socialiseringsinslag från socialdemokratins sida.

Det har ett begränsat förklaringsvärde att analysera den näringspolitiska offensiven efter 1968 enbart med hänvisning till en diskussion av den ideologiska nivån. Det finns inga som helst hänvisningar till de markerade strukturförändringarna i svensk ekonomi från mitten av 60-talet: låg BNP-ökningstakt, minskande självfinansieringsgrad i industrin, sjunkande industriinvesteringar, nedläggningar av företag i problembranscher, exempelvis TEKO-branschen, ökande permitteringsvarsel, strukturomvandlingen av näringslivet med åtföljande omflyttningar, omskolningar och strukturarbetslöshet — för att nu nämna några drag i utvecklingen. En förklaring av orsakerna till socialdemokratins politik — som bortser från dessa faktorer är en mycket snäv förklaring. Därmed inte sagt att inte socialistiska motiveringar fanns med. Hos Sven-Göran Olhede och Krister Wickman — drivande på kongressen 1968 — är detta ganska tydligt. Men poängen är att det måste betraktas som en underordnad faktor. Möjligen kan de betraktas som taktiskt betingade, avsedda för SAP:s vänster.

Vi har invändningar också mot Hennings skildring av Statsföretags tillkomst och den statliga företagssektorns expansion efter 1969. Betraktar man den statliga företagssektorn enbart på den ideologiska och den politiska nivån är det kanske möjligt att beskriva Statsföretag AB och expansionen av *antalet* företag som dikterat av en aktiv socialdemokratisk socialiseringsideologi. Gör man det dessutom (som Henning) genom att enbart undersöka perioden i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet så ökar naturligtvis risken att begränsa synfältet. Om man istället väljer att undersöka de statliga företagen på en socio/ekonomisk nivå finner man en helt annan bild av orsakerna till sektorns långsiktiga expansion. (De tidigare nämnda strukturförändringarna som viktig förklaringsgrund till expansionen under slutet av 1960- och början av 1970-talen).

För det *första* finner man att den statliga företagssektorn inte alls expanderar uppsendeväckande under den period som Henning har undersökt. Antalet statliga företag ökar, men om man väljer att beskriva sektorn i kvantitativa termer som andel sysselsatta (cirka 6 procent) eller andel av den fasta kapitalbildningen så finner man att expansionen är mindre uppseendeväckande.

För det *andra* finner man att det långsiktiga mönstret för den statliga företagssektorns expansion snarare följs än bryts under denna tid.

En undersökning av orsaker till förstatliganden, under tiden från 1907, då LKAB, vårt första statliga aktiebolag bildas, till 1975, ger vid handen att varje förstatligande förklaras utifrån *en rad olika specifika faktorer*. Den statliga företagssektorn hade således kommit att omfatta ett drygt hundratal företag vid 1960-talets slut tillhörande flera helt olika branscher; varvsindustri, järn- och stålindustri, gruvor, kreditinstitut, fiskala företag, utvecklingsbolag, energisektorn o.s.v. Företagen tillhörde tidigare *olika departement;* finansdepartementet, handelsdepartementet, försvarsdepartementet, kommunikationsdepartementet, socialdepartementet samt jordbruksdepartementet. Det uppstod därför ett behov av att inordna sektorn under ett och samma tak. Sverige följde på detta område en internationell trend med mönster från det stora italienska förvaltningsföretaget IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) bildat 1933. Bildandet av Statsföretag AB blir med ett sådant synsätt en följd av en *lång utveckling som orsakat en expanderande statlig företagssektor.*

Sammanfattning

Vi har med denna diskussion velat visa att valet av förklaringsnivåer kommer att styra de kausalsamband som söks.

Vi har också funnit att förklaringar på olika nivåer är komplementära och att orsaken till ett fenomens uppträdande består av totalen av förklaringar på olika nivåer. Det kan naturligtvis också hända att förklaringarna är konkurrerande, som vi sett av exemplet Henning.

Vi menar dock inte att förklaringar på olika nivåer är lika viktiga. Om man utgår från en marxistisk samhällsmodell, tenderar man säkerligen att hävda, att socio/ekonomiska förklaringar är potentiellt viktigare ifråga om samhälleliga företeelser. Andra forskare med utgångspunkter i aktörsteoretiska paradigm väljer kanske att granska den politiska nivån och att analysera de handlande subjektens överväganden och agerande.[15] Detta innebär naturligtvis inte att marxister skulle undvika att granska politiska nivåer eller att icke-marxistiska forskare inte också bedriver undersökningar på den socio/ekonomiska nivån. Det förefaller oss viktigt att diskutera dessa nivåval och att hävda väsentligheten av att explicit redovisa, inte bara val av förklaringsnivå, utan också diskutera de teoretiska utgångspunkter som dikterat undersökningen.

Våra exempel har försökt illustrera att förklaringar av komplexa samhällsfenomen måste företas på flera nivåer. Objekt på den politiska nivån kanske ibland helst bör förklaras utifrån en ekonomisk nivå. Att begränsa undersökningen till den nivå objektet framträder på kan medföra att verkligt viktiga faktorer lämnas åt sidan. Det blir ändå viktigare att hävda detta då vi har att göra med objekt som kan antagas tillhöra (framträda) flera nivåer, exempelvis staten.

Orsak och lagbundenhet

Begreppen kausalitet och determinism

I det följande avsnittet diskuteras begreppen kausalitet, determinism, lagbundenhet och förklaring. Avsikten är endast att ge några användbara definitioner, som kan tänkas svara mot den typ av regelbundenheter och lagar som analyseras i avhandlingen.[16]

Begreppet kausalitet används ofta i tre olika betydelser som inte hålls åtskilda. Begreppet används dels som (i) kategori, dels som (ii) princip och som (iii) doktrin. Bunge föreslår följande tre begrepp för respektive betydelser.

(i) "Causation" — för orsakssamband i allmänhet och för specifika orsaker.
(ii) Kausalprincipen — i betydelsen lagen om kausalitet.
(iii) Kausal determinism eller kausalitet — för doktrinen som hävdar universell giltighet för kausalitetsprincipen.

Ibland uppfattas kausalitet eller kausal determinism som en doktrin vars giltighet berövar människan möjligheten att själv påverka händelsernas gång. Bunge menar att det är en felaktig tolkning. Inte ens sannolikhet och tillfällighet står i motsättning till en allmän determinism ("general determinism"). Sannolikhet bestäms av särskilda lagar, av bestämda existerande förutsättningar, statistiska lagar och bestämningar.[17]

Kausalitet skall tolkas som en särskild variant av determinism i stället för tvärtom. Den moderna vetenskapen arbetar med en rad andra betydelser av allmän determinism som inte är kausala.

Andra betydelser av bestämningar (determination) är:

1 *Kvantitativ självbestämning* — bestämning av det följande från det föregående. En illustration till detta kan vara successiva positioner hos en makro-kropp i fri rörelse som bestäms av position och hastighet vid varje givet tidsögonblick.

Kvantitativ självbestämning är en kategori av bestämning som karaktäriseras av kontinuerliga stadier av förändring som skiljer sig från varandra i någon kvantitativ mening.

2 *Kausal bestämning* — bestämning av en händelse genom en (extern) orsak. En kula som avlossas mot en fönsterruta och krossar glaset är en illustration.

3 *Interaktion* (funktionellt ömsesidigt beroende) — bestämning av det följande genom ömsesidig aktion. En illustration är banorna hos en dubbelstjärna som bestäms av de ömsesidiga gravitationskrafterna.

4 *Mekanisk bestämning* — bestämning av det följande från det föregående med tillägget av en extern orsak. Exempelvis krafter som påverkar

en kropp i rörelse, där rörelsen finns, innan krafterna som förändrar rörelsen appliceras.

5 *Statistisk bestämning* — bestämning som ett resultat av gemensam aktion av oberoende eller kvasi-oberoende enheter. Illustreras av tärningar som kastas; sannolikheten att med två tärningar kasta två sexor är i det långa loppet 1/36.

6 *Strukturell (eller holistisk) bestämning* — bestämning som delar av en helhet. En illustration är exempelvis en individs beteende som kan bestämmas av helheten och den övergripande strukturen hos en social grupp.

7 *Teleologisk bestämning* — bestämning av medlen via resultat eller mål. Standardisering införs på ett företag för att minska produktionskostnaderna. Målinriktade strukturer, funktioner eller beteenden behöver emellertid inte vara sådana att de medvetet planerats av någon, utan de kan vara systembestämda.

8 *Dialektisk bestämning* — bestämning av en hel process genom dess "inre" strävan eller resultatet av motsättningen mellan dess väsentligaste komponenter. Motsatta ekonomiska intressen hos sociala grupper, som bestämmer förändringar i hela den sociala strukturen, är en illustration av denna bestämning. Bunge kallar bestämningen också för kvalitativ självbestämning. Den skiljer sig från kvantitativ självbestämning genom att de förändringar den producerar inte bara är kvantitativa utan också kvalitativa.

Bunge menar således att man måste skilja mellan lagbundna bestämningar och kausala bestämningar i vetenskaplig metod. Man kan inte reducera lagbundenhet till kausalitet då det som vi sett också finns icke-kausala lagbundenheter och bestämningar.

Är historiska händelser unika?

Det har hävdats att socio-historiska händelser är unika och mänskliga processer är icke-kausala. Därför skulle vi inte heller kunna söka historiska lagbundenheter. Men, säger Bunge, existensen av historiska lagar behöver inte avfärdas bara för att historiska händelser är specifika, unika och singulära.

Det är uppenbart så att historiska händelser är unika, specifika och icke upprepas. Det intressanta är emellertid om denna unikhet (Einmaligkeit) är speciell för mänskliga processer eller om den inte gäller också för andra objekt och processer. Möjligen är unikheten mindre för processer på lägre nivåer än den socio/kulturella.

Bunge utgår från begreppet "particular event" i sin analys av problemet. Han hävdar att fullständig identitet — identitet i *alla* avseenden — sådan den definieras i logiken endast är en teoretisk konstruktion.

På det socio-historiska fältet liksom inom alla andra vetenskapliga fält

är en sådan definition en fiktion. *Endast* inom *matematiken* och *logiken* kan man operera med identiska objekt.

I ökande utsträckning — även inom fysiken — menar vetenskapen idag att det inte finns två bitar materia som har exakt samma struktur och som fungerar på exakt samma sätt. Varje fysiskt objekt, materiellt system, händelse eller process är *ett unikum i åtmistone ett avseende*. Med andra ord, varje företeelse eller fenomen har åtminstone en egen nivå vars karaktäristika skiljer sig från varje annan nivå.

Slutsatsen av detta är att ingen vetenskap kan hävda existensen av fullständig upprepning, upprepning i alla aspekter. Om man granskar mätmetoder kan man lätt inse att exakt identitet inte är en faktisk företeelse utan en konstruktion med en approximativ giltighet. Mätning av allra enklaste slag — mått eller vikt — ger sällan exakt samma resultat — förutsatt att vi använder oss av tillräckligt känsliga instrument. Sannolikheten för att upptäcka skillnader och olikheter ökar dessutom ju finare och mer raffinerade instrument vi använder.

Vi kan rimligen antaga att socio-historiska händelser är enormt mycket mer komplicerade än processer på lägre nivåer och att detta ger dem en större grad specifik individualitet. Det betyder dock icke att socio-historiska händelser är unika i alla avseenden. Det är inte möjligt att hävda att komplicerade processer är fullständigt icke-repetitiva (einmalig). Det vore som är hävda att det inte existerar arter därför att individerna inte är exakt lika.

På högre nivåer utmärks företeelser som tillhör en specifik nivå av att de är lika i åtminstone ett avseende. Det är just detta avseende som avgör deras nivåtillhörighet. Ju högre nivån är desto generellare är det kriterium som utmärker objekten. Å andra sidan kan vi tänka oss en uppdelning i subnivåer där till slut alla objekt befinner sig på en egen unik nivå, nämligen i just den mening som objektet är unikt i förhållande till andra objekt.

Historiska processer och lagbundenheter

På den socio-kulturella nivån skiljer Bunge mellan historiska lagar och universella lagar. Universella lagar känner vi ännu få av. Med universell lag avses en lag som reglerar förhållandena i alla typer av samhällsorganisationer under alla historiska epoker. Ett exempel på en sådan lag är lagen att materiella förhållanden (biologiska och ekonomiska) på lång sikt bestämmer över andliga och kulturella. Satsen "primum vivere, deinde philosphare" sammanfattar denna lag. Andra exempel på sådana lagar är lagen om att grundläggande förändringar i produktionssättet på lång sikt också kommer att förändra den sociala strukturen och lagen om att tillväxt förutsätter att produktionen är större än konsumtionen.

Historiska lagar däremot är huvudsakligen statistiska lagar, vilket innebär att de involverar samlingar/grupper/klasser av människor. För det andra är historiska lagar specifika i den betydelsen att varje social organisation utbildar egna lagar som gäller för den organisationen och under bestämda tidsepoker.

Historiska lagar — liksom för övrigt alla vetenskapliga lagar — *gäller endast för klasser av fakta*, inte för enskilda specifika fakta. De gäller inte i varje enskilt fall utan i en bestämd andel av fallen.

Klasser existerar endast i någon eller några bestämda avseenden. När vi klassificerar enskilda fakta så tar vi fasta på någon bestämd sida av objektet och bortser från andra sidor. Irrelevanta aspekter av ett objekt, en händelse eller en process måste i all klassbestämning utelämnas. Det vi gör är alltså att vi i en viss mening abstraherar från vissa sidor hos konkreta företeelser och därvid ger dem som klass ett generellt innehåll. Klasserna existerar endast i den mening som vi givit dem eller i de avseenden vi använt som bestämning.

Enskilda system, händelser eller processer har däremot en obegränsad mängd bestämningar. De kan höra till flera olika klasser beroende på vilken bestämning man klassificerar efter. Då lagbundenheter reglerar klasser av fakta följer också att enskilda fakta — tillhörande flera olika klasser — behöver flera olika lagbundenheter för att specificeras.

Varje faktum vi arbetar med bestäms av lagbundenheter men till skillnad från klasser som bestäms av enskilda lagar så bestäms enskilda fakta av en uppsättning lagar. Varje enskilt faktum passar in under och regleras av en uppsättning lagar. Varje enskild händelse eller process måste således förklaras i termer av flera lagar som reglerar förloppet. Klasser av händelser eller processer regleras och styrs av enskilda lagbundenheter.

> "Concrete, hence unique, objects, such as historical events, may be viewed as intersections of a large (perhaps infinite) number of laws."[18]

En viktig svårighet vid bestämmandet av historiska lagbundenheter är den låga frekvensen av observerade regelbundenheter i historiska händelser och processer. Bunge menar, att regelbundenheter väldigt sällan observeras direkt, vanligen måste de införas eller rekonstrueras. Anledningen är huvudsakligen att regelbundenheter inte svarar mot enskilda fakta, händelser eller processer utan mot de diskuterade klasserna av fakta. Vi måste därför använda oss av metoden att abstrahera i historiska och socio-ekonomiska sammanhang. Regelbundenheter — klasser — måste således antagas först och sedan testas. Vi bör alltså aktivt söka socio-historiska lagbundenheter. Det faktum att vi faktiskt har få historiska lagbundenheter skall inte tagas som tecken på att sådana inte existerar. Det förhållandet är snarare ett resultat av att vi inte tillräckligt aktivt sökt lagbundenheterna och naturligtvis också av att mänskliga processer och händelser är synnerligen komplicerade.

Slutsatsen av detta för vår egen forskning är följande. Användandet av vetenskapliga metoder i form av generalisering och klassificering och sökandet efter lagbundenheter är förenligt med analys av enskilda ekonomisk-historiska processer. Det är vidare förenligt med vetenskapliga krav att söka efter förklarande lagar eller att inordna historiska händelser och processer i större grupper och klasser. I den mån vi arbetar med enskilda socio-historiska företeelser måste vi dock förutsätta att företeel-

sen inte kan förklaras av en singulär lag utan att vi måste arbeta med en uppsättning lagar.

Icke-kausala lagbundenheter

Vi har tidigare i detta kapitel diskuterat bestämningar och visat att det finns bestämningar som är icke-kausala. Kausala bestämningar är endast en av flera tänkbara bestämningar. Med utgångspunkt i denna diskussion skall vi säga några ord om socio-historiska lagbundenheter.

Socio-historiska händelser är i eminent mening icke-kausala hävdar Bunge. De är på en och samma gång självbestämda (self-determined), d.v.s. bestämda av den inre strukturen i den sociala gruppen; dialektiska, vilket betyder att de är styrda och initierade av kampen mellan grupper och klasser; teleologiska, således bestämda av strävan — i de flesta fall medvetet — för att uppnå bestämda mål; statistiska, vilket innebär att de är det kollektiva resultatet av olika individuella aktioner, i huvudsak oberoende av varandra.

I en statistisk bestämning av klasser av socio-historiska händelser betraktas lagarna inte som återkommande fasta mönster utan snarare som trender, långsiktiga tendenser. Bunge menar, att statistiska lagbundenheter inte kan appliceras på enskilda individuella händelser. Statistiska lagbundenheter gäller för en stor del av fallen och håller för stora samlingar av händelser. De skall tolkas som kollektiva regelbundenheter.[19]

Lagbundenheter — statistiska, kausala eller andra — skall tolkas som vetenskapliga hypoteser med en approximativ giltighet. De kan appliceras på vetenskapliga områden i konkurrens med andra bestämningar och lagbundenheter.

Enskilda händelser — till skillnad från klasser av händelser — bestäms av och regleras av grupper av lagar.

Sammanfattning

Vi har i detta avsnitt diskuterat några av de begrepp som är centrala för vår analys av statsföretagandet. Syftet har varit att försöka skissa en metodologisk ram för sökandet efter förklaringar.

Vi har diskuterat förklaringsnivåer och försökt motivera valet av förklaringsnivå för objektet statlig företagsamhet. Vi har också diskuterat begreppen orsak och förklaring. Vi hävdar att förklaring inte behöver implicera strikt kausal-analys. Det finns också andra typer av bestämningar och förklaringar. Förklaringar och lagbundenheter kan vara av olika slag och också sökas — så snart vi har att göra med komplexa socio-ekonomiska fenomen — på olika nivåer.

Vi har också diskuterat klasser och försökt visa att lagbundenheter har en approximativ giltighet och gäller för klasser av fakta och händelser. Vi kommer ju själva att diskutera förstatligande i ett makro-perspektiv. Statsföretagandet ses som en generell företeelse, som en klass av objekt, snarare än en analys av varje enskilt förstatligande. Den typ av bestämningar vi söker relaterar sig också till de lagbundenheter som diskuterats.

Noter

1 Hypoteserna redovisas i kapitel II.

2 Mario Bunge, Scientific Research I. The Search for System samt Scientific Research II. The Search for Truth, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, New York 1967. Citatet från Bunge I, sid. 222.

3 Bunge I, sid. 228. "Factual hypotheses are surmises formulated to account for facts, whether experienced or not. Now a great many hypotheses can be conceived to cover a given set of data referring to a bunch of facts; that is, data, do not uniquely determine hypotheses."

På sid. 242. "In a sense the progress of knowledge consists in replacing observation concepts by transempirical concepts, and correspondingly experience or subjectcentered hypotheses by facts of object-centered hypotheses."

4 Observera att också data i princip är lika korrigerbara som hypoteser och alltså svarar mot definitionens andra krav. Men data refererar till faktiska erfarenheter och svär således mot definitionens första krav. Däremot ingår enskilda data i summerade erfarenheter, d.v.s. empiriska generaliseringar.

5 Bunge I, diskussionen bygger på sid. 228—229.

6 Vi föredrar att i fortsättningen använda oss av begreppen falsifiera och verifiera. Dessa skall inte tolkas i den absoluta meningen totalt falsifierad eller totalt verifierad (även om detta naturligtvis kan förekomma). Om vi har förstått Bunge riktigt avses endast att empiriska data i en viss utsträckning giltig- eller ogiltigförklarar en given hypotes. Samtidigt är empirisk testning den enda vägen att GIVA en sats ett faktiskt sanningsomdöme. "Empirical testability, then, is a means for ascertaining factual truth values — not for obtaining truth, because tests do not dictate hypotheses but rather the other way around, and because tests may be unfavourable or inconclusive." Bunge I, sid. 262.

7 Se framför allt K.R. Popper, Conjecturers and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge, London 1972.

8 Bunge I, sid. 266—270 "... for which favourable and unfavourable evidence can be conceived on the strength of what is known." Sid. 267.

9 "Accordingly we adopt a realistic viewpoint and require of every theoretical formula that it either (i) *entails* directly testable formulas or (ii) is *entailed* by formulas with testable succedents. If a formula is neither directly nor has empirically testable succedents yet is a theorem of an otherwise testable theory, we may regard that formula as *indirectly testable:* every evidence relevant to the assumptions that entail the formula may be regarded as an *indirect evidence* relevant to the formula." Bunge I, sid. 269.

10 Bunge I, sid. 270. Bunge ger vidare på sid. 237—250 en intressant klassificering av olika hypoteser. De avseenden efter vilka klassificeringen sker är form (syntaktisk), innehåll (referens och semantiskt) och empistemologiska utgångspunkter. Med hjälp av dessa kriterier indentifierar Bunge ett 25-tal arter av hypoteser.

11 Andra betydelser av begreppet nivå är både möjliga och förekommande. För en diskussion av andra begreppsdefinitioner se Mario Bunge, The Myth of Simplicity. Problems of Scientific Philosophy. Englewood Cliffs. N.J. 1963 samt Bunge, Method, Model, and Matter. Dordrecht- Holland, 1973. Vidare finns i det redan nämnda arbetet Scientific Research I och II några avsnitt om nivåer. Vi har i en otryckt PM "Förklaringsnivåer. Försök till begreppsbestämning och diskussion" (stencil, ekonomisk- historiska institutionen i Uppsala, december 1977) diskuterat olika nivåbegrepp och försökt exemplifiera från vår egen forskning.

12 Diskussionen i detta avsnitt bygger huvudsakligen på Mario Bunges arbeten, citerade i föregående not.

13 Se till exempel Fridrich Engels brev till C. Schmidt 1890, Block 1890 samt F. Mehring 1893 i Karl Marx och Fredrick Engels, Selected Correspondence, Moscow 1965. Se också Bo Gustafssons diskussion och sammanfattning av Engels historiska materialism i Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar. Ak. avh., Uppsala 1969.

14 Mario Bunge, Scientific Research II. Se sid. 325—327 där författaren diskuterar och exemplifierar olika typer av lagar bland annat intra- och inter-nivå-lagar.

15 Se exempelvis Evert Vedung som i Det rationella politiska samtalet, Uppsala 1978, diskuterar sådana problem. De överväganden som föregår politiska aktioner består — med ett rationalistiskt förklaringsperspektiv — av en preferenskalkyl, en sakkalkyl, en strategisk kalkyl samt en sammanvägningskalkyl där de av de handlande subjekten gjorda bedömningarna vägs samman och föranleder handling.

16 Diskussionen av dessa begrepp bygger på Mario Bunge, Causality. The Place of the Causal Principle in Modern Science, Cambridge, Mass., 1959, sid. 3—29 samt 262—281 samt Scientific Research I, sid. 295 f, 324 ff och 370—378, Scientific Research II, sid. 35, 39 och 90.

17 Sannolikhet uppfattas ibland som en tillämpning av kausalitetsprincipen.

18 Mario Bunge, Causality, sid. 270.

19 Möjligen kan detta också uttryckas på följande sätt: 1) Genomsnittet (trenden) bestäms av orsaker som i princip verkar på alla element i klassen eller snarare på klassen som helhet. 2) Avvikelserna bestäms av orsaker som verkar på enskilda element i klassen.

STATISTIK APPENDIX DIAGRAM A

DEN STATLIGA FÖRETAGSSEKTORNS ANDEL AV DE TOTALA FASTA INVESTERINGARNA OCH LANDETS UTVECKLINGSNIVÅ (I BNP PER CAPITA). US DOLLAR. 1968. SEMILOG.

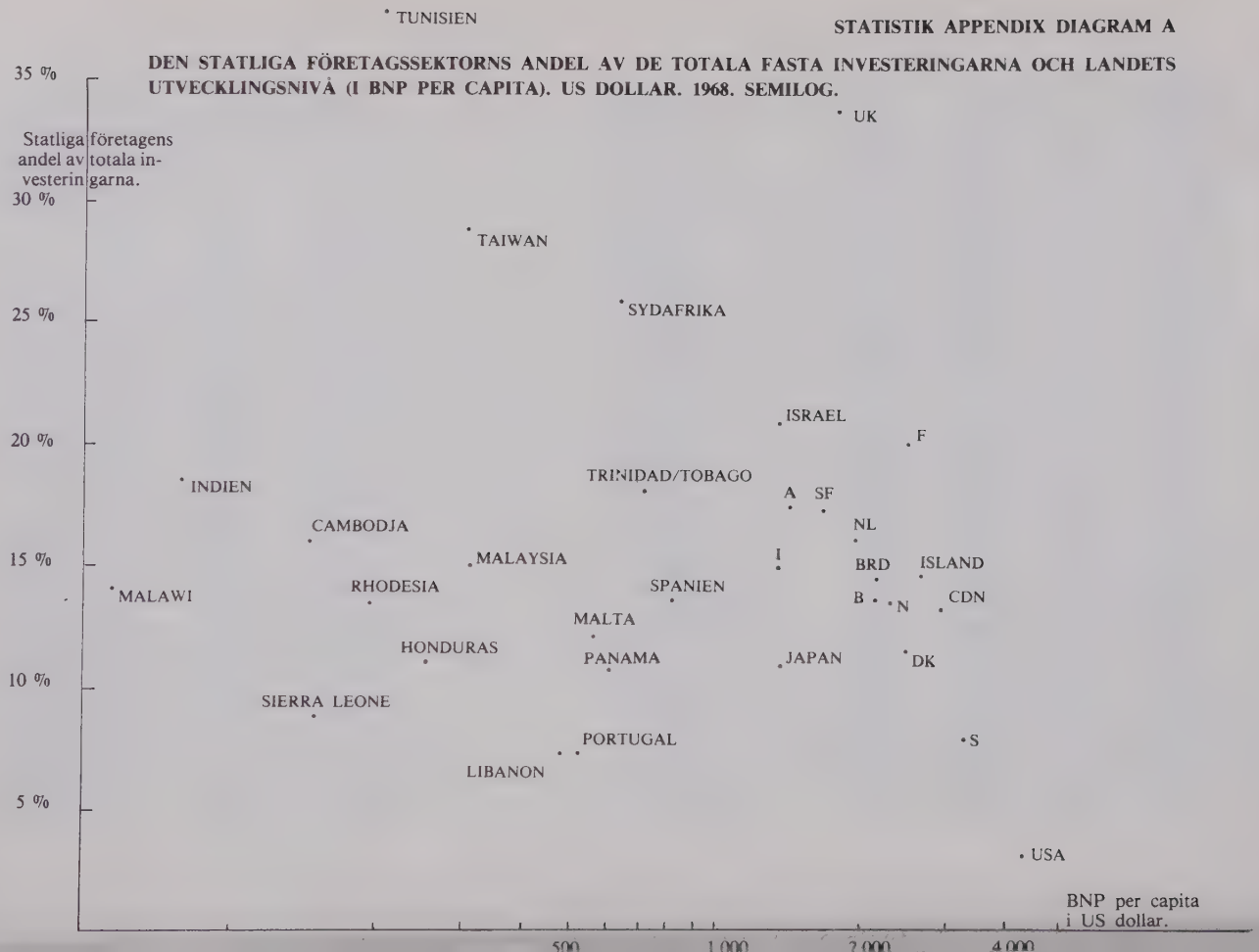

ATISTIK APPENDIX DIAGRAM B

EN STATLIGA FÖRETAGSSEKTORNS ANDEL AV DE TOTALA FASTA INVESTERINGARNA CH LANDETS UTVECKLINGSNIVÅ I BNP PER CAPITA. US DOLLAR. 1958. SEMILOG.

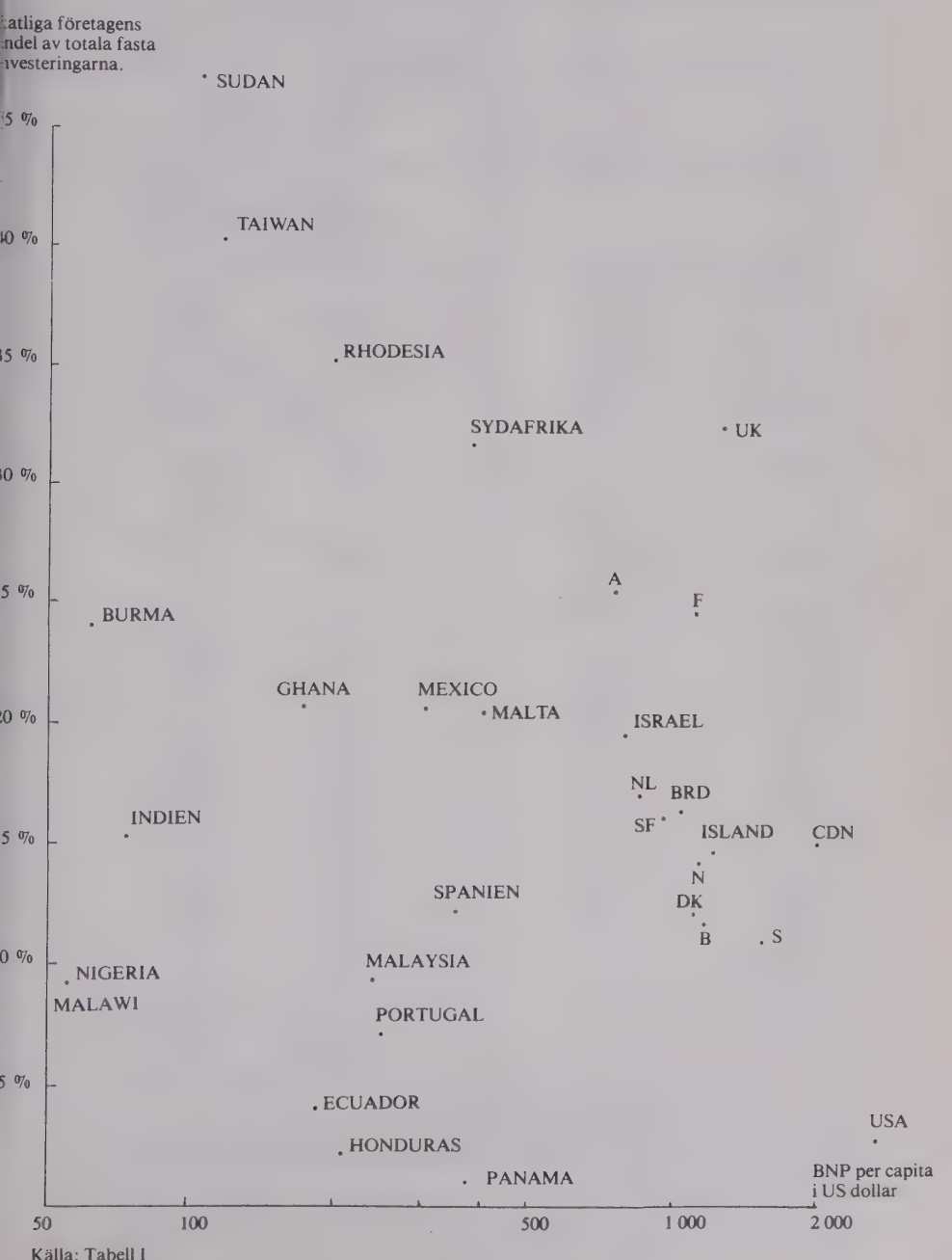

Källa: Tabell I

Statistik appendix I

Den statliga företagssektorns andel av landets totala fasta investeringar

Land	1958		1968	
	Andel	BNP/Capita	Andel	BNP/Capita
1 Belgien	11,7	1 155	13,5 (71)*	2 154
2 Danmark	12,2	1 101	11,2	2 545
3 Finland	16,1 (61)	926	16,9	1 708
4 Frankrike	24,9	1 107	19,8	2 537
5 Island	14,9	1 201	14,4 (67)	2 720 (67)
6 Italien		617	14,7 (69)*	1 418
7 Holland	17,2	845	15,8	1980
8 Norge	14,2	1 139	13,3	2 362
9 Portugal	7,2	246	7,2	529
10 Spanien	12,3	349	13,6 (67)	827 (67)
11 SVERIGE	11,0**	1 520	7,5**	3 315
12 Storbritannien	32,6	1 254	33,4	1 861
13 Västtyskland	16,7 (62)*	1 015	14,1 (71)*	2 206
14 Österrike	25,8	752	17,2 (67)	1 466 (67)
15 Canada	15,1	1 979	12,5	2 997
16 Japan		350	10,7	1 404
17 USA	2,5	2 602	3,0	4 379
18 Israel	19,6 (60)	790	20,6 (65)	1 400 (65)
19 Sydafrika	31,9	374	25,8	654
20 Burma	24,2 (56)	62		78
21 Kambodja		83	16,0 (66)	147 (66)
22 Taiwan	40,4	114	28,6	312
23 Ecuador	4,0	185		229
24 Ghana	20,9 (55)	169		238
25 Honduras	2,2	206	11,1	256
26 Indien	15,5 (60)	73	18,5	80 (67)
27 Libanon		242	7,2 (64)	493 (65)
28 Malawi	9,2	36	14,0	58
29 Malaysia	9,5 (60)	236	15,0 (66)	314 (66)
30 Malta	20,6	402	12,1	575
31 Mexico	20,7	302		566
32 Nigeria	9,3 (50)	55		76 (66)
33 Panama	1,0	370	10,7	609
34 Rhodesia	35,3	196	13,4	197
35 Sierra Leone		68	8,8	153
36 Sudan	47,2	103		109 (67)
37 Trinidad/Tobago		499	18,0 (66)	733 (66)
38 Tunisien		191	37,6 (67)	213 (67)

Källor: Yearbook of National Accounts Statistics, United Nations. BNP per capita är angivet i US-dollar till marknadspris.

* Uppgiften hämtad ur Die Entwicklung der Öffentlichen Wirtschaft im Europa der Neun, CEEP, Bryssel 1973 samt Public Enterprise in the European Economic Community, CEEP, Paris 1978.

** Uppgifterna för Sverige är hämtade ur Bo Gustafsson, Den offentliga sektorns expansion. Teori- och metodproblem, Uppsala 1977, sidan 118—119. Värdena enligt Yearbook är 1958 23,1 och 1968 25,9.

Statistik appendix I

Investeringsandel och utvecklingsnivå har korrelerats enligt formeln I = a + bD. I står för statsföretagssektorns andel av de totala fasta investeringarna och D för BNP per capita i US dollar.

Ekvationen	t-värden	R^2	Antal observationer
För OECD samt Israel. 1958.			
I = 19,4774 — 0,003205 D	—0,9628	0,0621	16
För OECD samt Israel men exklusive Storbritannien, Portugal och Spanien. 1958.			
I = 27,1123 — 0,0099 D		0,6241	13
För OECD samt Israel. 1968.			
I = 19,1388 — 0,002251 D	—1,3641	0,1042	18
För OECD samt Israel men exklusive Japan, Storbritannien, Spanien och Portugal. 1968.			
I = 24,9106 — 0,0046 D		0,6971	14
Övriga länder. 1958.			
I = 21,68 — 0,012 D		0,0098	15
Övriga länder. 1968.			
I = 15,59 + 0,002 D		0,0025	15

Statistik appendix II

Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna i landets ekonomi efter storlek och utvecklingsnivå 1958

STORLEK: Grupp A, BNP mindre än 25 miljarder dollar
Grupp B, BNP större än 25 miljarder dollar
UTVECKLINGSNIVÅ: Grupp I, BNP per capita mindre än 500 dollar
Grupp II, BNP per capita större än 500 dollar

Utvecklingsnivå	I	II
Storlek A	Portugal 7,2 % Spanien 12,3 % Sydafrika 31,9 % Burma 24,2 % Kambodja — Taiwan 40,4 % Ecuador 4,0 % Ghana 20,9 % Honduras 2,2 % Libanon — Malawi 9,2 % Malaysia 9,5 % (—60) Malta 20,6 % Mexico 20,7 % Nigeria 9,3 % (—50) Panama 1,0 % Nya Guinea — Rhodesia 35,3 % Sierra Leone 47,2 % Trinidad/Tobago — Tunisien — Medelvärde 18,5 %	Belgien 11,7 % Danmark 12,2 % Finland 16,1 % Island 14,9 % Holland 17,2 % Norge 14,2 % Sverige 11,0 % Österrike 25,8 % Israel 19,6 % (—60) Medelvärde 15,9 %
Storlek B	Japan — Indien 15,5 %	Storbritannien 32,6 % Västtyskland 16,7 % (—62) Kanada 15,1 % USA 2,5 % Frankrike 24,9 % Medelvärde 18,4 %

Källa: Yearbook of National Accounts Statistics samt OECD-statistiken.

Statistik appendix III

Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna i landets ekonomi efter storlek och utvecklingsnivå 1965

STORLEK: Grupp A, BNP mindre än 50 miljarder dollar
Grupp B, BNP större än 50 miljarder dollar
UTVECKLINGSNIVÅ: Grupp I, BNP per capita mindre än 1 000 dollar
Grupp II, BNP per capita större än 1 000 dollar

Utvecklingsnivå	I	II
Storlek A	Portugal 7,6 % Spanien 12,4 %	Island 9,9 % Danmark 11,3 % Norge 14,9 % Österrike 15,8 % Finland 18,3 % Holland 18,6 % Sverige 7,8 % Medelstorleken är 13,8 procent
Storlek B	Japan 12,2 %	USA 2,7 % Kanada 12,2 % Frankrike 20,1 % Storbritannien 31,3 % Medelstorleken är 19,5 procent och 23,7 med USA exkluderad

Källor: Yearbook of National Accounts Statistics samt OECD-statistiken.

Statistik appendix IV

Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna i landets ekonomi efter storlek och utvecklingsnivå 1968

STORLEK: Grupp A, BNP mindre än 50 miljarder dollar
Grupp B, BNP större än 50 miljarder dollar
UTVECKLINGSNIVÅ: Grupp I, BNP per capita mindre än 1 000 dollar
Grupp II, BNP per capita större än 1 000 dollar

Utvecklingsnivå	I	II
Storlek A	Portugal 7,2 % Spanien 13,6 % (67) Sydafrika 25,8 % Taiwan 28,6 % Honduras 11,1 % Malawi 14,0 % Malta 12,1 % Panama 10,7 % Rhodesia 13,4 % Sierra Leone 8,8 % Trinidad/Tobago 18,0 % (66) Tunisien 37,6 % Medelvärde 16,7 %	Belgien 13,5 % (-71) Danmark 11,2 % Finland 16,9 % Holland 15,8 % Norge 13,3 % Sverige 7,5 % Österrike 17,2 % (—67) Israel 20,6 % (—65) Medelvärde 14,5 %
Storlek B		Frankrike 19,8 % Italien 14,7 % Storbritannien 33,4 % Västtyskland 14,1 % Kanada 12,5 % Japan 10,7 % USA 3,0 % Medelvärde 15,5 %

Källa: Yearbook of National Accounts Statistics samt OECD-statistiken.

Statistik appendix V

Den statliga företagssektorns relativa storlek och den offentliga sektorns relativa storlek 1958

Land	Statliga företagens andel av de totala fasta investeringarna	Rang	Offentliga utgifternas andel av BNP
Österrike	25,8	11	32,1
Belgien	11,7	3	28,2
Kanada	15,1	6	29,1
Danmark	12,2	4	25,9
Finland	16,1	7	28,8
Frankrike	24,9	10	33,1
Västtyskland	16,7	8	32,7
Italien			28,8
Japan			
Nederländerna	17,2	9	36,4
Norge	14,2	5	30,4
Sverige	11,0	2	33,7
Storbritannien	32,6	12	32,2
USA	2,5	1	29,1
$I = -16{,}8905 + 1{,}0851G$	t-värde	R^2	N
	1,3943	0,1628	12

Källa: Tabell I samt för utgifternas andel OECD-statistiken. Uppgifterna över offentliga utgifter innefattar investeringar och transfereringar.

Statistik Appendix VI

Den statliga företagssektorns relativa storlek och den offentliga sektorns relativa storlek 1968

Land	Statliga företagens andel av de totala fasta investeringarna	Rang	Offentliga utgifternas andel av BNP
Österrike	17,2	12	36,8
Belgien	13,5	7	36,2
Kanada	12,5	5	33,2
Danmark	11,2	4	36,2
Finland	16,9	11	34,1
Frankrike	19,8	13	37,6
Västtyskland	14,1	8	36,5
Italien	14,7	9	34,7
Japan	10,7	3	19,1
Holland	15,8	10	42,6
Norge	13,3	6	37,9
Sverige	7,5	2	41,8
Storbritannien	33,4	14	39,0
USA	3,0	1	32,1
$I = 2{,}0538 + 0{,}3512G$	t-värde	R^2	N
	1,0311	0,0814	14

Källa: Tabell I samt för utgifternas andel OECD-statistiken. Uppgifterna över offentliga utgifter innefattar investeringar och transfereringar.

Statistik appendix VII

Den statliga företagssektorns relativa storlek och landets utlandsberoende 1958

Land	Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna	Exportandel av BNP
USA	2,5	5,1
Portugal	7,2	18,2
Sverige	11,0	24,6
Belgien	11,7	33,9
Danmark	12,2	34,1
Spanien	12,3	5,6
Norge	14,2	41,4
Island	14,9	23,5
Kanada	15,1	19,2
Finland	16,1 (61)	22,7
Västtyskland	16,7 (62)	23,4
Holland	17,2	50,4
Italien		13,1
Frankrike	24,9	13,4
Österrike	25,8	23,4
Storbritannien	32,6	23,9

I = 13,3075 + 0,0947X	t- värde 0,5607	R^2 0,0236	N 15

Källa: National Accounts of OECD countries 1950—1968. Exportandelen uträknad som export av varor och tjänster som andel av BNP till marknadspris.

Statistik appendix VIII

Den statliga företagssektorns relativa storlek och landets utlandsberoende 1968

Land	Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna	Exportandel av BNP
USA	3,0	5,7
Portugal	7,2	25,3
Sverige	7,5	23,2
Japan	10,7	10,8
Danmark	11,2	28,9
Kanada	12,5	24,8
Norge	13,3	43,9
Belgien	13,5 (71)	40,6
Spanien	13,6 (67)	13,3
Island	14,4 (67)	35,4
Holland	15,8	45,9
Finland	16,9	25,0
Österrike	17,2 (67)	26,5
Italien	14,7	19,6
Västtyskland	14,1	23,8
Frankrike	19,8	14,2
Storbritannien	33,4	23,2

$I = 11{,}7156 + 0{,}0922X$	t- värde	R^2	N
	0,6318	0,0259	17

Källa: National Accounts of OECD countries 1950—1968. Exportandelen uträknad som export av varor och tjänster som andel av BNP till marknadspris.

Statistik appendix IX

BNP i miljon dollar

Land	1958	1968
Belgien	10 454	20 716
Danmark	4 970	12 394
Finland	4 036	8 009
Frankrike	49 567	126 623
Island	202	—
Italien	30 277	74 786
Holland	9 455	25 229
Norge	4 012	9 021
Portugal	2 143	5 009
Spanien	10 389	25 200
Sverige	11 260	26 250
Storbritannien	64 784	102 875
Västtyskland	55 119	132 700
Österrike	5 257	11 350
Kanada	33 889	62 254
Japan	32 005	141 882
USA	454 965	480 774
Israel	1 577	4 007
Sydafrika	6 392	14 176
Burma	1 325	2 057
Kambodja	429	—
Taiwan	1 119	4 199
Ecuador	758	618
Ghana	1 087	1 995
Honduras	358	618
Indien	29 798	—
Libanon	485	—
Malawi	121	247
Malaysia	1 800	—
Malta	129	183
Mexico	10 176	26 744
Nigeria	2 770	—
Panama	371	836
Nya Guinea	258	—
Rhodesia	708	975
Sierra Leone	148	379
Sudan	1 148	—
Trinidad/Tobago	393	748
Tunisien	709	1 048

Källa: Yearbook of National Accounts Statistics 1969, Vol. II.

Korrelation mellan BNP och andelen av statliga företagens investeringar.

OECD samt Israel. 1958.	t- värde	R^2	N
I = 17,0029 — 0,000025S	—1,5389	0,1447	16
OECD samt Israel. 1968.			
I = 15,7121 — 0,000017S	—1,2311	0,0918	17

Den statliga företagssektorns andel av de totala fasta investeringarna har korrelerats som en funktion av utvecklingsnivå (BNP per capita), ekonomins storlek (BNP) och utlandsberoende (exportandel av BNP). 1968. I = f (D, S, X)

I = 16,6248 — 0,00168 — 0,0000043 + 0,0518

t- värden	R^2	N
—0,6359	0,1066	16
—0,1580		
0,2317		

Statistik appendix X

Statsföretagande och storföretagsandel

Land	Statsföretagssektorns andel av de totala fasta investeringarna	Procent av arbetskraften i företag med mer än 1 000 anställda
USA	3,0	59,6
Västtyskland	14,1	36,9
Japan	10,7	32,7
Frankrike	19,8	32,1
Belgien	13,5	28,5
Holland	15,8	24,4
Italien	14,7	21,9
Portugal	7,2	7,6

Källa: F. Pryor, a.a., sidan 185 samt appendix.

	t- värde	R^2	N
I = 15,8873 — 0,1161C	—0,8465	0,1067	8

Statistik appendix XI

Den statliga företagssektorns andel av total fast kapitalbildning i OECD-staterna samt Israel och U-länder 1950—1973

Källor

Källorna till data i följande tabeller är Yearbook of National Accounts Statistics, 1957. United Nations, New York 1958; Yearbook of National Accounts Statistics 1961. United Nations. New York 1962; Yearbook of National Accounts Statistics 1969, Volume I, Individual Country Data, United Nations, New York 1970; Yearbook of National Accounts Statistics 1974, Volume I—II, Individual Country Data, United Nations, New York 1975.

Då inget annat sägs i tabellerna, eller när uppgifter för ett givet land saknas i någon volym, har de aktuella volymerna använts för följande tidsperioder.

Åren 1950—1955 Yearbook of National Accounts Statistics 1957
Åren 1956—1960 Yearbook of National Accounts Statistics 1961
Åren 1961—1965 Yearbook of National Accounts Statistics 1969
Åren 1966—1973 Yearbook of National Accounts Statistics 1974

I 1957 års upplaga av den använda publikationen finns 70 länder representerade och för 13 av dessa finns de data vi behöver anförda. I 1961 års upplaga är motsvarande antal 98 respektive 17, i 1969 års upplaga som är den mest omfattande 120 respektive 31 samt slutligen i 1974 års upplaga 122 respektive 14.

De tabeller vi använt i de anförda publikationerna behandlar sammansättningen av den fasta inhemska kapitalbildningen. I de allra flesta fall — då inget annat anförs — handlar det om den fasta kapitalbildningen. I 1974 års upplaga av Yearbook har vi endast uppgifter för bruttokapitalbildning. Skillnaden mellan fast kapitalbildning och bruttokapitalbildning är lagerförändringar.

Definitioner av i tabellerna förekommande begrepp

Yearbook of National Accounts Statistics 1957, United Nations, New York 1958. Sidan viii definieras public enterprises samt public corporations och government enterprises. Sidan ix definieras gross fixed capital formation.

Yearbook of National Accounts Statistics 1961, United Nations, New York 1962. Sidan xiii definieras gross fixed capital formation. Definitionen av public enterprises samt public corporation och government enterprises är densamma som i 1957 års upplaga.

Yearbook of National Accounts Statistics 1969, Volume I, Individual

Country Data, United Nations, New York 1970. Sidan xii—xiii definieras public enterprises, public corporations och government enterprises. Sidan xvii och xxiii definieras gross domestic fixed capital formation. Den tabell som används i denna volym liksom i föregående volymer är "Composition of gross domestic capital formation."

Yearbook of National Accounts Statistics 1974, Volume I—II, Individual Country Data, United Nations, New York 1975. Volym I sidan xxiii definieras "gross capital formation" som "the sum of gross fixed capital formation and increase in stocks." Den tabell som används är "Distribution of capital flows. Gross capital formation." I denna volym används begreppet "public corporate and quasicorporate enterprises" som definieras på följande sätt: "The distinction between public and private is based on whether the ownership and/or control of an enterprise rests in the public authorities or private parties." Sidan xi.

Skillnaden mellan uppgifterna i Yearbook 1974 och övriga volymer är således dels att uppgifterna avser bruttokapitalbildning och dels definieras statsföretagen annorlunda. I de få fall vi använt uppgifter ur Yearbook 1974 har serierna länkats samman med 'överlappning'. Det framgår därvid att skillnaderna med tidigare volymer är små.

OECD-stater samt Israel

Bruttokapitalbildning i Australien 1960 — 1973

Miljoner a. dollar löpande priser. Nuvarande SNA
Samtliga uppgifter ur Yearbook 1974

	1960	1963	1964	1965	1966	1967
Bruttokapitalbildning	4 151	4 641	5 838	5 819	6 368	6 662
därav						
a. public corporations	686	813	995	1 104	1 161	1 276
b. government enterprises						
a + b i procent av bruttokapitalbildning	16,5	17,5	17,0	19,0	18,2	19,2
c. total offentlig kapitalbildning	1 261	1 599	1 880	2 078	2 182	2 358
a + b i procent av c.	54	50	52	53	53	54

	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Bruttokapitalbildning	7 929	8 388	9 102	9 457	9 625	13 522
därav						
a. public corporations	1 344	1 481	1 573	1 713	1 686	1 954
b. government enterprises						
a + b i procent av bruttokapitalbildning	17,0	17,7	17,3	18,1	17,5	14,5
c. total offentlig kapitalbildning	2 534	2 749	2 986	3 271	3 416	3 944
a + b i procent av c.	53	53	52	52	49	49

Fast kapitalbildning i Belgien 1954 — 1960

Tusen miljoner franc löpande priser

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	72,3	74,7	86,4	95,2	89,6	98,5	106,5
därav							
a. public corporations b. government enterprises	8,5	9,1	9,5	9,2	10,5	11,0	10,0
a + b i procent av total fast kapitalbildning	11,8	12,2	11,0	9,7	11,7	11,2	9,4
c. total offentlig fast kapitalbildning	15,2	17,3	19,2	19,2	19,5	21,4	20,7
a + b i procent av c.	55	52	49	47	53	51	48

Fast kapitalbildning i Danmark 1950 — 1968

Miljoner kronor (danska) löpande priser

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Total fast kapitalbildning	3 600	4 055	4 465	4 830	5 185	4 885	4 839	5 358	5 767	7 035
därav										
a. public corporations	510	545	560	565	550	525	560	625	705	790
b. government enterprises										
a + b i procent av total fast kapitalbildning	14,2	13,4	12,5	11,7	10,6	10,7	11,6	11,7	12,2	11,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	800	890	940	1 035	1 125	1 105	1 230	1 305	1 445	1 555
a + b i procent av c.	63	61	59	54	48	47	45	47	48	50

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	7 961	9 375	10 663	10 830	13 667	15 117	16 280	18 220	19 048
därav									
a. public corporations	371	424	472	616	821	834	846	949	1 064
b. government enterprises	489	546	593	664	764	871	964	1 016	1 071
a + b i procent av total fast kapitalbildning	10,8	10,3	10	11,8	11,6	11,3	11,1	10,8	11,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	1 616	1 851	2 057	2 222	2 706	3 044	3 244	3 654	4 023
a + b i procent av c.	53	52	51	57	58	56	55	53	53

Fast kapitalbildning i Finland 1961 — 1968
Miljoner mark löpande priser

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	4 932	5 159	5 269	5 757	6 705	7 142	7 298	7 851
därav								
a. public corporations	397	387	448	440	627	677	556	610
b. government enterprises	398	477	484	519	597	617	680	719
a + b i procent av total fast kapitalbildning	16,1	16,7	17,7	16,7	18,3	18,1	16,9	16,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	1 619	1 764	2 005	2 226	2 694	2 801	2 852	3 151
a + b i procent av c.	49	48	46	43	45	46	43	42

Fast kapitalbildning i Frankrike 1958 — 1968
Tusen miljoner franc löpande priser

	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	47,0	61,0	70,7	79,9	91,6	108,6	119,7	133,0	144,1	155,6
därav										
a. public corporations b. government enterprises	11,7	14,0	14,9	16,6	18,9	22,0	24,0	26,5	28,1	30,8
a + b i procent av total fast kapitalbildning	24,9	23,0	21,1	20,8	20,6	20,3	20,1	19,9	19,5	19,8
c. total offentlig fast kapitalbildning	17,0	21,9	23,2	26,8	31,0	36,3	39,9	45,1	49,3	53,0
a + b i procent av c.	68	68	64	61	60	60	60	58	56	58

Fast kapitalbildning i Holland 1954 — 1968

Miljoner guilders löpande priser

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	5 679	6 798	8 119	9 044	8 060	9 100	10 100
därav							
a. public corporations	401	480	464	625	490	450	470
b. government enterprises	695	671	767	1 010	894	940	1 030
a + b i procent av total fast kapitalbildning	19,3	16,9	15,2	18,1	17,2	15,3	14,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	2 082	2 235	2 476	3 131	2 779	2 980	3 250
a + b i procent av c.	52	51	49	52	49	46	46

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	10 911	11 611	12 383	15 480	16 984	19 345	21 530	24 240
därav								
a. public corporations	540	590	690	1 160	1 330	1 540	1 310	1 370
b. government enterprises	910	940	1 040	1 520	1 830	2 220	2 450	2 460
a + b i procent av total fast kapitalbildning	13,3	13,2	14,0	17,3	18,6	19,4	17,5	15,8
c. total offentlig fast kapitalbildning	3 397	3 694	4 213	4 673	6 396	7 327	6 830	8 580
a + b i procent av c.	42	41	41	35	49	51	40	44

Bruttokapitalbildning i Holland 1968 — 1973

Miljoner guilders löpande priser

	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Bruttokapitalbildning	24 587	27 328	32 362	35 200	36 720	42 520
därav						
a. public corporations	3 881	4 109	4 461	5 190	5 180	5 370
b. government enterprises						
a + b i procent av bruttokapitalbildning	15,8	15,0	13,8	14,7	14,1	12,6
c. total offentlig kapitalbildning	8 588	9 056	9 929	11 580	11 470	11 870
a + b i procent av c.	45	45	44	44	45	45

Fast kapitalbildning i Island 1954 — 1967

Miljoner kronor löpande priser

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	831	1 058	1 377	1 566	1 645	1 880	2 400
därav							
a. public corporations	85	86	131	172	245	256	247
b. government enterprises							
a + b i procent av total fast kapitalbildning	10,2	8,1	9,5	11,0	14,9	13,6	10,3
c. total offentlig fast kapitalbildning	174	199	300	366	443	483	569
a + b i procent av c.	48	43	43	46	55	53	43

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Total fast kapitalbildning	2 535	2 963	3 853	4 494	4 426	5 159	5 853
därav							
a. public corporations	291	319	433	424	439	538	840
b. government enterprises							
a + b i procent av total fast kapitalbildning	11,5	10,8	11,2	9,4	9,9	10,4	14,4
c. total offentlig fast kapitalbildning	744	862	991	1 124	1 229	1 437	1 830
a + b i procent av c.	39	37	43	37	35	37	45

Fast kapitalbildning i Israel 1952 — 1965

Miljoner pund löpande priser

	1952	1953	1954	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Total fast kapital-bildning	286,9	320,2	395,8	1 125	1 476	1 971	2 204	2 748	2 934
därav									
a. public corporations	37,8	57,9	92,8	169	248	397	348	418	384
b. government enterprises				52	61	104	109	193	221
a + b i procent av total fast kapitalbildning	13,2	18,1	23,4	19,6	20,9	25,4	20,7	22,2	20,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	40,7	60,9	99,2	351	451	678	687	893	950
a + b i procent av c.	92	95	93	62	68	73	66	68	63

Bruttokapitalbildning i Japan 1963 — 1973

Tusen miljoner yen löpande priser. Äldre SNA
Samtliga uppgifter ur Yearbook 1974.

	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Bruttokapitalbildning	8 759	10 486	10 543	12 375	16 243	19 610
därav						
a. public corporations	912	1 011	1 281	1 543	1 940	2 090
b. government enterprises						
a + b i procent av bruttokapitalbildning	10,4	9,6	12,2	12,5	11,9	10,7
c. total offentlig kapitalbildning	2 153	2 443	2 874	3 466	3 958	4 510
a + b i procent av c.	42	41	44	44	49	46

	1969	1970	1971	1972	1973
Bruttokapitalbildning	22 553	27 833	29 082	32 848	44 346
därav					
a. public corporations	2 009	2 056	2 377	3 125	3 646
b. government enterprises					
a + b i procent av bruttokapitalbildning	8,9	7,4	8,2	9,5	8,2
c. total offentlig kapitalbildning	4 875	5 386	6 645	8 066	9 900
a + b i procent av c.	41	38	35	38	36

Fast kapitalbildning i Kanada 1950 — 1968

Miljoner dollar löpande priser

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Total fast kapitalbildning	3 787	4 452	5 015	5 610	5 497	6 219
därav						
a. public corporations						
b. government enterprises	383	455	533	607	602	565
a + b i procent av total fast kapitalbildning	10,1	10,2	10,6	10,8	11,0	9,1
c. total offentlig fast kapitalbildning	954	1 097	1 292	1 377	1 433	1 509
a + b i procent av c.	40	41	41	44	42	37

	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	7 847	8 586	8 292	8 316	8 107
därav					
a. public corporations					
b. government enterprises	948	1 212	1 253	996	895
a + b i procent av total fast kapitalbildning	12,1	14,1	15,1	12,0	11,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	2 021	2 463	2 570	2 418	2 390
a + b i procent av c.	46	49	48	41	37

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	8 089	8 645	9 367	10 918	12 843	15 057	15 297	15 663
därav								
a. public corporations								
b. government enterprises	888	875	1 016	1 222	1 572	1 995	2 011	1 955
a + b i procent av total fast kapitalbildning	11,0	10,1	10,8	11,2	12,2	13,2	13,1	12,5
c. total offentlig fast kapitalbildning	2 342	2 560	2 792	3 037	3 764	4 559	4 699	4 865
a + b i procent av c.	37	34	36	40	41	43	42	40

Fast kapitalbildning i Norge 1953 — 1968

Miljoner kroner löpande priser

	1953	1955	1958	1960	1961	1962
Total fast kapital-bildning	6 294	7 365	9 298	9 298	10 539	11 242
därav						
a. public corporations	1 027	905	1 321	1 419	1 470	1 741
b. government enterprises						
a + b i procent av total fast kapitalbildning	16,3	12,3	14,2	15,3	13,9	15,5
c. total offentlig fast kapitalbildning	1 657	1 690	2 335	2 582	2 662	3 156
a + b i procent av c.	51	53	56	54	55	55

	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	12 321	12 797	14 423	15 944	18 534	17 174
därav						
a. public corporations	2 065	2 037	2 156	2 226	2 355	2 292
b. government enterprises						
a + b i procent av total fast kapitalbildning	16,8	15,9	14,9	14,0	12,7	13,3
c. total offentlig fast kapitalbildning	3 771	3 997	4 225	4 503	5 055	5 230
a + b i procent av c.	54	51	51	49	46	43

Fast kapitalbildning i Portugal 1953 — 1965

Tusen miljoner escudos löpande priser

	1953	1955	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Total fast kapitalbildning	6,8	7,2	9,7	12,5	13,5	13,8	16,0	16,6	18,5
därav									
a. public corporations									
b. government enterprises	0,3	0,4	0,7	0,7	0,8	1,0	1,1	1,2	1,4
a + b i procent av total fast kapitalbildning	4,4	5,6	7,2	5,6	5,9	7,2	6,9	7,2	7,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	1,2	1,4	2,1	2,2	2,4	2,9	3,8	3,9	3,9
a + b i procent av c.	25	28	33	31	33	34	28	30	35

Bruttokapitalbildning i Portugal 1966 — 1973

Tusen miljoner escudor löpande priser. Äldre SNA

	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Bruttokapitalbildning	20,6	26,1	—	—	—	—	—	—
därav								
a. public corporations			24,5	28,0	30,7	37,7	46,7	54,9
b. government enterprises	1,9	1,6	1,8	2,1	2,6	3,0	4,4	5,0
a + b i procent av bruttokapitalbildning	9,2	6,1	7,3	7,5	8,5	8,0	9,4	9,1
c. total offentlig kapitalbildning	5,4	5,1	5,6	5,7	7,1	8,1	10,3	10,9
a + b i procent av c.	35	31	32	36	36	37	42	45

Fast kapitalbildning i Spanien 1955 — 1967

Tusen miljoner pesetas löpande priser

	1955	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Total fast kapital-bildning	73,8	121,5	120,6	144,0	170,0	203,0	244,8	294,7	334,8	346,9
därav										
a. public corporations	8,8	14,9	16,1	18,8	19,6	25,8	28,4	36,6	40,2	47,3
b. government enterprises										
a + b i procent av total fast kapitalbildning	11,9	12,3	13,3	13,1	11,5	12,7	11,6	12,4	12,0	13,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	16,8	31,7	34,1	42,6	37,6	48,8	59,7	73,1	85,9	97,3
a + b i procent av c.	52	47	47	44	52	52	47	50	46	48

Fast kapitalbildning i Storbritannien 1950 — 1968

Miljoner pund löpande priser

	1950	1951	1952	1954	1955	
Total fast kapitalbildning	1 702	1 893	2 114	2 367	2 550	2 855
därav						
a. public corporations	288	359	409	481	522	562
b. government enterprises	372	430	531	584	522	475
a + b i procent av total fast kapitalbildning	38,8	41,7	44,5	45,0	40,9	36,3
c. total offentlig fast kapitalbildning	822	992	1 165	1 308	1 288	1 299
a + b i procent av c.	80	79	80	81	81	79

	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Total fast kapitalbildning	3 104	3 379	3 495	3 725	4 103	4 619	4 731
därav							
a. public corporations	592	659	694	757	799	905	933
b. government enterprises	492	494	443	447	455	414	436
a + b i procent av total fast kapitalbildning	34,9	34,1	32,5	32,3	30,6	28,6	28,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	1 379	1 474	1 474	1 574	1 660	—	—
a + b i procent av c.	78	78	77	76	75	—	—

	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	4 916	5 854	6 303	6 707	7 262	7 798
därav						
a. public corporations	1 024	1 187	1 293	1 455	1 662	1 639
b. government enterprises	471	619	680	817	927	963
a + b i procent av total fast kapitalbildning	30,4	30,9	31,3	33,9	35,7	33,4
c. total offentlig fast kapitalbildning	—	—	—	—	—	—
a + b i procent av c.	—	—	—	—	—	—

Fast kapitalbildning i Sverige 1950 — 1968

Miljoner kronor löpande priser

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Total fast kapitalbildning	5 323	6 386	7 224	8 025	8 598	8 902	9 829	10 577	11 590	12 912
därav										
a. public corporations	1 182	1 438	1 959	2 129	2 187	2 141	817	905	973	1 114
b. government enterprises							1 519	1 606	1 700	1 949
a + b i procent av total fast kapitalbildning	22,2	22,5	27,1	26,5	25,4	24,1	23,8	23,7	23,1	23,7
c. total offentlig fast kapitalbildning	1 791	2 247	3 034	3 423	3 535	3 612	3 883	4 334	4 587	5 387
a + b i procent av c.	65	63	64	62	61	59	60	57	58	56

Miljarder kronor 1961—1968

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	13 915	16,8	18,3	20,3	22,8	25,1	27,8	30,3	31,3
därav									
a. public corporations	1 171	1,2	1,6	1,6	1,9	2,7	2,8	3,4	3,5
b. government enterprises	1 902	2,9	3,1	3,4	4,0	3,9	4,1	4,4	4,6
a + b i procent av total fast kapitalbildning	22,1	24,4	25,7	24,6	25,9	26,3	24,8	25,7	25,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	5 372	6,2	7,1	8,1	9,5	10,7	11,5	13,2	14,2
a + b i procent av c.	57	66	66	61	62	61	60	59	57

Fast kapitalbildning i USA 1950 — 1968

Miljoner dollar löpande priser

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Total fast kapitalbildning	50 432	54 381	55 137	58 761	59 847	66 415	73 763	76 981	72 367	80 526
därav										
a. public corporations b. government enterprises	844	988	983	1 083	1 171	1 318	1 659	1 737	1 838	2 010
a + b i procent av total fast kapitalbildning	1,7	1,8	1,8	1,8	2,0	2,0	2,2	2,3	2,5	2,5
c. total offentlig fast kapitalbildning	6 564	7 872	8 298	8 690	9 551	10 042	11 057	12 419	13 775	14 382
a + b i procent av c.	12	12	11	12	12	13	15	13	13	13

Miljarder dollar 1961—1968

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	82 409	85,7	94,0	99,5	108,0	120,0	130,3	133,9	146,2
därav									
a. public corporations b. government enterprises	2 136	2,2	2,2	2,4	2,9	3,2	3,1	3,3	4,4
a + b i procent av total fast kapitalbildning	2,6	2,6	2,3	2,4	2,7	2,7	2,4	2,5	3,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	14 218	16,1	16,9	18,2	19,8	21,5	23,6	25,2	27,5
a + b i procent av c.	15	13	13	13	14	14	13	13	16

Fast kapitalbildning i Österrike 1953 — 1968

Tusen miljoner schilling löpande priser

	1953	1955	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Total fast kapital-bildning	14,3	24,5	29,8	38,3	43,9	46,1	49,6	54,9	62,0	68,5	69,8
därav											
a. public corporations	2,2	3,3	5,1	5,7	5,8	6,5	6,5	5,5	5,6	7,0	7,4
b. government enterprises	1,7	2,8	2,6	2,9	2,8	3,1	4,0	4,4	4,2	3,8	4,6
a + b i procent av total fast kapitalbildning	27,3	24,9	25,8	22,5	19,6	20,8	21,2	18,0	15,8	15,8	17,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	8,5	10,1	13,1	15,5	16,5	17,9	19,7	21,5	21,6	23,5	26,6
a + b i procent av c.	65	60	58	55	52	53	53	50	45	45	45

U-länder

Fast kapitalbildning i Burma 1950 — 1956

Miljoner kyats löpande priser.

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Total fast kapitalbildning	330	431	610	652	833	906	952
därav							
a. public corporations	31	44	50	69	182	240	230
b. government enterprises							
a + b i procent av total fast kapitalbildning	9,4	10,2	8,2	10,6	21,8	26,5	24,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	91	133	226	—	435	562	481
a + b i procent av c.	34,1	33	22	26	41	42	47

Fast kapitalbildning i Ecuador 1950 — 1959

Miljoner sucres löpande priser.

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Total fast kapitalbildning	617	855	810	1 002	1 382	1 471	1 560	1 561	1 516	1 734
därav										
a. public corporations	40	31	56	51	54	63	71	66	60	122
b. government enterprises										
a + b i procent av total fast kapitalbildning	6,5	3,6	6,9	5,1	3,9	4,3	4,6	4,2	4,0	7,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	197	253	280	349	460	637	583	564	567	737
a + b i procent av c.	20	12	20	14	11	9	12	11	10	16

Fast kapitalbildning i Ghana 1950 — 1955

Miljoner pund löpande priser.

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Total fast kapitalbildning	15,7	19,9	25,7	28,8	31,7	35,4
därav						
a. public corporations	2,2	3,8	4,4	4,8	7,2	7,4
b. government enterprises						
a + b i procent av total fast kapitalbildning	14,0	19,1	17,1	16,7	22,7	20,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	6,7	10,2	15,2	16,2	21,2	22,1
a + b i procent av c.	32	37	28	29	33	33

Fast kapitalbildning i Honduras 1950 — 1968

Miljoner lempiras löpande priser.

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Total fast kapitalbildning	48,8	62,2	83,2	95,0	73,3	82,8	83,6	94,1	92,0
därav									
a. public corporations									
b. government enterprises	1,3	2,2	2,7	2,2	1,6	1,4	1,7	1,5	2,0
a + b i procent av total fast kapitalbildning	2,7	3,5	3,3	2,3	2,2	1,7	2,0	1,6	2,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	7,2	9,4	16,0	19,1	17,3	14,4	18,9	19,7	16,9
a + b i procent av c.	18	23	16	11	9	9	8	7	11

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	95,7	87,1	112,8	127,4	131,4	145,5	168,4	197,5	217,9
därav									
á. public corporations									
b. government enterprises	4,6	7,8	19,7	20,1	9,5	10,1	11,2	18,7	24,2
a + b i procent av total fast kapitalbildning	4,8	9,0	17,5	15,8	7,2	6,9	6,7	9,5	11,1
c. total offentlig fast kapitalbildning	20,2	19,3	32,6	31,5	23,8	23,9	27,2	40,2	48,3
a + b i procent av c.	22	40	60	63	39	42	41	46	50

Bruttokapitalbildning i Indien 1960 — 1972

Tusen miljoner rupier löpande priser. Nuvarande SNA.

	1960	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Bruttokapitalbildning.	25,8	35,3	40,7	44,3	53,7	55,8	58,5	65,4	71,7	73,7	80,6
därav											
a. public corporations	4,0	6,4	7,4	9,6	10,3	10,8	10,8	10,1	13,9	15,1	13,7
b. government enterprises											
a + b i procent av bruttokapitalbildning	15,5	18,1	18,2	21,7	19,2	19,4	18,5	15,4	19,4	20,5	17,0
c. total offentlig kapitalbildning	11,4	16,8	19,5	22,2	21,3	23,3	21,7	22,6	28,1	32,5	36,1
a + b i procent av c.	35	38	37	43	48	46	49	44	49	46	37

Fast kapitalbildning i Kambodja 1962 — 1966

Tusen miljoner riels löpande priser.

	1962	1963	1964	1965	1966
Total fast kapitalbildning	3,9	4,3	3,6	3,6	5,0
därav					
a. public corporations	0,2	0,2	—	0,4	0,8
b. government enterprises	—	—	0,2	—	—
a + b i procent av total fast kapitalbildning	5,1	4,7	5,6	11,1	16,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	1,7	1,9	1,7	1,4	2,1
a + b i procent av c.	11	10	11	28	38

Fast kapitalbildning i Libanon 1964

Miljoner libanesiska pund löpande priser.

	1964
Total fast kapital-bildning	697
därav	
a. public corporations	50
b. government enterprises	
a + b i procent av total fast kapitalbildning	7,2
c. total offentlig fast kapitalbildning	184
a + b i procent av c.	27

Fast kapitalbildning i Malawi 1955 — 1968

Miljoner malawiska pund löpande priser.

	1955	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	4,6	6,5	7,0	8,3	5,5	6,9	6,0	8,9	13,8	11,4	17,9
därav											
a. public corporations	0,2	0,5	1,1	1,4	0,4	0,3					
b. government enterprises	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	1,4	2,2	1,8	2,2	2,5
a + b i procent av total fast kapitalbildning	6,5	9,2	17,4	18,1	9,1	5,8	23,3	24,7	13,0	19,3	14,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	2,7	4,3	4,3	6,2	4,0	4,8	4,0	6,7	8,0	6,9	8,3
a + b i procent av c.	11	13	27	24	12	8	35	32	22	31	30

Fast kapitalbildning i Malaysia 1960 — 1966

Miljoner malaysiska dollar löpande priser.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Total fast kapital-bildning	755	906	1 130	1 194	1 226	1 311	1 357
därav							
a. public corporations	48	67	103	90	92	111	140
b. government enterprises	24	45	64	63	77	86	63
a + b i procent av total fast kapitalbildning	9,5	12,4	14,8	12,8	13,8	15,0	15,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	188	324	500	484	467	526	507
a + b i procent av c.	38	34	33	31	36	37	40

Fast kapitalbildning i Malta 1955 — 1968

Miljoner pund löpande priser.

	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Total fast kapital-bildning	6,0	7,4	8,9	10,7	9,3	10,2	9,6
därav							
a. public corporations b. government enterprises	0,8	1,4	1,9	2,2	0,9	0,7	0,8
a + b i procent av total fast kapitalbildning	13,3	18,9	21,3	20,6	9,7	6,9	8,3
c. total offentlig fast kapitalbildning	2,7	3,8	4,6	4,6	3,2	4,3	3,3
a + b i procent av c.	29	36	41	47	28	16	24

	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	9,8	11,3	11,3	11,8	13,1	15,5	19,9
därav							
a. public corporations							
b. government enterprises	0,9	0,4	1,3	2,2	1,8	1,7	2,4
a + b i procent av total	9,2	3,5	11,5	18,6	13,2	11,0	12,1
s							
fast kapitalbildning							
c. total offentlig fast kapitalbildning	2,7	2,7	3,1	4,0	4,3	4,1	5,5
a + b i procent av c.	33	14	41	53	41	41	43

Fast kapitalbildning i Mexico 1952 — 1960

Miljoner pesos löpande priser.

	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	8 166	7 540	9 428	11 829	13 720	15 057	17 346	17 816	21 051
därav									
a. public corporations	1 746	1 554	2 105	2 090	2 488	2 567	3 595	3 673	5 604
b. government enterprises									
a + b i procent av total fast kapitalbildning	21,4	20,6	22,3	17,7	18,1	17,0	20,7	20,6	26,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	3 434	2 940	4 028	4 229	4 660	4 933	6 576	6 872	8 772
a + b i procent av c.	50	52	52	49	53	52	54	53	63

Fast kapitalbildning i Nigeria 1950

Miljoner pund löpande priser.

	1950
Total fast kapitalbildning	36,6
därav	
a. public corporations	3,4
b. government enterprises	—
a + b i procent av total fast kapitalbildning	9,3
c. total offentlig fast kapitalbildning	13,2
a + b i procent av c.	25

Fast kapitalbildning i Panama 1955 — 1965

Miljoner balboas löpande priser.

	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Total fast kapitalbildning	37,1	48,1	54,6	55,1	60,1	71,9	80,4	85,4	96,6	87,8	100,1
därav											
a. public corporations	1,3	1,2	-0,8	0,4	1,8	1,8	8,2	13,2	12,2	12,5	M8,1
b. government enterprises							—	—	0,1	—	—
a + b i procent av total fast kapitalbildning	3,5	2,5	-1,5	0,7	3,0	2,5	10,2	15,5	12,7	14,2	8,1
c. total offentlig fast kapitalbildning	9,3	14,3	4,4	8,0	13,8	10,6	21,7	24,2	26,9	25,4	22,1
a + b i procent av c.	13	8	—	5	13	16	37	54	45	49	36

Bruttokapitalbildning i Panama 1965 — 1972

Miljoner balboas löpande priser. Äldre SNA.

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Bruttokapitalbildning.	115,8	157,2	168,4	191,9	222,7	275,9	322,0	407,5
därav								
a. public corporations	8,9	9,6	13,6	19,1	10,0	13,2	28,7	88,4
b. government enterprises bruttokapitalbildning	7,7	6,1	8,1	10,0	4,5	4,8	8,9	21,7
c. total offentlig kapitalbildning	23,2	20,0	29,2	36,1	45,4	67,5	69,7	154,3
a + b i procent av c.	38	48	46	52	22	19	41	57

Bruttokapitalbildning i Papua Nya Guinea 1965 — 1971

Miljoner australiska dollar löpande priser. Nuvarande SNA.
Samtliga uppgifter ur Yearbook 1974

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Bruttokapitalbildning.	73,6	82,7	90,1	98,1	187,8	291,6	250,2
därav							
a. public corporations	4,6	7,4	5,3	6,6	9,6	17,5	17,8
b. government enterprises							
a + b i procent av bruttokapitalbildning	6,3	8,9	5,9	6,7	5,1	6,0	7,1
c. total offentlig kapitalbildning	32,1	34,8	37,2	38,5	48,0	47,7	70,3
a + b i procent av c.	14	21	14	17	20	36	25

Fast kapitalbildning i Rhodesia och Nyasaland (federation) 1954 — 1960

Miljoner pund, löpande priser.

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapitalbildning	94,8	108,6	135,6	147,3	140,6	128,7	120,4
därav							
a. public corporations	14,8	14,9	17,2	24,4	29,2	23,1	16,6
b. government enterprises	8,7	9,2	9,5	12,0	12,6	10,9	11,2
a + b i procent av total fast kapitalbildning	24,8	22,2	19,7	24,7	29,7	26,4	23,1
c. total offentlig fast kapitalbildning	41,3	43,9	49,0	62,8	66,0	57,2	55,5
a + b i procent av c.	56	54	54	57	63	59	50

Fast kapitalbildning i Sierra Leone 1963 — 1968

Miljoner leones löpande priser.

	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	24,6	31,8	38,9	34,8	36,6	42,0
därav						
a. public corporations	0,3	3,0	6,0	2,9	1,0	3,7
b. government enterprises	0,6	0,1	—	0,9	—	—
a + b i procent av total fast kapitalbildning	3,7	9,7	15,4	10,9	2,7	8,8
c. total offentlig fast kapitalbildning	8,3	9,8	12,5	12,8	6,4	7,6
a + b i procent av c.	10	31	48	29	15	48

Fast kapitalbildning i Sudan 1955 — 1962

Miljoner sudanesiska pund löpande priser.

	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Total fast kapital-bildning	21,2	24,9	39,5	36,0	38,3	46,2	62,8	68,6
därav								
a. public corporations	4,7	3,9	7,2	9,0	8,1	10,6	13,8	13,5
b. government enterprises	2,1	4,3	8,7	8,0	7,5	8,3	15,4	23,4
a + b i procent av total fast kapitalbildning	32,1	32,9	40,3	47,2	40,7	40,9	46,5	53,8
c. total offentlig fast kapitalbildning	11,4	12,5	21,3	22,9	22,9	26,0	40,1	51,1
a + b i procent av c.	59	65	74	74	68	72	72	72

Fast kapitalbildning i Sydafrika 1954 — 1968

Miljoner rand löpande priser.

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Total fast kapital-bildning	891	862	883	961	1 077	1 037	1 075
därav							
a. public corporations	77	56	53	55	72	80	63
b. government enterprises	145	141	172	208	272	202	207
a + b i procent av total fast kapitalbildning	24,9	22,9	20,5	27,4	31,9	27,2	25,1
c. total offentlig fast kapitalbildning	315	303	346	396	486	440	447
a + b i procent av c.	70	65	65	66	70	64	60

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	1 094	1 080	1 301	1 608	1 966	2 119	2 280	2 361
därav								
a. public corporations	62	78	120	125	150	196	250	247
b. government enterprises	184	168	209	233	324	301	311	362
a + b i procent av total fast kapitalbildning	22,5	22,8	25,3	22,3	24,1	23,5	24,6	25,8
c. total offentlig fast kapitalbildning	438	452	563	512	844	916	791	1 103
a + b i procent av c.	56	54	58	46	56	54	45	55

Bruttokapitalbildning i Sydafrika 1968 — 1973

Miljoner rand löpande priser.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Bruttokapitalbildning.	2 388	3 015	3 617	4 187	3 876	4 871
därav						
a. public corporations	690	724	962	1 109	1 374	1 520
b. government enterprises						
a + b i procent av bruttokapitalbildning	28.9	24,0	26,6	26,5	35,4	31,2
c. total offentlig kapitalbildning	1 082	1 216	1 524	1 786	2 154	2 258
a + b i procent av c.	63	59	63	37	63	57

Fast kapitalbildning i Sydrhodesia 1955 — 1968

Miljoner rhodesiska pund löpande priser.

	1955	1958	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapitalbildning	61,9	84,4	67,1	63,9	48,9	45,8	43,1	47,4	39,8	51,0	68,9
därav											
a. public corporations	10.9	19,8	10,4	9,2	7,6	5,3	7,2	3,7	5,7	7,8	6,1
b. government enterprises	4,4	10,0	6,6	7,4	5,0	3,5	1,2	3,8	2,7	2,2	3,1
a + b i procent av total fast kapitalbildning	24,7	35,3	25,4	26,0	27,8	19,2	19,5	15,8	21,1	19,6	13,4
c. total offentlig fast kapitalbildning	26,2	45,5	34,9	34,6	26,0	19,4	16,1	16,6	18,1	20,1	20,1
a + b i procent av c.	58	65	48	47	48	45	51	45	46	49	45

Fast kapitalbildning i Taiwan 1951 — 1968

Miljoner N.T. dollar löpande priser.

	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Total fast kapital-bildning	1 308	2 018	2 539	2 737	3 487	4 007	5 044	6 381	8 478
därav									
a. public corporations									
b. government enterprises	332	532	761	635	1 201	1 581	2 011	2 578	2 793
a + b i procent av total fast kapitalbildning	25,4	26,4	30,0	23,2	34,4	39,5	39,9	40,4	32,9
c. total offentlig fast kapitalbildning	558	911	1 140	1 139	1 731	2 230	2 955	3 850	4 745
a + b i procent av c.	59	58	66	55	69	70	68	66	58

Miljarder N.T. dollar

	1960	1961	1952	1953	1964	1965	1966	1967	1968
Total fast kapital-bildning	10 598	11,3	11,6	13,3	14,9	19,1	24,0	30,2	37,1
därav									
a. public corporations									
b. government enterprises	2 937	4,0	3,9	4,2	3,6	4,0	5,9	8,1	10,6
a + b i procent av total fast kapitalbildning	27,7	35,4	33,6	31,6	24,2	20,9	24,6	26,8	28,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	5 163	5,6	5,5	6,0	5,8	6,4	8,7	11,5	14,6
a + b i procent av c.	56	71	70	70	62	62	67	70	72

Fast kapitalbildning i Trinidad och Tobago 1963 — 1966

Miljoner T.T.-dollar.

	1963	1964	1965	1966
Total fast kapital-bildning	275,8	274,3	325,6	292,6
därav				
a. public corporations	—	—	—	—
b. government enterprises	69,5	71,8	67,1	52,8
a + b i procent av total fast kapitalbildning	25,2	26,2	20,6	18,0
c. total offentlig fast kapitalbildning	—	—	—	—
a + b i procent av c.	—	—	—	—

Fast kapitalbildning i Tunisien 1960 — 1967

Miljoner dinarer löpande priser.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Total fast kapital-bildning	59,5	68,3	76,1	88,6	105,2	132,3	128,9	126,8
därav								
a. public corporations b. government enterprises	5,2	15,2	19,0	26,8	37,4	60,4	55,5	47,7
a + b i procent av total fast kapitalbildning	8,7	22,3	25,0	30,2	35,6	45,7	43,1	37,6
c. total offentlig fast kapitalbildning	35,0	42,9	53,6	64,3	79,0	107,9	103,7	93,8
a + b i procent av c.	14	35	35	41	47	55	53	50

Statistik appendix XII

Frekvenstabell över statsföretagens storlek i Europa år 1976

Antal företag i respektive grupp.

Storlek efter antalet anställda	Belgien	Tyskland	Frankrike	Italien	Holland	Storbritannien
0—100	19	102	11	21	4	0
101—500			17	43	5	1
501—1 000	4	70	12	37	0	0
1 001—5 000	7	103	25	74	3	1
5 001—10 000	4	15	5	23	2	2
10 001—100 000	3	14	19	23	4	8
100 001— — —	0	5	3	4	0	4

Källa: CEEP, Public Enterprise in the European Economic Community. Review 1978, Paris, sidorna 5—244.

Statistik appendix XIII

Metodkommentar till tabell 7 kapitel V

Vi har inte använt källornas totalsiffror för olika företagskategorier då dubbelräkningar och andra skillnader år för år gör att jämförbarheten över tiden är dålig.

Ett exempel på dubbelräkning är att Postbankens personal räknats in både som del av kreditinstitutionernas och Postverkets anställda varefter dessa summerats och givit för höga totalsiffror.

Vi har i stället summerat företag för företag under de olika företagskategorierna och därvid gjort vissa justeringar för att göra totalserien jämförbar över tiden. I följande punkter redogörs för dessa olikheter och justeringar:

1. För åren 1950, 1955, 1960, 1961 och 1962 är siffrorna genomsnittet anställda per år. I de flesta fall har företag som tillkommit under året räknats först året efter. Samtidigt avspeglar sig ökningar i befintliga företag redan samma år. Det betyder således att ökningar i antalet anställda dels speglar förändringar i sysselsättningen under året plus tillkomna företag året innan.

2. Vissa företag har brutet räkenskapsår. I sådana fall har antalet anställda räknats för det räkenskapsår som *börjar* det aktuella året.

3. SAS som ägs av ABA till 3/7 har räknats som statligt företag trots att staten bara äger hälften av aktierna i ABA. SAS har berett problem i så måtto att antalet sysselsatta i företaget inte kunnat räknas som helhet.

För åren 1950 till 1962 ingår 3/7 av företagets anställda i statistiken över antalet anställda. Därefter för åren 1963, 1964 och 1965 anger statistiken antalet i Sverige anställda. För senare år anges endast totala antalet anställda i företaget. Vi har därför för att öka jämförbarheten schablonmässigt för åren efter 1965 fört 30 procent av SAS totala antal anställda till statsföretagssektorn. Bakgrunden är att 1963, 1964 och 1965 utgjorde antalet anställda i Sverige 30 procent av SAS totala antal anställda i genomsnitt.

4. År 1966 sker en omläggning av redovisningen av antalet anställda i affärsverken. För år 1965 och tidigare har affärsverken redovisats INKLUSIVE sina dotterföretag och efter 1965 redovisas affärsverken EXKLUSIVE dotterbolagen som istället inkluderats i den övriga aktiebolagssektorn. Men omläggningen betyder också — vilket framgår av tabellen som visar hur siffrorna skulle sett ut 1965 med den nya redovisningsmetoden — att totalsiffrorna inte är direkt jämförbara. Framförallt är det SJ:s större dotterföretag ASG, GDG, SLAB och Trafikrestauranger som förts till aktiebolagssektorn. Vidare har ytterligare ett antal dotterbolag från SJ och Vattenfallsverket exkluderats från affärsverken. År 1969 sker ytterligare en mindre omförning av dotterföretag från Televerket och Domänverket.

5. Postbanken som räknats in under Postverket hade 1964 5 130 anställda, 1965 5 320, 1966 5 513, 1967 5 267, 1968 4 661, 1969 4 543, 1970 4 650, 1971 4 886, 1972 4 754, 1973 4 717, och från och med sammanslagningen av Kreditbanken och delar av Postbankens rörelse till PK-banken 1975 1 991 anställda. PK-banken har förts till kreditinstituten.

6. Från och med den 22 december 1969 startar Statsföretag AB sin verksamhet. Från början förs 22 av statens aktiebolag till förvaltningsbolaget. Totalsiffran i vår tabell inkluderar dels de anställda i förvaltningsbolaget, dels de anställda i förvaltningsbolagets dotterföretag. Från och med 1970 innefattas i gruppen "övriga aktiebolag" således de resterande aktiebolagen samt affärsverkens dotterföretag.

Statistik appendix XIV

Kommentar till tabell 2 sidan 46

Svårigheterna att finna helt jämförbara data gäller också sysselsättningsuppgifterna. De uppgifter som anförs i tabellen är huvudsakligen hämtade från den statistik som publiceras av CEEP. Public Enterprise in the European Economic Community, Paris 1978, sidorna A4—A164.

I internationella arbeten förekommer olika och ofta överdrivna uppgifter över statsföretagssektorns sysselsättningsandel. I Pryor, a.a., anförs till exempel data för Finland och Österrike som anger statsföretagens andel av den totala aktiva befolkningen till 25 respektive 27 pro-

cent! I en bilaga till statsföretagsutredningen (SOU 1978:85), State Business. Public Enterprise Experience in the EEC, Ds I 1979:1, anges den italienska statsföretagssektorn till 15 procent.

Vanligen orsakas skillnaderna mellan olika uppgifter av att sektorn avgränsats på olika sätt och på att man har olika jämförelsebas utan att det anges. Samma problem gäller vår tabell även om vi försökt öka jämförbarheten på olika sätt. Nedan anges vilka data som är direkt jämförbara och vilka som är något för höga respektive för låga.

Belgien: andel anställda av landets totala sysselsättning.

Danmark: andel anställda av landets arbetande befolkning.

Finland: uppgiften hämtad från SOU 1978:85, sidan 177. Uppgiften avser statsföretagens andel av landets totala sysselsättning.

Frankrike: uppgiften avser statsföretagens andel av totala antalet anställda exklusive jordbruket. Uppgiften är således för hög.

Holland: andel anställda av totala antalet anställda.

Irland: andel sysselsatta av totala sysselsättningen.

Italien: andel sysselsatta av totala sysselsättningen i landet. Uppgifter för total sysselsättning har hämtats från Yearbook of Labour Statistics 1978, International Labour Office, Geneva. Den låga siffran för Italien beror på att statsföretagen är verksamma i industrisektorn och att Italien fortfarande har en betydande del av befolkningen verksam i jordbruket. År 1971 utgjorde andelen sysselsatta i jordbruket ca 15 procent av den totala sysselsättningen.

Luxemburg: andelen av anställd arbetskraft i hela ekonomin.

Norge: uppgiften hämtad från SOU 1978:85, sidan 181. Uppgiften avser andel av landets totala sysselsättning.

Spanien: andel anställda av arbetskraften i hela ekonomin exklusive jordbruket. Uppgiften är således något för hög.

Storbritannien: uppgiften avser nationalized industries andel av sysselsättningen i hela ekonomin. De flesta bolag som ägs helt eller delvis av regeringen samt de bolag som är dotterbolag till NEB (National Enterprise Board) är inte medräknade. Däremot är vissa "housing corporations" och "passenger transport executives" inräknade. NEB sysselsatte 1976 (inklusive British Leyland) 282 000 personer. British National Oil Corporation som bildades 1976 är inte inräknad. De förändringar som inträffade 1977 med bildandet av två nya public corporations, British Shipbuilders och British Aerospace Ltd är inte medräknade.

Uppgiften för Storbritannien är således för låg och bör justeras upp med ett par procentenheter.

Sverige: uppgiften avser statsföretagens andel av den totala sysselsättningen. Uppgiften är hämtad från kapital V sidan 20.

Västtyskland: andel anställda av totala ekonomins anställda (wage and salary earners)

Österrike: uppgiften avser andel av den totala förvärvsarbetande befolkningen. Däremot är lokala och regionala företag inkluderat i uppgiften som således är för hög jämfört med övriga data i tabellen.

Statistik appendix XV

Seriernas jämförbarhet påverkas naturligtvis av om de lokala företagen är inkluderade och i så fall i vilken omfattning det skett.

I Economic Survey of Europe in 1959, sidan 29 definieras public enterprise:

> "The term 'public enterprise' is generally taken to refer to any economic or business undertaking owned to the extent of 50 per cent or more by central or local government; it includes both undertakings directly administered by government department, and undertakings such as public corporations and jointstock companies in which the government is a majority shareholder."
>
> I Economic Survey är således lokala företag inkluderade i definitionen. I nedanstående tabell jämförs uppgifter över den fasta kapitalbildning hämtade dels från Economic Survey och dels från Yearbook of National Accounts Statistics för motsvarande år.

	Andel av fasta investeringar i Economic Survey of Europe	*Andel av totala fasta kapitalbildningen i Yearbook of National Accounts Statistics*
Österrike	27	25,8 (1958)
Sverige	15	23,7
Holland	13	18,1 (15,2 året innan)
Storbritannien	32	34.1
Norge	14	14,2 (1958)
Frankrike	25	24,9 (1958)
Finland	9	16,1 (1961)
Italien	27	. .
Danmark	12	11,7
Belgien	10	9,7

Skillnaderna är små utom för Sverige, Finland och Holland. I samtliga fall anger Yearbook högre andel. För Sverige ligger den anförda uppgiften i Economic Survey närmare uppgiften för de statliga företagen 11,1 procent. (Kapitel V, sidan 9.) Det skulle tyda på att Economic Survey som i definitionen inkluderat lokala företag inte gjort det i statistiken, medan Yearbook uppenbarligen gjort det för Sverige. (Se Gustafsson, a.a. sidorna 116—120)

I CEEP:s statistiska material ingår i allmänhet inte lokala och regionala företag. I nedanstående tabell jämförs uppgifterna för kapitalbildningen ur Yearbook med CEEP:s statistik för de år och länder som kunnat jämföras. Uppgifterna avser absoluta tal.

CEEP:s statistik		*Fast kapitalbildning enligt Yearbook*		
Belgien, investeringar				
1963	14,0	10,0	(1960) Tusen milj.	Bel.fr.
Danmark, nyinvesteringar				
1968	2 320	2 135	Milj.	D.kr.
Frankrike, bruttoanläggningsinvesteringar				
1959	13,8	14,0	(1960) Tusen milj.	Fr.fr.
1968	30,0	30,8	(1960) Tusen milj.	Fr.fr.
Holland, investeringar				
1963	2 025	1 730	Milj.	Gulden
Holland, bruttoinvesteringar				
1966	3 740	3 760	Milj.	Gulden
1967	3 760	3 760	”	
1968	3 830	3 830	”	
1969	3 830	4 109	”	
1970	4 450	4 461	”	
1971	4 880	5 190	”	
Storbritannien, bruttoanläggningsinvesteringar				
1962	933	933	Milj.	£. Uppgiften i Yearbook
1966	1 453	1 455	”	avser endast
1970	1 613	1 664	”	public corporations
1971	1 859	1 962	”	

Skillnaderna mellan de olika uppgifterna är i de flesta fall små. För Holland och Belgien 1963 är skillnaden 15 respektive 29 procent men i båda fallen är uppgifterna i Yearbook mindre. De exempel som anförts är endast ett fåtal och i dessa fall torde inte lokala företag vara inkluderade i Yearbooks kapitalbildningsdata. Om de finns med i statistiken måste de vara så små att de inte påverkar totalsiffrorna märkbart. Vi har endast fem exempel och ett fåtal år varför några definitiva slutsatser knappast kan motiveras.

Vi gör dock på denna grund sannolikhetsantagandet att lokala företag inte inkluderats i Yearbooks kapitalbildningsdata (och således heller inte i de ovan anförda data ur Economic Survey of Europe, trots definitionen i arbetet) eller om de verkligen finns med är insignifikanta och således inte påverkar totaluppgifterna på ett sätt som förrycker analysen.

Samtidigt måste vi dock varna för att det i några fall kan vara så att lokala företag finns med och påverkar totaluppgifterna. Så var till exempel fallet ifråga om Sveriges uppgifter. Tolkningen bör således hållas försiktig och om något land kraftigt avviker från den allmänna bilden

kan det vara på sin plats att varna för att en lokal företagssektor kan ha inkluderats.

I analysen hämtar vi data för Sverige ur den svenska nationalräkenskapsstatistiken. Motivet är dels att den kan antagas vara tillförlitligare och dels att vi använder den statistiken i det svenska kapitlet. Vidare innehåller den statistiken med säkerhet endast uppgifter för den statliga företagssektorn. Med de antaganden vi gjort är en sådan serie relevantare att jämföra med andra länder än den svenska serien i Yearbook.

Ifråga om tidsserieanalys på det statistiska materialet i Yearbook så utgör den diskuterade osäkerheten ett mindre problem då vi kan förutsätta att behandlingen av de lokala företagen varit lika i varje land över tiden.

Käll- och litteraturförteckning

Källor:

C.E.E.P.
Economic Survey of Europe, UN
Riksdagens protokoll jämte bihang
SCB, Statistiska Meddelanden
Statens Offentliga utredningar (SOU)
Statliga företag
Statsföretag AB. Årsredovisning
Sveriges Offentliga Statistik (SOS)
Yearbook of Labour Statistics, ILO, Geneva
Yearbook of National Accounts Statistics, UN

Litteratur:

Albinsson, G., m.fl., Blandekonomi på villovägar. SNS. Uddevalla 1972
Albinsson, G., m.fl., Strukturproblem, SNS, Stockholm 1968
Allen, Kevin & Reid, Graham L., Nationalized Industries. 1970
Alvfors, Karl-Gösta, Järnvägsförstatligandet. Svensk järnvägspolitik under 1930-talet. Svenska Järnvägsklubbens skriftserie nr 21. Eksjö 1977
Andersson, G., Johansson, E., Dalenius, T., Efterfrågeanalys av postverkets trafikvolym, Göteborg 1965
Attman, A./Kuuse, J./Olsson, U., Pionjärtid, kamp om koncessioner, kris, 1876—1932. L M Eriksson 100 år, Band I
Baumol, W.J., Welfare Economics and the Theory of the State. London 1967
Bergström, V., Den ekonomiska politiken i Sverige och dess verkningar. Uppsala 1969
Bain, J.S., International Differences in Industrial Structure, Yale University Press, 1966

Betänkande av 1948-års Revisionsutredning om riksdagens revisorers och statens sakrevisions granskningsrätt rörande statskontrollerade aktiebolag, stencil, Stockholm 1948

Boston-rapporten. En ram för svensk industripolitik — En rapport avlämnad av The Boston Consulting Group, Uddevalla 1978

Bunge, M., Causality. The Place of the Causal Principle in Modern Science. Cambridge, Mass., 1959

Bunge, M., Method, Model, and Matter, Dordrecht-Holland 1973

Bunge, M., The Myth of Simplicity. Problems of Scientific Philosophy. Englewood Cliffs, N.J. 1963

Bunge, M., Scientific Research I. The Search for System. Berlin, Heidelberg, New York 1967

Bunge, M., Scientific Research II. The Search for Truth. Berlin, Heidelberg, New York 1967

CEEP. Centre européen de l'entreprise publique. Les entreprises publiques dans la Communauté Economique Européene. Paris 1967

CEEP. Die Entwicklung der öffentlichen Wirtschaft im Europe der Neun. Bryssel 1973

CEEP. Public Enterprise in the European Economic Community. Review 1978. Paris

Chenot, B., Les Entreprises nationalisées. Paris 1972

Chester, N., The Nationalization of British Industry 1945—51. HMSO, London 1975

Coombes, David, State Enterprise. Business or Politics? London 1971

De Geer, Gerhard, Norrbottens Järnverk. Dess tillkomst och första verksamhetsår. Halmstad 1967

Dewhurst, J.F./Coppock, J.O./Lamartine Yates, P., Europe's Needs and Resources. Trends and Prospects in Eighteen Countries. New York 1961

Dillard, D., Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia. Lund 1969

Economic Survey of Europe in 1959. UN, Genève 1960

Einaudi, Mario, Nationalization of Industry in Western Europe. Recent Literature and Debates. The American Political Science Review, Vol. XLIV, March 1950

Ekström, J., Varvsindustrins problem. Efterfrågan — konkurrens — framtidsutsikter. Med bedömning av den svenska varvsindustrins utvecklingsförutsättningar av Ragnar Bentzel, John Ekström, Lars Nabseth. IUI, Stockholm 1970

The Finance of Public Enterprises in Countries of the European Community. Report by a Working Group of the European Centre of Public Enterprises (CEEP). London 1978

Fliegler, C., Multinational Public Enterprises. International Bank for Reconstruction and Development. Washington 1967

Forsman, A./Rodriguez, E./Waara, L./Wickman, K., The Expansion of the Public Sector in Sweden in the Postwar Period, i Bo Gustafsson, Ed., Post-Industrial Society, London 1979

Friedmann, W. & Garner, J.F. (Ed.), Government Enterprise. A Comparative Study. London 1970
Friedmann, W., (Ed.), The Public Corporation. A Comparative Symposium. 1954
Feldt, K.O., Näringspolitik och ekonomisk utjämning i Eriksson, L.E., m.fl., Välståndsklyftor och standardhöjning, Halmstad 1969
Förteckning över statliga utredningar 1904—1945. Utgiven av Riksdagsbiblioteket. Norrköping 1953.
Gendarme, René, L'Entreprise française de la nationalisation industrielle et ses enseignements economiques. Paris 1950
Glenworth, G., Public Enterprises in Developing Countries, i Journal of Administration Overseas, 12, 1973:3
Gustafsson, B., Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar. Ak. avh. Uppsala 1969
Gustafsson, B., Den offentliga sektorns expansion. Teori och metodproblem. Uppsala 1977
Hanson, A.H., (utg.), Nationalization A Book of Readings. London 1963
Hanson, A.H., Parliament and Public Ownership. London 1961
Hanson, A.H., (Ed.) Public Enterprise. A study of Its Organization and Management in Various Countries. Bryssel 1955
Hanson, A.H., Public Enterprise and Economic Development, London 1961
Heckscher, Eli F., Industrialismen. Den ekonomiska utvecklingen sedan 1750, Stockholm 1948
Heckscher, Eli F., Till belysning af järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Ak.avh., Stockholm 1907
Heckscher, Eli F., Svenskt liv och arbete från medeltiden till nutiden, Stockholm 1968
Henning, Roger, Staten som företagare. En studie av Statsföretag AB:s mål, organisation och effektivitet. Ak. avh. Stockholm 1974
Hildebrand, Karl-Gustaf. I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871—1955, Stockholm 1971
Holland, Stuart (Ed.), The State as Entrepeneur. New Dimensions for Public Enterprise. The IRI State Shareholding Formula. London 1972
Holm, T., Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria. 1620—1718. 5 dlr. i 9 vol. 1906—29.
Huret, E., Keller, C., Honoré, G., Rivier, J., Les Entreprises publiques de 1959 à 1969. N° 59 des Collections de l'I.N.S.E.E. serie E n° 11, 1972
Håstad, Elis, Statsägda företag i utlandet. En sammanfattande översikt i SOU 1956:24, Statsägda företag i utlandet. En översikt redigerad av Elis Håstad
Höglund, B./Werin. L., The Production System of the Swedish Economy. IUI. Uppsala 1964
Jonsson, Bo, Staten och malmfälten. En studie i svensk malmfältspolitik omkring sekelskiftet. Ak. avh. Uppsala 1969
Karleby, Nils, Socialiseringsfrågans förutsättningar och läge i Danmark. Stockholm 1921

Katzarov, K., The Theory of Nationalization, Hague 1964
Kelf-Cohen, R., Twenty Years of Nationalization. The British Experience. Edinburgh 1968
Kelf-Cohen, R., Nationalization in Britain. The End of a Dogma. London 1958
Krantz, Olle, Studier i svensk godstransportutveckling med särskild hänsyn till lastbilismens expansion efter 1920, Ak.avh. Lund 1972
Krantz, O., Recension av Bo Gustafsson, Den offentliga sektorns expansion i Historisk Tidskrift nr 2 1978
Kuusinen, O.W. m.fl., Marxismen-Leninismens grunder. Lenins idéer i handling. Stockholm 1960
Landgren, K-G., Den "nya ekonomien" i Sverige. M. Keynes, E. Wigforss, B. Ohlin och utvecklingen 1927—39. Uppsala 1960
Landström, Lars, Statligt kontra privat företagande. En jämförande organisationsteoretisk studie av det statliga företagets beteende. Ak. avh. Uppsala 1970
Leijonhufvud, S., Stålverk 80. Verkligheten bakom drömmen. Stockholm 1976
Lewin, L., Planhushållningsdebatten. Surte 1970
Lindbeck, A., Svensk ekonomisk politik. Problem och teorier. Malmö 1975
Lundberg E./Wibble, A., "Nymerkantilism" och selektiv ekonomisk politik i Erik Lundberg och Torkel, Backelin (red.), Ekonomisk politik i förvandling. Några bidrag till debatten kring samhällsekonomiska problem. Stockholm 1970
Lundqvist, L.J., Recension av R. Hennings avhandling i Statsvetenskaplig Tidskrift 1975:2
Marcus, M. (red.), Aktiebolaget Vin- & Spritcentralen 1917—1942. Stockholm 1942
Marshen, R.P., Bibliography of Public Enterprise with Special Reference to the Developing Countries, Based on the Collections of A.H. Hansen, Leeds 1973
Marx, K./Engels, F., Selected Correspondence. Moskva 1965
Matthiessen, L., Finanspolitiken som stabiliseringspolitiskt instrument, i E. Lundberg m.fl., Svensk finanspolitik i teori och praktik. Lund 1971
Maurice, R., Ed., National Accounts Statistics. Sources and Methods, HMSO, London 1968
Maynard, J., Aspects of Public Enterprise To-day. A Bibliographical Study, Annals of Public and Cooperative Economy, vol. XXXII, 1961:2
Meddelanden från skattebetalarnas förening nr 36/1933 Aktiebolaget Kreditkassan av år 1922. En undersökning av kassans verksamhet och de av staten lidna förlusternas uppkomst
Meidner, R./Niklasson, H., Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik. Malmö 1973
Meidner, R., Strukturomvandlingens vinster får inte köpas med välfärdsförluster i E. Lundberg/T. Backman (red.), Ekonomisk politik i

förvandling. Några bidrag till debatten kring samhällsekonomiska problem. EFI. Stockholm 1970
Meidner, R., Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning, Stockholm 1954
Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska Tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940. 1915—1940. Stockholm 1940.
Modig, H., Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860—1914, Ak.avh., Stockholm 1971
Morgenstern, O., On the Accuracy of Economic Observations, Princeton, N.J. 1965
Musgrave, Richard, A., The Theory of Public Finance. A Study of Public Economy. Tokyo 1959
Muthuramalingam, V.M., The State as Entrepreneur in Low Income Countries, i The Indian Journal of Economics, Jan. 1963, Vol. XLIII:170
Nikitin, P., Politisk ekonomi. Lärobok, Moskva, u.å.
Olsson, Ulf, The Creation of a Modern Arms Industry, Sweden 1939—1974, Göteborg 1977
Oredsson, S., Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890, Ak.avh., Lund 1969
Peacock, A.T./Wiseman, J., The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom. London 1967
Popper, K.R., Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge. London 1972
Pryor, Fredric L., Property and Industrial Organization in Communist and Capitalist Nations. Bloomington/London 1973
På säkra vingar. 20 års lufttrafik 1924—1944. AB Aerotransport. Stockholm 1944
Report to the United Nations Seminar on Organization and Administration of Public Enterprises. United Nations. New York 1967
Rittig, G., Public Enterprise in a Growing Economy, i Annals of Public and Co-operative Economy. 1965. Vol. XXXVI:2—3
Robson, W.A., Nationalized Industry and Public Ownership. London 1966
Robson, W.A., Public Enterprise as a Function of Economic and Social Development, i Annals of Public and Co-operative Economy, Volym 44:1973
Robson,W.A., Ed., Problems of Nationalized Industry, London 1952
Ruist, E./Ståhl, I./Wohlin, L., Stålverk 80. Ekonomi och politik. Stockholm 1975
Rydén, B., Fusioner i svensk industri, Stockholm 1971
Shonfield, Andrew, Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private Power. London 1967
SOU 1923:7 Statens ställning till järnvägarna i olika främmande länder. Av A. Lilienberg, Stockholm 1923
SOU 1923:49 Statens ställning till järnvägarna i Sverige med särskild hänsyn till inlösningsfrågan. Av A. Lilienberg, Stockholm 1923
SOU 1923:64 V.P.M. med utkast till lag om gruppbolag för enskilda järnvägar, Stockholm 1923

SOU 1924:14 Iakttagelser rörande socialiseringen i Österrike 1918—22. Av Nils Karleby. Stockholm 1929
SOU 1924:15 Det svenska tobaksmonopolet. En undersökning av dess verksamhet. 1915—1922. Av M. Marcus. Stockholm 1924
SOU 1924:22 Statens järnvägar. Kortfattad översikt av deras tillkomst, ekonomi och organisation. Av M. Marcus utarbetad på uppdrag av Socialiseringsnämnden
SOU 1924:30 Statens järnvägar som allmänt affärsverk. Utlåtande och förslag av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1924
SOU 1924:32 Malmkommissionens slutbetänkande. Utredning angående nyttiggörande av statens malmfyndigheter
SOU 1924:33 Malmtillgången i Norrbottens län. Utredning ingående i malmkommissionens betänkande den 31 mars 1923 av Edw. S. Berglund. Stockholm 1924
SOU 1924:39 Sveriges vattenkrafttillgångar och vattenkraftproduktion. Av Sven Lübeck. Stockholm 1924
SOU 1924:45 Kommunal affärsverksamhet i de svenska städerna. Av H. Lindholm och G. Bergqvist. Stockholm 1924
SOU 1925:11 Det svenska skogsbrukets förutsättningar och historia. Av N. Schager. Stockholm 1925
SOU 1925:12 Sveriges enskilda skogar. Av N. Schager. Stockholm 1925
SOU 1925:16 Konsumentkooperationen i Sverige. Av Axel Gjöres. Utarbetad på uppdrag av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1925
SOU 1925:39 Telegrafverket: kort översikt av dess utveckling, ekonomi och organisation. Bearbetad av M. Marcus på uppdrag av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1925
SOU 1925:44 Förslag rörande åtgärder för enhetliggörande av det enskilda järnvägsnätet, Stockholm 1925
SOU 1926:4 Postverket: kort översikt av dess historia, rörelse och organisation. Av M. Marcus för Socialiseringsnämnden
SOU 1926:35 Sveriges allmänna skogar, deras tillkomst, tillstånd, förvaltning och avkastning. Av G. Andersson för Socialiseringsnämnden
SOU 1927:14 Yttrande angående allmänna principer för en ny gruvlagstiftning. Av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1927
SOU 1927:31 Betänkande med förslag angående avveckling av AB Kreditkassans av år 1922 engagemang, Stockholm 1927
SOU 1929:4 Svenska aktiebolags balansräkningar åren 1911—1925. Undersökning utgiven av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1929
SOU 1930:8 Domänverkets omfattning, uppgifter och organisation. Utredning och förslag av Socialiseringsnämnden. Stockholm 1930
SOU 1934:7 Betänkande i fråga om Inrättande av ett institut för medellåg och långfristig kreditgivning åt företag inom näringslivet
SOU 1935:1 Betänkande med förslag angående Åtgärder för spannmålsodlingens stödjande. Av 1934 års Spannmålsutredning
SOU 1936:7 Utkast till ett principbetänkande. Socialiseringsproblemet. 1. Allmänna synpunkter. Av R. Sandler. Stockholm 1935
SOU 1936:8 Ur socialiseringens "europeiska" idékrets, R. Sandler, Stockholm 1936

SOU 1936:9 1. Socialiseringsidéer och socialiseringspraxis i Sovjetunionen, R. Sandler, Stockholm 1936
SOU 1936:10 Statligt kaffemonopol. Utredning av inom finansdepartementet tillkallade sakkunniga. Stockholm 1936
SOU 1937:1 Utkast till ett principbetänkande. Socialiseringsproblemet. 2. Hushållningens problem och faktorer. Av R. Sandler. Stockholm 1936
SOU 1937:2 2. Socialiseringsidéer och socialiseringspraxis i Sovjetunionen, R. Sandler, Stockholm 1936
SOU 1937:4 Statslotteriutredningen. Betänkande med förslag rörande svenskt penninglotteri
SOU 1938:28 1936 års järnvägskommitté. Betänkande rörande åtgärder för enhetliggörandet av det svenska järnvägsnätet
SOU 1949:13 Betänkande med förslag om inrättande av en statlig affärsbank.
SOU 1951:34 Betänkande angående Omorganisation av apoteksväsendet i Riket m.m. av 1946 års Läkemedelsutredning
SOU 1952:45 Bestämmelser om praxis rörande statens budget. Redogörelse angiven av 1948 års budgetutredning
SOU 1956:6 Statliga företagsformer I. Statsägda aktiebolag i Sverige
SOU 1956:24 Statsägda företag i utlandet. En översikt redigerad av Elis Håstad. Statliga företagsformer II. Stockholm 1956
SOU 1956:59 Statliga företagsformer III. Statens reproduktionsanstalt. Betänkande avgivet av 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna
SOU 1957:26 Statliga företagsformer IV. Statens vattenfallsverk. Betänkande med förslag från 1953 års utredning rörande de statliga företagsformerna.
SOU 1960:32 Statliga företagsformer V. Betänkande med förslag till reformering av de nuvarande statliga företagsformerna m.m.
SOU 1961:64 Långfristiga krediter till mindre företag. Betänkande avgivet av 1960 års företagskreditutredning
SOU 1966:34 Luftfartsverkets ekonomi och organisation. Betänkande avgivet av 1963 års Luftfartsutredning. Stockholm 1966
SOU 1968:45 Affärsverken. Del I. Ekonomi, konkurrens och effektivitet.
SOU 1968:46 Ekonomi och konkurrens i affärsverken. Del II
SOU 1969:36 Läkemedelsindustrin. Betänkande avgivet av koncentrationsutredningen, Stockholm 1969
SOU 1970:30 Stordriftsfördelar inom industriproduktionen, Koncentrationsutredningen VII, Stockholm 1970
SOU 1970:71 Svensk ekonomi 1971—1975 med utblick mot 1990. 1970 års långtidsutredning. Huvudrapport
SOU 1971:5 Svensk industri under 70-talet med utblick mot 80-talet. 1970 års långtidsutredning
SOU 1971:7 Finansiella tillväxtaspekter 1960—1975. 1970 års långtidsutredning
SOU 1978:11 Kapitalmarknaden i svensk ekonomi. Huvudbetänkande av kapitalmarknadsutredningen, Stockholm 1978

SOU 1978:85 Statligt företagande i samhällets tjänst. Betänkande av statsföretagsutredningen. Stockholm 1978
State Business. Public Enterprise Experience in the EEC. Bilaga till statsföretagsutredningens betänkande SOU 1978:85. Ds I 1979:1. Stockholm 1979
Statliga företag. En redogörelse för affärsdrivande verk och statligt ägda aktiebolag. Utarbetad av Industridepartementet. 1969—1978
" " Handelsdepartementet 1964—1966
" " Finansdepartementet 1963, 1967—1968
Steffen, Gustaf F., Socialiseringsfrågans förutsättningar och läge i England. Stockholm 1921
Steiger, O., Bakgrunden till socialdemokratins krispolitik. Arkiv nr 1
Steiger, O., Studien zur Entstehung der Neuen Wirtschaftslehre in Schweden. Eine Anti-Kritik. Ak. avh. Berlin 1971
Sundström, G.O.Z., The Public International Utility Corporation. Corporate Law and Public Institutions in International Economic Cooperation. A Comparative Study. Helsingfors 1971
Sundström, G.O.Z., Public International Utility Corporations. Case Stadies of Public International Institutions in Corporate Form. A.W. Sijthoff-Leiden 1972
Svennilson, I., Growth and Stagnation in the European Economy. U.N. Genève 1954
Sveriges Investeringsbank AB:s framtida verksamhet. Promemoria utarbetad inom industridepartementet, Ds I 1978:4
Sveriges Järnvägar hundra år 1856—1956. Minnesskrift utgiven av Kungl. Järnvägsstyrelsen med anledning av Statens järnvägars 100-årsjubileum. Stockholm 1956
Sveriges Postverk: en bok om Kungliga Postverket genom medverkan av dess funktionärer. Malmö 1956
Sveriges skogar under 100 år. En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859—1959. Utgiven av Kungl. Domänstyrelsen under red. av Gunnar Arpi i anknytning till Domänverkets 100-års jubileum, Stockholm 1959
Tersman, R., Statsägda aktiebolag. En kartläggning i samband med utredningen om statliga företagsformer. Från Departement och Nämnder 4/1956
Tersman, R., Ledning och kontroll av statliga aktiebolag. Sammandrag av avhandling i Studier och debatt nr 1:1959
Tersman, R., Statsmakterna och de statliga aktiebolagen. Ak. avh. Halmstad 1959
Tersman, R., Statsägda aktiebolag i Sverige. Statliga företagsformer 1. SOU 1956:6
Tingsten, H., Den svenska socialdemokratins idéutveckling, 1. Stockholm 1941
Troilius, C.R., Staten och järnvägarna. En studie utgiven på bekostnad av allmänna medel, Stockholm 1890
Unga, N., Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912—34. Framväxten av den "nya" arbetslöshetspolitiken. Kristianstad 1976
United Nations Economic Survey of Europe in 1959. Genève 1960

Waara, L., Förklaringsnivåer. Försök till begreppsbestämning och diskussion. Stencil, Ekonomisk-historiska institutionen. Uppsala 1977
Waara, L., Orsaker till förstatliganden. Teori- och metodproblem, i Bo Gustafsson (utg.), Den offentliga sektorns expansion. Teori- och metodproblem. Uppsala 1977
Waara, L., Den statliga företagssektorns storlek och struktur i andra länder. En internationell komparativ utblick. Stencil. Ekonomisk-historiska institutionen. Uppsala 1974
Waara-Wickman-Rodriquez-Forsman, Offentliga sektorns tillväxt. Företagsamheten, den statliga företagssektorn och den ekonomiska planeringen. Malmö 1978
Vedung, E., Det rationella politiska samtalet. Uppsala 1978
Wibble, A., Selektiv och generell ekonomisk politik, i Erik Lundberg m.fl., Svensk finanspolitik i teori och praktik. Lund 1971
Wikander, U., Ivar Kreugers tändsticksmonopol 1925—1930. Fem fallstudier av marknadskontroll genom statsmonopol. Stockholm 1977
Åsling, N.G., Industrins kris och förnyelse. Näringspolitiken inför 80-talet, Helsingborg 1979
Öhman, Berndt, Svensk arbetsmarknadspolitik 1900—1947. Halmstad 1970
Östlind, A., Svensk samhällsekonomi 1914—1922. Stockholm 1945

I **Den statliga företagssektorns expansion** – som är författarens doktorsavhandling – diskuteras de svenska statsföretagens tillkomst och utveckling. I boken förklaras varför statliga företag uppstår i kapitalistiska ekonomier.

Den svenska statsföretagssektorn har expanderat under 1900-talet. Orsaken är inte att socialdemokratin omsatt en socialiseringsideologi i förstatligandepraktik. Också borgerliga regeringar tvingas tillgripa förstatliganden för att lösa ekonomiska strukturproblem. Orsakerna är således ekonomiska snarare än ideologiska eller politiska.

De första statsföretagen – affärsverken – bildas under 1800-talet och det första aktiebolaget – LKAB – 1907. I dag omfattar statsföretagssektorn 135 större företag och 700 större eller mindre dotterbolag.

I en omfattande internationell jämförelse visas att den svenska statsföretagssektorn varken är stor eller markerat expansiv. Västtyskland t ex har en större statsföretagssektor än Sverige.

Författaren **Lennart Waara** (f 1945) är lärare i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och arbetar i forskningsprojektet "Orsaker till den offentliga sektorns expansion".

Författaren har tidigare medverkat i

Bo Gustafsson, red., Den offentliga sektorns expansion. Teori och metodikprobiem, Uppsala 1977.

Waara / Wickman / Rodriguez / Forsman, Offentliga sektorns tillväxt. Företagsamheten, den statliga företagssektorn och den ekonomiska planeringen, Malmö 1978.

Bo Gustafsson, Ed., The Post-Industrial Society, London 1979.

LiberFörlag

ISBN 91-38-05374-8